TÜRKİYE ve ORTADOĞU
TARİH KİMLİK GÜVENLİK
DERLEYEN
MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK

TÜRKİYE ve ORTADOĞU

TARİH KİMLİK GÜVENLİK

DERLEYEN
MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK

BOYUT KİTAPLARI

TÜRKİYE VE ORTADOĞU

TARİH, KİMLİK, GÜVENLİK

Derleyen:
Meliha Benli Altunışık

Türkiye ve Ortadoğu

TARİH, KİMLİK, GÜVENLİK

■

Derleyen
MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK

BOYUT KİTAPLARI
ARAŞTIRMA- SİYASET YAZILARI DİZİSİ 1999/6

Derleyen
Meliha Benli Altunışık

Türkiye ve Ortadoğu
TARİH, KİMLİK, GÜVENLİK

■

Boyut Kitapları Yayın Yönetmeni
Uğur Büke

Sanat Yönetmeni
Murat Öneş

Yayına Hazırlayan
Sultan Polat

Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince *Boyut Yayıncılık A.Ş.*'ye aittir.
Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında,
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. Basım Eylül 1999

Baskı
Boyut Matbaacılık A.Ş.

Yazışma Adresi: Yüzyıl Mah. MAS-SİT Matbaacılar Sitesi No: 115 34560 Bağcılar/ İSTANBUL
Tel.: (0 212) 629 53 00 (Pbx) Faks.: (0 212) 629 05 74-75

İçindekiler

Giriş 9

Türkiye'nin Kuveyt Krizi Sonrasındaki
Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1990-1996 17
Mahmut Bali Aykan

İran'la Devrim Sonrası İlişkiler 67
Atila Eralp - Özlem Tür

Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu 103
Özlem Tür

Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve
Arap-İsrail Barış Süreci 129
Işıl Anıl

Türkiye ve Kudüs Sorunu 147
Reşat Arım

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri 179
Meliha Benli Altunışık

Türkiye ve Hazar Denizi Petrolleri 217
Süha Bölükbaşı

DOKSANLI YILLARDA ORTADOĞU VE TÜRKİYE

DOKSANLI YILLARDA ORTADOĞU ve TÜRKİYE

Uluslararası sistemdeki ve bölgedeki değişimler ile içteki oluşumların karşılıklı etkileşimi sonucu Türkiye 1990'lı yıllarda Orta Doğu bölgesinde aktif bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. İki kutuplu uluslararası sistemin sona ermesi ve bunun bölgedeki yansımalarından biri olan Körfez Krizi, Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyayı derinden etkilemiş, dolayısıyla Ankara'yı bölgeye ilişkin politikalarını yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Türkiye'de iç politikada ortaya çıkan kutuplaşmaların derinleşmesi ve yaşanan sorunların Orta Doğu'daki gelişmelerle ilintilendirilmesi de Ankara'daki karar vericiler için bu bölgeyi daha önce hiç olmadığı biçimde dış politikada öncül bir hale getirmiştir. Bu kitapta Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Doğu'da ortaya çıkan sorunlar ve fırsatlar Türkiye açısından irdelenmektedir.

Türkiye'nin Orta Doğu bölgesi ile ilişkileri söz konusu olduğunda tarih, kimlik, ve güvenlik boyutlarının ön plana çıktığı açıktır. Bu üç faktör daha önceki dönemlerde de önemli olmakla birlikte, 1990'lı yıllarda Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerini temelden etkilemeye başlamışlardır. Öncelikle *'tarihin yükü'* bu ilişkilerde belirgin bir şekilde hisssedilir hale gelmiştir. Osmanlı mirası iki tarafta da ulus ve devlet kurma süreçlerinin ideolojik boyutu do-

layısıyla olumsuzluğa dönüşmüştür. İran ile ilişkilerde ise, söz konusu olan iki imparatorluğun sıklıkla çatışmaya da dönüşmüş çekişmesinin tarihidir. Bağımsızlık sonrası dönemdeki ilişkiler bu sefer de iki kutup ârası çekişmelerin kıskacı altında kalmıştır. Türkiye bu dönemde Arap ülkelerinin belli başlıları ile ayrı kamplarda yer alırken, bölgede *'Sovyet yayılmacılığını'* en büyük tehlike olarak gören İran, Ürdün, bir dönem Irak gibi ülkelerle, mesafeli olmakla birlikte, genellikle olumlu ilişkiler kurmuştur. Ankara'nın Bağdat Paktı (1955) içinde yer alması ve İsrail'i ilk tanıyan Müslüman ülke olması gibi gelişmeler bazı bölge ülkelerince neredeyse düşmanca karşılanmıştır. 1960'ların ortalarından itibaren Ankara politikalarını değiştirmeye başlamış, siyasi anlamda Arap-İsrail uyuşmazlığında iki tarafa da eşit uzaklıkta durmaya çalışarak geçmişe göre Filistin sorununda Arap tezlerine yakın olan bir *'denge politikası'* benimsemiştir. Esas itibariyle bu tarihten itibaren Ankara, bölgeyle özellikle ekonomik ilişkilerini geliştirmiş, bunun gerektirdiği ölçüde siyasi ilişkilere girmiş ve bölgedeki siyasal sorunlardan olabildiğince uzak durmaya çalışmıştır. Ancak, 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinde tekrar önemli bir aktör olarak ortaya çıkması ve bu çerçevede özellikle İsrail ile ilişkilerini görülmemiş boyutlarda ilerletmesi tarihsel farklılıkları ve referansları zaman zaman tekrar gündeme getirmiştir.

Türkiye'nin Orta Doğu politikasını etkileyen ve tarihle büyük ölçüde bağlantılı diğer bir unsur da kimliktir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran askeri ve siyasi elit başından itibaren bu yeni ülke için Batılı bir kimliği benimsemişlerdir. Geleneksel elitin siyasi projesi olan modernleşme ve kalkınma, Batılılaşma olarak tanımlanmış ve bu çerçevede Türkiye'nin Orta Doğulu kimliği geri plana atılmıştır. Bütün bunlar dış politika alanında da kendisini hissettirmiştir. Ankara dış politikasında yüzünü Batıya çevirmiş, Orta Doğu ile olan ilişkilerine de bu gözlükle bakmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Türkiye içerde yaşanan dinsel ve etnik kimlik tartışmaları ile kendini Orta Doğu'nun ortasına çekilmiş bulmuştur.

Son olarak güvenlik ve bu konudaki endişeler Türkiye'nin Orta Doğu politikasında belirleyici olmuştur. Soğuk Savaş döneminde bölgede genel olarak Batı'nın çıkarlarının korunması ve Sovyet etkisinin önlenmesi kaygıları ön plana çıkmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemin özelliği ise Ankara'nın bu bölgeye ilişkin güvenlik endişelerinin doğrudan Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve rejiminin korunması sorunsalları ile bağlantılandırılmasıdır. Bütün bunların gösterdiği gibi, Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Doğu bölgesi Ankara için bir numaralı dış güvenlik sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakış açısı bir yandan komşularıyla ilişkilerini olumsuz yönde etkilerken, bir yandan da İsrail ile ilişkilerin daha önce görülmemiş düzeyde ve açıklıkta gelişmesine neden olmuştur. Bu çerçevede Türkiye eski temkinliliğini bir tarafa bırakarak, bölgeyle olan ilişkilerini ağırlıklı olarak güvenlik merkezli hale getirmiştir. Bu temaların her biri kitaptaki makalelerde farklı ölçülerde ortaya konulmaktadır.

Derlemenin ilk üç makalesi Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin Orta Doğulu komşularıyla gittikçe daha fazla sorunlu hale gelen ilişkilerine bakmaktadır. İlk makalede Mahmut Bali Aykan Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde, 1990-1996 yılları arasında, Basra Körfezi güvenliği ile ilgili politikasını irdelemektedir. Aykan, bazılarının iddia ettiğinin aksine, başından itibaren Türkiye'deki karar vericiler arasında Türkiye'nin bu bölgedeki ulusal güvenlik çıkarı, buna yönelik tehdit algılamaları ve bu tehditleri karşılamak üzere geliştirilen ve uygulanılan stratejiler gibi konularda bir *'fikir uyumu'* olduğunu ileri sürmektedir. Sonuç olarak makalede, çeşitli dış aktörlerin politikalarının getirdiği sınırlamalara ve Körfez Savaşı sonrasında bölgede gelişen olayların zorluklarına rağmen, Türkiye'deki karar vericilerin oldukça başarılı politikalar ürettikleri, bu zor şartlarda mümkün olduğu ölçüde gelişmeleri Türkiye lehine çevirmeyi başardıkları vurgulanmaktadır.

Atila Eralp ve Özlem Tür, kitabın ikinci makalesinde Türkiye-İran ilişkilerini tarihsel bir perspektifle ele almaktadırlar. Türkiye'nin İran'la ilişkilerini Batılılaşma projesi ve bunun yarattığı kimlik sorunları çerçevesinde inceleyen bu çalışma, Soğuk Savaş sonrası dönemde iki ülke arasında bölgesel etki alanı oluşturmaya yönelik bir rekabet olgusunu vurgulamaktadır. Bu rekabet bir taraftan Körfez Savaşı sonrasında Kuzey Irak'ta odaklanırken, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya ve Kafkaslarda ortaya çıkan yeni devletler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda iki ülke arasında 1980'li yılların aksine, gerilim gittikçe tırmanmıştır. Eralp ve Tür'e göre daha sonra karşılıklı olarak tekrar pragmatizm hakim olmuş, ancak Temmuz 1996'da RefahYol hükümetinin kurulması ile ilişkiler bir yandan ideolojik bir kimlik kazanırken, bir yandan da Türkiye'deki kimlik ve güvenlik tartışmalarının içine çekilmiştir.

Bu bölümün son makalesinde ise Özlem Tür Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye açısından en sorunlu olan Türkiye-Suriye ilişkilerini su sorunu çerçevesinde incelemektedir. Bu sorunun tarihini kısa bir şekilde irdeledikten sonra, Tür, iki ülke arasında kısır-döngüye dönüşen ilişkilerin panaromasını vermektedir. Bu açmazın bir yanında Suriye'nin PKK'ya destek vermesinden ve bu desteği su konusunda Türkiye'den ödün koparmak için kullandığından şikayet eden Ankara; öte yanında da, özellikle Türkiye'nin musluğun başında olmasından rahatsız olan Şam bulunmaktadır. Tür, bu çerçevede tarım ürünleri ithalatını kısarak ticaret açığını kapatmaya çalışan, dolayısıyla tarımda atılım projelerini uygulamaya koyan Suriye için suyun nasıl bir iç politika malzemesi olduğunu da göstermektedir. Türkiye'de de Suriye ile ilişkilerdeki başlıca konuların —su ve terörün— iç politika malzemesi olması iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmemesinde önemli bir faktör olarak durmaktadır.

Kitabın ikinci bölümünü oluşturan üç makale ise Filistin-İsrail Barış Süreci, Kudüs sorunu ve Türkiye-İsrail ilişkilerindeki son gelişmeleri Türkiye açısından irdelemektedir. Bu dönemde Orta Doğu'daki en önemli gelişmelerden birisi Arap-İsrail Barış Süreci olmuştur. Dolayısıyla, aynı dönemde bölgede bir aktör olarak ortaya çıkan Türkiye'nin bu gelişmeye karşı ilgisiz kalması düşünülemezdi. Işıl Anıl makalesinde Ankara'nın Arap-İsrail Barış Sürecine bakışını değerlendirmektedir. Bu çerçevede Türkiye'nin bir yandan genel olarak bölgede istikrara katkıda bulunacak böyle bir süreçten memnun olduğu, ancak özellikle Suriye-İsrail arasındaki görüşmeler sırasında da ciddi çekincelerinin ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Anıl, Barış Sürecinin sürmesinin ayrıca Türkiye-İsrail ilişkilerinin geleceği açısından da çok önemli olduğunu ileri sürmektedir.

Bu satırların yazıldığı tarihte tamamen donmuş olan ve geleceğine ilişkin kuşkuların gittikçe arttığı Barış Süreci içinde en önemli konulardan biri de Kudüs sorunudur. Reşat Arım makalesinde bu sorunun tarihsel gelişimini, bu konuyla ilgili çeşitli uluslararası kuruluşlarca alınmış kararları, ve Barış Süreci'nin başarıyla tamamlanması için bu sorunun her iki tarafça kabul edilebilir bir şekilde çözülmesinin önemini anlatmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin de önümüzdeki dönemde Kudüs konusunda şimdiye kadar olduğundan daha sık politika üretmesi gerektiğini belirten Arım, tarihsel olarak da Ankara'nın bu konudaki duyarlılığını vurgulamaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin Orta Doğu politikasının en önemli unsurlarından biri hiç kuşkusuz görülmedik bir biçimde ve açıklıkta gelişen Türkiye-İsrail yakınlaşmasıdır. Barış Sürecinin başlamasıyla yolu açılan bu ilişkiler, bu Sürecin kesintiye uğramasına rağmen hızından hiç bir şey kaybetmemiştir. Meliha Benli Altunışık makalesinde Türkiye-İsrail ilişkilerinin kısa bir tarihini verdikten sonra, Soğuk Savaş sonrası dönemde ilişkilerin nasıl ve neden geliştiğini, hangi aşamalardan geçti-

ğini tartışmaktadır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye açısından bu yakınlaşmanın büyük ölçüde güvenlik endişeleri eksenine oturduğu ve bu bağlamda da Türkiye'nin genel Orta Doğu politikasından ayrı düşünülemeyeceği vurgulanmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkilerin çeşitli boyutları irdelenerek, son tahlilde bu ilişki tarzının iki taraf açısından da sınırları olduğunu vurgulamaktadır.

Derlemenin son makalesinde Süha Bölükbaşı geleneksel Orta Doğu çalışmalarının içinde yer almayan bir bölgede ortaya çıkan Hazar petrolleri sorununa karşı Türkiye'nin politikasını irdelemektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Doğu'nun geleneksel sınırlarının değiştiği iddialarını doğrularcasına Bölükbaşı Hazar petrollerine ilişkin yoğun olarak ortaya çıkan rekabetin, Rusya'nın yanında Türkiye ve İran gibi Orta Doğu sahnesinden iki aktörü bölgede etki mücadelesinin içine soktuğunu anlatmaktadır.

ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün derleme kitaplar serisinin üçüncü çalışması olan bu kitabın ortaya çıkmasında bir çok kişiye teşekkür borçluyum. Öncelikle bu seriyi başlatan ve beni de Türkiye-Orta Doğu ilişkileri üzerine bir derleme yapmam için destekleyen Atila Eralp'e teşekkür ederim. Ayrıca yazılarıyla bu derlemeye katkıda bulunan Bölüm arkadaşlarıma da titiz çalışmaları için minnettarım. Özellikle Özlem Tür'ün kitabın çeşitli aşamalarındaki katkılarını ayrıca anmak istiyorum. Kitabın yayına hazırlanmasındaki yardımlarından dolayı Serdar Altay'a ve gösterdiği titiz çalışma için editörüm Sultan Polat'a çok teşekkür ederim. Son olarak bu kitabın hazırlanması sırasında onlardan çaldığım zamanlar için Salih ve Alihan'a da sonsuz teşekkürler.

TÜRKİYE'NİN KUVEYT KRİZİ SONRASINDAKİ BAŞRA KÖRFEZİ GÜVENLİĞİ POLİTİKASI: 1990-1996

TÜRKİYE'NİN KUVEYT KRİZİ SONRASINDAKİ BASRA KÖRFEZİ GÜVENLİĞİ POLİTİKASI: 1990-1996

Mahmut Bali AYKAN*

Bu makalede Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemdeki Basra Körfezi güvenliği ile ilgili politikasının teori ve uygulama açısından analizi hedeflenmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin belirtilen konu çerçevesinde milli güvenlik çıkarı ve buna yönelik tehdit algılamaları ile bu tehditi karşılama hususundaki statejisi ve bu stratejinin uygulanması tartışılacaktır.

1991 yılı Şubat ayı sonunda biten Körfez Savaşı'nı izleyen dönemde Türkiye'nin Basra Körfezi güvenliği politikası ile ilgili olarak Türk medyasında yapılan yorumlarda bu politikayı Türkiye'nin, cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın *'kişisel inisiyatifi'* doğrultusunda şekillenerek ve geleneksel Türk dış politikası prensiplerinden sapılarak uygulandığı savlanan Kuveyt Krizi politikasının bir devamı olarak görme eğilimi hakimdi.[1] Bu yorumlara göre Kuveyt Krizi sonrası dönemde Ortadoğu, spesifik olarak Basra Körfezi, bölgesinde Batı ülkeleri tarafından kurulması planlanan *'güvenlik sistemi'* çerçevesi içinde Türkiye'nin oynayacağı rol hususunda cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Türk dış politikasının tasarım ve uygulanmasında anahtar pozisyondaki askeri ve

* Yeditepe Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

sivil çevreler arasında *'fikir ayrılığı'* mevcuttu. Cumhurbaşkanı Özal Kuveyt Krizi döneminde izlediği savlanan *'kayıtsız şartsız'* Batı yanlısı politikasını kriz sonrası dönemde de devam ettirmek eğilimindeydi: Cumhurbaşkanı Kuveyt Krizi sonrası dönemde bölgesel güvenliği sağlamak üzere ABD ve İngiltere tarafından öne sürülen ve 1950'li yılların *'Bağdat Paktı'*nı anımsatan projeye sıcak bakmaktaydı ve tıpkı o yıllarda Menderes hükümetinin izlemiş olduğu politikayı anımsatan bir yaklaşımla Türkiye'nin böyle bir askeri güvenlik paktına *'katılımını'* mümkün görmekteydi. Halbuki, aynı yoruma göre, dönemin başbakanı Yıldırım Akbulut *"bölgesel işbirliği ve güvenlik öncelikle bölge ülkelerini ilgilendiren bir meseledir"* gerekçesi ile böyle bir paktın düşünülmesine bile karşıydı.[2]

Kuveyt Krizi sırasında Türkiye'nin izlediği politika ile ilgili olarak yukarıda değinilen savların en azından ciddi bir şekilde tartışılır olması gerçeği bir yana[3] söz konusu yorumlarda öne sürülenin aksine Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde Ortadoğu güvenliği konusu ile ilgili rolü (daha spesifik olarak Türkiye'nin milli güvenlik çıkarı ve buna yönelik tehdit algılamalarıyla bu tehditlere karşı izlenecek strateji) hususunda cumhurbaşkanı Özal ile Türkiye'nin dış politikasını belirleyici sivil ve askeri çevreler arasında göze çarpan bir biçimde bir fikir uyumu olduğu görülmektedir.[4] Hepsine göre Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde bölge güvenliği ile ilgili milli çıkarı genel anlamda bölgesel istikrarın kriz öncesi döneme oranla daha sağlam temeller üzerinde yeniden tesisini gerektirmekteydi. Bu çıkara yönelik belli başlı tehdit unsurlarına gelince bu hususta da bazı ortak saptamalar olduğu söylenebilirdi. Açıkça görülmekteydi ki siyasi açıdan çözüme kavuşturulamamış ve merkezinde Filistin meselesinin bulunduğu Arap-İsrail uyuşmazlığı; bölge (özellikle Basra Körfezi) devletleri arasında yeniden tesis edilememiş askeri ve ekonomik güç dengeleri; bu devletler içinde kontrol edilemeyen ve bu sebeple kitle göçleri yoluyla komşu devletlerin toprak bütünlüğü ve milli birliğini tehdit eden etnik çatışmalar ve ben-

zeri istikrarsızlık faktörleri; ve terörizm bu tehdit unsurlarının başlıcalarıydı. Bu unsurlar kalıcı mahiyette olup bölgesel barışın tesisine yönelik uluslararası çabaları zorlaştırmaları beklenebilirdi.

Bu tehditlere yönelik stratejilerin tesbiti konusuna gelince cumhurbaşkanı Özal ve söz konusu çevrelerin başlıca çözümün bölge ülkeleri arasında ekonomik ve askeri işbirliğinde yattığı hususunda da fikir birliği içinde oldukları görülmekteydi. Onlara göre söz konusu bölgesel ekonomik işbirliği Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı(CSCE) modeli üzerine tesis edilmiş ve dışarıdan ABD ve onun Batı Avrupalı müttefikleri tarafından siyasi, ekonomik, ticari ve teknoloji alanlarında destek gören bir Ortadoğu güvenlik sistemi şemsiyesi altında olmalıydı. Yukarıda sözü geçen yorumlarda iddia edilenin aksine bu ortak yaklaşım Menderes döneminde Türkiye'nin izlediği Ortadoğu politikasından şu spesifik noktalarda ayrılmaktaydı: Birincisi, Menderes döneminde Türkiye tarafından desteklenen Bağdat Paktı projesinin aksine, bu yeni yaklaşım Batının bölgede oldukça sınırlı bir askeri rol üstlenmesini öngörmekteydi. Buna göre her ne kadar Batı'nın bölgedeki askeri varlığı Basra Körfezi güvenliği için gerekli görülmekteyse de bunun bölge ülkeleri tarafından özellikle istenmesi son derece önemliydi. Dahası, sözkonusu Türk yaklaşımına göre Batı askeri varlığı *'ön planda olmamalıydı'*; Batı tarafından bölgeye yapılan silah satışları *'sınırlı ve kontrollü'* olmalıydı ve Batılı ülkeler bölge devletleri ile *'işbirliğine dayalı' 'çeşit ilişkiler'* kurmalıydılar.

İkincisi, Menderes iktidarının Ortadoğu bölgesindeki Bağdat Paktı ekseninde dönen politik gelişmelerde öncülük rolü üstlenmek ve her türlü engele (bölge ülkelerinin isteksizliğine) rağmen bu rolü oynamakta ısrar etmek tutumunun[5] aksine yeni Türk yaklaşımı, her ne kadar bölge ülkeleri arasında değişik alanlarda işbirliği tesisi sürecinde öncü bir rol üstlenmeyi reddetmiyorsa da, Türkiye'nin bölgedeki rolünü bölge devletlerinin bu hususdaki yaklaşım ve istekleriyle sınırlandırmak eğilimindeydi.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın bu hususlarla ilgili kişisel yaklaşımı kendisi ve Menderes hükümeti arasındaki konuyla ilgili yaklaşım farklılıklarını göstermesi açısından dikkate değerdi. Birinci hususla ilgili olarak cumhurbaşkanı Özal'ın ABD'nin Ortadoğu bölgesinde Kuveyt Krizi sonrasında yapılacak güvenlik düzenlemelerine bir şekilde katılmasını gerekli gördüğü bir gerçekti.[6] Ancak, cumhurbaşkanının konuyla ilgili olarak yapmış olduğu çeşitli beyanatlarında Kuveyt Krizi sonrasında sözkonusu bölgenin güvenliği ile ilgili esas meselenin askeri güvenlikten ziyade bölgesel ekonomik işbirliği ile gerçekleştirilecek bir *'ekonomik birlik'* olduğunu tekrar tekrar vurguladığı görülmekteydi.[7] Sözkonusu beyanatlarından açık olarak görülebilecek husus şuydu ki cumhurbaşkanı bölgesel ekonomik işbirliği bölge ülkelerini birbirlerine yaklaştırdıkça bu ülkelerin *"karşılıklı işbirliğinin zıtlaşmadan daha fazla çıkarlarına yaradığını anlayacaklarına"* inanmaktaydı.[8] Aslında cumhurbaşkanı Özal, Menderes iktidarının Ortadoğu'ya yaklaşımını paylaşmak bir yana, Batı ülkelerinin o ana kadar bölgeye kendi ifadesiyle *"petrol almak ve silah satmak suretiyle bölgeyi istismar etmek"* şeklinde algıladığı yaklaşımlarını eleştirmekteydi. Özal'a göre Batı ülkelerinin bölge güvenliği için aslolan şeyin *'ekonomik bir yaklaşım'* ve bütün bölge ülkelerine karşı *'adil davranmak'* olduğunu farketmeleri zamanı gelmişti.[9]

İkinci hususla ilgili olarak cumhurbaşkanı Özal'ın Ortadoğu güvenliği çerçevesi içinde Türkiye'nin ABD ve bölgesel ülkelerle karşılıklı ilişkiler geliştirebileceği, daha da spesifik olarak bu konuda yapılacak bölgesel düzenlemeler konusuna Türkiye'nin 'yakın bir ilgi' duyduğu, yolunda beyanlarda bulunmuştu.[10] Hatta Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde ABD ile olan ilişkilerinin gelişimini karakterize etmek amacıyla ortaya atmış olduğu *'stratejik işbirliği'* kavramı dışişleri bakanlığı yetkililerini de içine alan uzun tartışmalara yol açmıştı.[11] Ancak, yine bu konuyla ilgili beyanatlarından anlaşılan husus şuydu ki Özal, Menderes hükümetinin evvelce değinilen tutumunun aksine, Türkiye'nin bu

çeşit bölgesel düzenlemelere katılmasını bölgesel devletlerin bu hususlaki mutabakatlarına bağlı tutmaktaydı.[12] Ayrıca yine kendi açıklamasıyla *'stratejik işbirliği'* kavramı Menderes dönemini hatırlatacak şekilde askeri işbirliğinin ön planda olduğu bir ilişki biçimi olmayıp Türkiye ile ABD arasında uzmanlar, bürokratlar, bakanlar düzeyinde, askeri konularla sınırlı kalmayıp, çeşitli konuları kapsayan *'karşılıklı görüş alışverişi'*ni ifade etmekteydi.[13] Dahası, cumhurbaşkanı Özal Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde İslam ülkeleriyle olan ekonomik ve ticari işbirliğinde *'muazzam bir artış'* beklediğini de özel olarak vurgulamıştı.[14] Bütün bu beyanlar yanyana konulduğu zaman ortaya çıkan tabloya göre Turgut Özal'ın Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrasında bölgedeki rolünü, tamamıyla olmasa bile, esas olarak bölgesel ekonomik işbirliği projelerine katkıda bulunmak ve bu projelerde yer almak olarak gördüğünü söylemek yanlış olmazdı. Kendisi tarafından ortaya atılan Barış Suyu Projesi bu çerçeveden bakıldığında Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrasındaki Ortadoğu politikasını anlamak bakımından özel bir öneme sahipti. Türkiye bu projenin bölge ülkeleri arasında geliştireceği bağlar yoluyla bölgesel barışa katkıda bulunmasını beklemekteydi.[15]

Cumhurbaşkanı Özal ve Türk dış politikasının belirlenmesinde etkili sivil ve askeri kesim arasında Kuveyt Krizi sonrası dönemde Türkiye'nin bölgedeki çıkar ve bu çıkarlara yönelik tehdit algılamalarıyla bu tehditlere karşı izlenecek strateji hususlarındaki bu uyum Türkiye'nin genel olarak Ortadoğu politikasının Menderes dönemi sonrasındaki (1960'lardan itibaren) bölge ülkeleri ve batılı müttefiklerle olan ilişkilerde bir dengenin muhafazasını öngören geleneksel çizgisini[16] devam ettirdiğini göstermekteydi. Özal sonrası günümüze kadar (1997 yılı başları) olan dönemde, Necmettin Erbakan'ın başbakanlığı döneminde genel olarak Türkiye'nin gelecekteki uluslararası yönelimi ile ilgili tüm belirsizliklere karşın, bahsi geçen spesifik hususlardaki uyumun, en azından uygulamalar bazında düşünüldüğünde, ortadan kalktığını iddia etmek mümkün görünmemektedir.

Kuveyt Krizi Sonrasında Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikasının Temel Özellikleri ve Belirleyicileri

1979 yılında meydana gelen ve Basra Körfezi güvenliği konusunu uluslararası gündemin birincil önemdeki meseleleri arasına yerleştiren İran Devrimi ve Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali olaylarını izleyen dönemde, Türkiye NATO müttefikleriyle geleneksel olarak NATO'nun sorumluluk bölgesi dışında kalan Basra Körfezi bölgesi güvenliği için işbirliği kapılarını temel bir şarta bağlı olarak dikkatle aralık bırakmıştı. Bu şart sözkonusu bölge ve NATO ülkelerinin ortak bir stateji etrafında ve BM çatısı altında bölge güvenliği ile ilgili olarak ortak bir askeri ve siyasi hedef doğrultusunda işbirliğine gidebilmeleri şartıydı.[17] 1990-91 yılındaki Kuveyt Krizi sırasında Türkiye'nin NATO müttefikleriyle NATO çerçevesi dışında yapmış olduğu ve 1950'li yıllardan beri örneği görülmemiş olan Irak'a karşı işbirliği, başka sebeplerin varlığı yanında, bu sözkonusu şartın büyük ölçüde oluşmuş olması sebebiyle mümkün olabilmişti.

Kuveyt'in Irak işgalinden kurtarılmasını izleyen dönemde kriz sırasında görevinden istifa etmiş olan genelkurmay başkanı Necip Torumtay'ın yerine bu göreve getirilmiş olan Doğan Güreş döneminde, Orgeneral Güreş'in Körfez bölgesinde ABD ile işbirliğine hevesli olduğuna yönelik iddiaların varlığına rağmen, genelkurmay başkanlığı Türkiye'nin Kuveyt Krizi sırasında izlediği politikanın Türkiye'nin bu kriz sonrasında bölge güvenliği için izleyeceği politika için örnek teşkil etmeyeceğini vurgulamakta sabırsız görünmüştü.[18] Genelkurmayın konuyla ilgili açıklamasına göre sözkonusu kriz sonrası dönemde Türkiye'nin müttefikleri ve komşuları arasında geleneksel olarak korumaya çalıştığı dengeli ilişkilerden bölgedeki ülkelerle iyi komşuluk ilişkilerini dışlayacak bir şekilde Batılı müttefiklerle işbirliği yapmak

suretiyle sapması beklenemezdi. Bu noktada zamanın dışişleri bakanları olan Ali Bozer ve Ahmet K. Alptemoçin'in de genelkurmay ile fikir birliği ifade eden çeşitli beyanları olmuştu.[19]

Türkiye'nin Kuveyt Krizi politikası bakımından kriz sonrası politikasının değerlendirmesi hususunda dışişleri ve genelkurmay arasında gözlemlenen ve önceden sözünü ettiğimiz Türkiye'nin çıkar, buna yönelik tehdit ve bunların ışığında izlenmesi gereken strateji konularında Türk askeri ve sivil çevreler arasında var olan fikir birliğinin bir parçası olarak düşünülmesi gereken bu görüşbirliği Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemdeki Basra Körfezi güvenliği politikası ile ilgili şu analitik soruları gündeme getirmekteydi: Birincisi, bölge ülkeleri ve NATO üyesi Batılı ülkelerin Kuveyt Krizi sonrasında bölge güvenliği ile ilgili ve Türkiye ile ortak çıkarları var mıydı? Bu ülkelerin bu ortak çıkara yönelik tehdit algılamalarıyla birlikte bunların ışığında izlenecek ortak strateji hususlarında Türkiye ile işbirliğini mümkün kılacak şekilde bu ülke ile aynı görüşleri paylaştıkları söylenebilir miydi? İkincisi, yine Kuveyt Krizi sonrası döneminin mevcut uluslararası şartları altında bütün bu ülkeler Birleşmiş Milletler (BM) çatısı altında ve ortak bir strateji etrafında işbirliği yapmaya istekli miydiler?

Bu sorulardan birincisiyle ilgili olarak görünen oydu ki Kuveyt Krizi, bütün ilgili ülkelere, özellikle ABD'ye, bu ülkenin daha önce açık bir biçimde kavradığı şüpheli olan bir noktayı kesin olarak ortaya çıkarmıştı: Basra Körfezi güvenliği meselesi merkezinde Filistin sorununun çözümünün yattığı kapsamlı bir Ortadoğu barışının tesisi meselesinden soyutlanamazdı.[20] Bölgede böyle bir barışın tesisi için bölgesel ve global düzeyde, Kuveyt Krizi sırasında yaşanan uluslararası işbirliğinin yaratmış olduğu uygun politik ortamdan yararlanarak, aşağıdaki önemli bölgesel sorunların çözümü için uluslararası girişimlerde bulunma zorunluluğu da genel olarak Batılı devletler tarafından takdir

ediliyor gözükmekteydi. Öncelikle bölgesel devletlerin kendi aralarında ve kendi inisiyatifleriyle gerçekleştirecekleri güvenlik düzenlemeleri, Filistin meselesi, silahların sınırlandırılması, Kürt milliyetçiliği meselesi ve Lübnan'ın hükümranlığının yeniden tesisi meselesi gibi meseleler vardı. Bölgesel devletler öncelikli olarak bu sorunların çözümü için çaba sarfederken onlara BM çatısı altında organize edilecek ve Kuveyt Krizi sırasındaki uluslararası işbirliğinin devamı mahiyetinde olan uluslararası çabalarla destekte bulunmak konusu üzerinde de Batılı devletler cephesinde bir fikirbirliğinin var olduğu gözükmekteydi.[21]

Ancak ikinci soruyla ilgili olarak sözü edilen bölgesel meselelerle ilgili uluslararası işbirliği çabalarının global ve bölgesel düzeylerde nasıl organize edilip fiiliyata geçirilebileceği hususlarında ciddi problemlerin varlığı gözlemlenmekteydi. Bölgesel düzeyde gerçekleştirilmesi planlanan uluslararası işbirliğinin önündeki en büyük zorluklardan biri yukarıda sözü edilen bölgesel meselelerin hangi öncelik sıralamasına göre ve ne etkinlikte ele alınabilecekleri sorunu idi. Örneğin, Filistin meselesi bazı başka meseleleri de içine alan Arap-İsrail meselesinin önemli bir parçası idi. Bu sebepten, İsrail ve öteki Arap ülkeleri, örneğin ve özellikle Suriye, arasındaki ilişkiler normalleşme sürecine girmeden Filistin meselesinin çözümünde kaydedilebilecek tarihi bir gelişmenin uzun ömürlü olmasını beklemek akılcı sayılmazdı. Yine Arap-İsrail meselesinin çözümü ile ilgili olarak İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin önünde duran bir engel olan İsrail'in güvensizlik duygusunun bölgesel düzeyde silahların sınırlandırılmasına yönelik uluslararası çabaları da olumsuz olarak etkilemesi beklenebilirdi. Ancak, 1991 yılındaki Körfez Savaşı'nda Irak'ın 39 adet Scud füzesine hedef olan İsrail'in 1968 yılında imzalanan Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşmasına (Nuclear Non-Proliferation Treaty) katılması nasıl beklenebilirdi?

Kuveyt Krizi Sonrasında Kuzey Irak'taki Gelişmelerin Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikasına Yansımaları

1990-91 Küveyt Krizi sonrasında Kuzey Irak'taki gelişmelerin Türkiye açısından bir sonucu Kürt milliyetçiliği meselesinin Türkiye'nin bir milli güvenlik meselesi olarak öneminin artması ve Türkiye'nin, genel olarak Ortadoğu, spesifik olarak da Basra Körfezi bölgesinde izleyegeldiği ve önceden izah edilen *'denge'* politikasının uygulamasının önceden örneği görülmedik bir biçimde zorlaşması olmuştur. Mart sonu ve Nisan(1991) aylarında Irak ordusunun saldırısından kaçan ve sayıları yüzbinleri bulan Kuzey Irak Kürt mültecisinin Türkiye'ye sığınması bu ülkeyi kısa vadede iki önemli problemle karşı karşıya bırakmıştı: Birincisi, bu mülteci akını zaten PKK tarafından ihlal edilegelen Türk-Irak sınırını bu sefer pratik olarak ortadan kaldırarak Türkiye'yi PKK *'terörizmine'* karşı daha da savunmasız duruma getirmiş olduğu gibi ülkenin ekonomik ve sosyal düzenine yönelik önemli bir tehdit oluşturmuştu. İkincisi, bu mülteci akını Türkiye'yi Kuzey Irak'taki Kürt mültecilerine insani yardım sağlamaya çalışan BM yardım kuruluşlarının güvenliğine katkıda bulunmak gibi, ve uzun vadede Türkiye'nin milli çıkarlarını nasıl etkileyeceği belli olmayan, bir uluslararası ahlaki zorunlulukla da karşı karşıya bırakmıştı.[22]

Birinci problemle ilgili olarak, ABD ve onun Avrupalı müttefiklerinin işbirliği ile ve BM onayı ile başlatılan insani yardım harekatı -Huzur Harekatı I (Provide Comfort Operation I)- Türkiye açısından olumlu bir sonuç vermişti. Temmuz 1991 tarihinde on binlerce Kuzey Irak'lı mülteciyi Türk-Irak sınır bölgesindeki dağ kamplarından Kuzey Irak'ta güvenli bir yere nakletme işlemini başarıyla tamamlandıktan sonra Türk toprakları üzerindeki Kürt mültecilerinin ülkelerine döndürülmesi işlemi de Ekim 1991 tarihinde hemen hemen tamamlanmıştı. Ancak, BM'nin bu

uluslararası işbirliğine genel olarak yaklaşımı ve bu işbirliğinin Huzur Harekatı II adı altında devamı süresince Türkiye'nin izlediği denge politikası uygulamalarının zorlaştığı gözlemlendi. Zorluklar 1. Huzur Harekatı başlangıcından önce ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu dönemde Kürt mülteci sorunu ile kendi imkanlarıyla başa çıkmak zorunda olan Türkiye için Bağdat hükümetini Kuzey Irak'taki Kürt nüfusu üzerine yeni askeri saldırılarda bulunmaktan *'caydırmak'*, her ne kadar Türkiye'nin komşularının ve diğer devletlerin iç işlerine karışmamak prensibine ters düşse de -ki milli güvenlik düşünceleriyle bu prensip mülteci krizi ortaya çıkmadan önce Cumhurbaşkanı Özal'ın Kuzey Irak Kürt liderleri Barzani ve Talabani ile temas kurmaya başlamasıyla zedelenmeye başlamıştı- bu insanlara insani yardım götürmek -evlerine dönmelerine yardımcı olmak dahil- kadar gerekli ve acildi. İzlemekte olduğu denge politikası açısından böyle bir rolü kendi başına üstlenmenin Türk ve Irak ordularının karşı karşıya gelmeleri ihtimalinden doğacak askeri ve politik sakıncalarından hareketle Türkiye bu amaçla BM'yi Türkiye'nin de katılımıyla Kuzey Irak'ta askeri bir rol üstlenmeye çağırdı.[23] Açıktı ki, Türkiye Kuzey Irak mülteci sorununa hem kendi hem de bölgesel güvenliği tehdit eden (önemli Kürt nüfusu barındıran İran ve Suriye'yi de içine alarak) bir mesele olduğu görüşünden hareketle böyle bir BM müdahalesine Kuveyt Krizi sırasında vuku bulan BM onaylı uluslararası müdahalenin bir devamı olarak bakmakta ve bunu aynı ölçüde gerekli bir hareket olarak görmekteydi.

Ancak görülmekteydi ki her ne kadar Kuzey Irak probleminin bölgesel barış ve istikrarı tehdit eden bir gerçek olduğu hususunda Türkiye ile aynı şekilde düşünse bile bu tehdit karşısında izlenmesi gereken politika konusunda BM Güvenlik Konseyi Türkiye'nin müdahale çağrısına uymaya hazır değildi: Konu ile ilgili olarak Konsey'in 5 Nisan 1991 tarihinde kabul ettiği 688 No.lu karar Kuzey Irak mültecilerine insani yardım götürmenin ötesinde 1. Huzur harekatına katılan ülkeler için bu bölgede

'caydırıcılık' yönünde hiçbir askeri görev ve yükümlülük öngörmemekteydi. Hem uluslararası hukuk, hem de SSCB ve Çin gibi kendi azınlık problemleri açısından meseleye yaklaşan BM Güvenlik Konseyi daimi üyeleri BM'yi Irak'ın içişlerine karışıyor görüntüsü vermeme konusunda oldukça titiz davranmaktaydılar. Öyle ki, askeri bir misyon yüklemeyen 688 No.lu karar bile Konsey daimi üyeleri tarafından *'büyük güçlüklerle'* ve 1.Huzur Harekatının insani misyonuyla sınırlı Kuzey Irak faaliyetlerinin geçici olacağı anlayışı ile alınabilmişti.[24]

Ancak, Türkiye ile BM arasında Kuzey Irak meselesi konusunda yukarıda izah edilen yaklaşım farklılıkları Türkiye'nin *'denge'* politikasını zorlaştırmaya asıl 1.Huzur Harekatı sonrasında başlamıştı. Temmuz 1991 tarihinde görevlerini başarıyla tamamladıktan sonra 1. Huzur Harekatına katılan müttefik ülkeler askeri güçlerini 2. Huzur Harekatını başlatmak üzere Güneydoğu Türkiye'ye çekmeye başlamışlardı. 2.Huzur Harekatının görevi Saddam Hüseyin'in ordusunun Kuzey Irak mültecilerine yeni bir saldırıda bulunmasını önlemekti. Bu askeri bir misyon olup 1.Huzur Harekatından sonra BM Güvenlik Konseyi'nin 688 No.lu karar ve o kararın gerisindeki yukarıda bahsedilen mantıkla çatışmaktaydı. Bu gerçeğin Türkiye'nin *'denge'* politikasının uygulaması açısından yeni bir yanı vardı: Türk askeri gücü bu harekata dahildi ve böylece Türkiye Körfez Krizi de dahil olmak üzere ilk defa Batılı NATO müttefikleriyle NATO sahası dışında kendi askeri gücünün direkt olarak katıldığı (Körfez Krizi'nde Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle bu şekilde direkt bir işbirliği olmamıştı) bir askeri işbirliğine girmekteydi. Aslında Türkiye'nin Basra Körfezi güvenliği politikasının Kuveyt Krizi sonrasındaki uygulaması açısından daha da önemli olan nokta, Kuveyt Krizindeki durumun aksine bu kez Türkiye'nin bu işbirliğinin arkasında BM onayı olduğu tartışmalıydı. Bu durum Türkiye'nin *'denge'* politikasının geleneksel ilkelerinden Kuveyt Krizinden bu yana ilk kez fiili bir sapma olasılığını gündeme getirmekteydi.

Burada dikkat edilmesi gereken iki nokta bulunduğu görülmektedir. Birincisi, buraya kadar yapılan analizden görülebileceği gibi bu fiili sapma görüntüsüne sebep olan faktörün Türkiye'nin *'denge'* politikasını bilinçli bir biçimde terketmek kararı değil, Kuveyt Krizi sonrasında Kuzey Irak'ta başlayan Kürt mültecileri krizini takiben ve Türkiye'nin isteği ve kontrolu dışındaki bölgesel gelişmelerin Türkiye'yi kendi milli güvenlik algılamaları bakımından zorlaması gerçeği olduğu görülmektedir: Aynen yerleşmiş bir geleneği bozup Kuzey Irak'lı Kürt liderlerle temas kurulması kararında olduğu gibi 2. Huzur Harekatı'na Türkiye'nin bu şekilde katılım kararının alınmasında da Türkiye'yi Kuzey Irak'taki gelişmelerde etki sahibi kılma isteği belirleyici olmuştur.

İkincisi, sözkonusu katılım kararından sonra günümüze kadar uzanan -ve iç ve dış politika niyetleri oldukça tartışmalı Refah Partisi ağırlıklı hükümet dönemini de kapsayan- 5 yılı aşkın bir süre içinde Türkiye'nin *'denge'* politikasını terketmediğini açıklıkla gösteren girişimleri olmuştur. Bunların en göze çarpanları şunlardı: Türkiye, İran ve Suriye ile Kasım 1992 tarihinde başlayan ve özelden genele Kuzey Irak, Irak'ın toprak bütünlüğü ve bölgesel istikrarın korunması konularında bölgesel bir işbirliği öngören *'üçlü toplantılar'* yapmaya başlamıştı; bir yandan Irak'la ilişkilerini mümkün olduğunca geliştirmeye uğraşırken, diğer yandan Irak'a karşı devam eden BM ekonomik ambargosuna uymaya devam etmekteydi; 1996 yılında Kuzey Irak Kürt liderlerinden Mustafa Barzani'nin rakibi Celal Talabani karşısında üstünlük sağlamak için Saddam Hüseyin'le direkt askeri işbirliği yapmasının ertesinde misyonunun anlamının kalmadığı söylentilerine rağmen 2. Huzur Harekatının, başka bir ad altında (Northern Watch- Keşif Güç) bile olsa, bizzat katılımı ile fiilen devam etmesine rıza göstermişti.[25] Bu satırların yazılmakta olduğu tarih -Mayıs 1997- itibariyle, her ne kadar hem Huzur Harekatı çerçevesinde işbirliği yapmakta olduğu Batılı müttefikleri ile, hem de komşuları İran ve Suriye ile ilişkilerinde ciddi iniş çıkışlar yaşamış

ve yaşamakta ise de Türkiye'nin her iki grupla da Basra Körfezi'nin güvenliği konusunda işbirliği yapma ilkesinden vazgeçtiğini gösteren hiçbir ciddi işaret görünmemektedir.

Aslında Türkiye'nin bir yandan Batılı müttefikleri -özellikle ABD-diğer yandan da bölgesel komşuları ile ilişkilerini dengeli bir biçimde sürdürmek istemesinin temel nedenlerinden birinin her iki grupla da olan ilişkilerindeki problemler olduğu görülmektedir.[26] Kuzey Irak meselesi çerçevesinde Türkiye'nin ABD ile fiili askeri işbirliğinin devamını gerekli kılan bir sebep Saddam Hüseyin'in Kuzey Irak'a yönelttiği potansiyel tehdit durumunun devam etmesidir. Her ne kadar Barzani ile Saddam Hüseyin arasında Talabani'ye karşı fiili bir işbirliği gerçekleştiyse de bunun her iki taraf için de her zaman bozulabilecek bir taktik olmadığı söylenemez. Barzani, Talabani'ye karşı Kuzey Irak'a hakimiyet hususunda üstünlük kurma hedefine Saddam Hüseyin'le işbirliği yapmak suretiyle şimdilik ulaşmış gözükmektedir. Saddam Hüseyin'in ise *'terörist'* olarak tanımladığı bu Kürt liderlere 1970 tarihinde vermeyi kabul ettiği sınırlı özerklik ötesinde bir otonomi tanımamak politikasını Barzani ile işbirliği sonrasında değiştirmiş olacağı iddia edilemez.

Türkiye'nin ABD ile Irak'a karşı devam edegelen ekonomik ambargo çerçevesinde işbirliğinin devamını gerekli kılan bir diğer neden Irak'ın silah programları konusunda BM ile işbirliği hususunda devam edegelen isteksizliği ve bu durumun hem Türkiye hem de bölgesel istikrarı tehdit etmeye devam etmesidir.[27] Bir diğer neden, İran'ın Suriye ve Kuzey Irak'taki Kürt liderleriyle işbirliği içinde Kuzey ve Güney Irak'ta nüfuzunu arttırma politikası gütmesidir. Bu da Türkiye tarafından kabul edilemez bir durum olarak görülmektedir.[28] Türkiye'nin İran'ın bu politikasına karşı dengeleyici bir faktör olarak ABD'nin süper güç nüfuzundan faydalanmak isteği vardır. Türkiye için ABD desteği PKK ve su meselelerinde ihtilaflı olduğu Suriye'ye karşı kullanılmak üzere de gereklidir.

Türkiye'nin bölgesel komşularıyla işbirliği fikrini değiştirmemesinin nedenlerinden biri ABD'nin Kuzey Irak politikasındaki belirsizliklerdir. Görülen odur ki Türkiye ABD'nin Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulmasına bilinçli bir biçimde destek vermekte olduğundan şüphelenmekte ve/veya izlediği politikalarla -örneğin Kuzey Irak'lı liderlerin Saddam Hüseyin'le diyalog ve anlaşma yoluna gitmelerine karşı çıkmak hatta Saddam rejimini devirme hususundaki ısrarıyla, ki buna ABD'nin Avrupa'lı müttefikleri de karşı çıkmaktadırlar- böyle bir devletin kurulmasına katkıda bulunduğuna inanmaktadır. Türkiye'nin BM'nin Irak'a karşı devam edegelen ekonomik ambargosuna katılmakla uğradığı ekonomik kayıpların kendi üzerindeki ekonomik-politik etkilerinin yanısıra adaletsizliği ve ABD'nin bu konuda gösterdiğini düşündüğü duyarsızlık da onu bölgedeki komşularıyla işbirliğine iten önemli bir nedendir [29]

Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile İlişkileri ve Kürt Meselesi

Kuveyt Krizi sonrasında Basra Körfezi güvenliği konusu ile ilgili olarak yapılan Türk resmi demeçleri[30] bu hususta bölgesel devletler arasındaki işbirliğinin, Soğuk Savaş sonrası döneminin böyle bir işbirliği için oldukça uygun bir hale gelmiş şartları altında, önemini vurgulamaktaydılar. Bu demeçlerde Türkiye'nin bölgesel problemlerin bölge dışı ülkeleri kapsayacak şekilde *'uluslararası'* hale getirilmesine, bu durumun mevcut problemlere yenilerinin eklenmesine neden olacağı gerekçesiyle, karşı olduğu belirtilmekteydi.

Ancak, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta ortaya çıkan mülteciler krizi konusunda 1. ve 2. Huzur Harekatları çerçevesinde Batılı müttefikleriyle yapmak zorunda kalmış olduğu yukarıda açıklanan işbirliği ve onun Türk dış politikası üzerindeki etkileri yukarıda bahsi geçen Türk resmi açıklamaları ile ilgili üç gerçeğe işaret etmekteydi: Bunların birincisi, bölgesel sorunların çözümün-

de bölge dışı Batılı ülkelerin dışlanması mümkün görünmemekteydi. İkincisi, bunun sonucu olarak genç Türkiye Cumhuriyeti'ni her zaman meşgul etmiş olan Kürt meselesi PKK boyutu ile ilk defa uluslararası boyut kazanmıştı. Üçüncüsü, bu haliyle Kürt meselesi Türkiye'nin hem Batılı, hem de bölgesel komşularıyla ilişkilerini olumsuz olarak etkilemeye başlamıştı.

Kuzey Irak meselesi çerçevesi içinde Türkiye'nin Suriye ve İran ile Kasım 1992 tarihinden itibaren gerçekleştirmeye başladığı üçlü toplantılar Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde izlediği Basra Körfezi güvenliği konusundaki *'denge'* politikasının en önemli örneği olarak görülmektedir. Bu toplantıların katılımcı ülkeler tarafından ilan edilmiş olan başlıca amacı Kuzey Irak meselesi başta olmak üzere genel olarak önemli bölge meseleleri hususunda görüşmelerde bulunmak ve fikir alışverişi yapmaktı.[31] Türkiye açısından bu toplantıların iki önemli özelliği onları Türkiye ile bu devletler arasında bölge güvenliği hususunda şimdiye kadar yapılmış temaslardan farklı kılmaktaydı.[32] Bunların birincisi, bu toplantıların katılımcıları arasında düzenli bir şekilde yapılması planlanmaktaydı. İkincisi, Türkiye tarafından yapılan resmi açıklamalar bu toplantıların Türkiye açısından amacının Türkiye'nin bölgede Batı ile yapmakta olduğu işbirliğini bölge devletleri ile bir işbirliği başlatmak üzere sona erdirmek olmadığını vurgulamaktaydılar. Ancak, bu toplantılar vasıtasıyla Türkiye'nin ABD ve Avrupa ile olan ilişkilerine bir *'denge'* getirmek niyetinde olduğu da vurgulanmaktaydı. Burada kastedilen şey Türkiye'nin o zamana kadar önceden açıkladığımız sebeplerden ötürü mecburen ABD ve diğer batılı müttefikleriyle 1.Huzur Harekatı çerçevesinde yapmış olduğu ve 2.Huzur Harekatı ile devam etmekte olan fiili işbirliğini aslında prensip bazında terketmemiş olduğu *'denge'* politikasının gereğine uygun hale getirmekte olduğuydu. Elbette bu Türk girişimi Türkiye'nin salt prensip bazında bölge ilişkilerinde yapmış olduğu bir dengeleme operasyonu olmasının ötesinde bir anlam taşımaktaydı. Sözkonusu girişim aynı

zamanda Türkiye tarafından 2. Huzur Harekatı çerçevesi içinde izlediği Irak politikasıyla hem doğurabileceği sonuçlar bakımından Türkiye ve bölgenin istikrarını tehlikeye düşüren hem de uluslararası hukuk bazında meşruluğu şüpheli bir yol ve yöntem izleyen ABD'ye bir uyarı anlamını taşımaktaydı. Bu doğrultuda, bu toplantıların sonunda yayınlan ortak bildiriler bölgesel istikrarın korunabilmesi için Irak'ın toprak ve siyasi bütünlüğünün korunmasının önemini vurgulamaktaydılar. Sözkonusu bildiriler aynı zamanda Irak'ın siyasi yapısının ne olacağına sadece Irak halkının kendisinin karar verebileceği hususunda katılımcı ülkelerin fikir birliğini de yansıtmaktaydılar. Bu ortak anlayış katılımcı ülkelerin ABD'nin, özellikle BM ekonomik ambargosu vasıtasıyla, Saddam Hüseyin rejimini devirme politikasına karşı ortak muhalefetlerinden kaynaklanmaktaydı.

Irak'ın geleceği hususunda yansıttıkları bütün bu ortak anlayış ve tutum gözönüne alındığında, Türkiye, İran ve Suriye arasındaki bu üçlü toplantılar Türkiye ile bu ülkeler arasında genel olarak bölgesel istikrar konusunda da ortak bir anlayış ve siyasi irade olduğunun bir göstergesi olarak görülebilir miydi? Önceden sözü geçen Türk resmi görüşlerinde değinildiği gibi Soğuk Savaş sonrası dönemin *'önemli ölçüde değişmiş'* şartları Türkiye ile bu ülkeler arasında böyle bir uyumu kolaylaştırdığı söylenebilir miydi? Bu hususta görülen oydu ki sözkonusu ortak bildirilerin ötesinde Türkiye ile bu ülkelerin birbirleriyle olan ilişkileri Soğuk Savaş dönemine kıyasla herhangi bir değişim göstermemişti. Bu ülkelerin birbirleriyle olan ilişkilerini etkileyen temel faktörlerin köklerini Soğuk Savaş şartlarından değil tarihten almış oldukları hatırlandığında bu gerçek kolaylıkla anlaşılabilirdi. Çatışan milli menfaat algılamalarının körüklediği karşılıklı güvensizlik Türkiye ile bu ülkelerin hem Soğuk Savaş hem de sonrası dönemde birbirleriyle olan ilişkilerini negatif olarak etkilemişti.

Örneğin, Türkiye açısından bakıldığında, radikal boyutları olan dış politikasıyla İran İslam Cumhuriyeti her zaman karşılık-

lı işbirliği imkanlarının değerlendirilmesi yanında idare edilmesi gereken bir devlet olarak görünmüştü. Bu devletin bölgedeki köktendinci grupları -Türkiye de dahil olmak üzere- maddi ve manevi düzeyde desteklemesi ve statüko yanlısı *'ılımlı'* ülkelere karşı izlediği zıtlaşmacı ve meydan okuyan dış politikası onun Türkiye'nin gözünde bölgede hegemonya kurmaya çalışan *'revizyonist'* bir devlet imajını canlı tutmaktaydı. Açıktı ki, İran devlet adamları için Batı'nın bölgedeki, gerek Huzur Harekatları gerekse de Basra Körfezi emirliklerine sağladığı politik ve askeri desteği çerçevesindeki, varlığı İran'ın bu dış politika amacına yönelik en büyük tehdit olarak algılanmaktaydı.

İran'ın bölgede izlediği hegemonya politikası Türkiye'nin bu ülke ile Basra Körfezi güvenliği meselesi çerçevesi içindeki ilişkilerinde şu spesifik noktalarda sürtüşmeler yaratmıştı. Birincisi, Irak'ın geleceği meselesinde iki ülke arasında Irak'ın toprak bütünlüğünün muhafazası yönündeki fikir birliğine rağmen bu hususta iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerine güvendikleri söylenemezdi. Türkiye İran'ın Irak üzerinde gerek Kuzey Irak'taki Kürt liderler üzerindeki nüfuzunu pekiştirmek gerekse de Güney Irak'taki Şii nufusu kullanmak suretiyle, bu ülkenin hükümranlık haklarını ortadan kaldırıcı biçimde etki kurmaya çalıştığını düşünüyordu. Kuveyt Krizi'nin patlak verdiği dönemden başlamak üzere en üst düzeydeki Türk resmi demeçleri Türkiye'nin İran'ın Irak üzerinde hakim güç olmasına, genel olarak da bu ülkenin askeri güç kullanmak suretiyle bölgesel nüfuzunu yaymasına karşı olduğuna hatta bu durumda Türkiye'nin pasif kalmasının beklenemeyeceğine işaret etmekteydiler.[33] İran da kendi hesabına Türkiye'nin Kuzey Irak'ta 1980'li yılların ilk yarısından beri yapmakta olduğu askeri operasyonların gerisinde bu ülkenin Kerkük petrol bölgelerini ele geçirmek gayesi bulunduğundan şüpheleniyor ve bu operasyonlara karşı çıkıyordu.[34]

İkincisi, aynı şekilde Kürt meselesi hususunda da iki ülkenin kendi çıkarları açısından birbirleriyle işbirliği yapmalarını gerek-

tiren önemli nedenleri vardı. Kürt ayrılıkçı hareketi Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve siyasi birliğini tehdit ederken, İran'ın da kendi Kürt azınlığı ile benzer problemleri -her ne kadar Türkiye'deki PKK kadar duyulmadıysa da- vardı. İran'ın Türkiye'de İran rejimi aleyhinde faaliyet gösteren Halkın Mücahitleri Örgütünün (Mojahedin-i Khalq) ve Kürt Demokratik Partisi'nin etkisiz hale getirilmesi için Türkiye'nin işbirliğine ihtiyacı olduğu gibi Türkiye'nin de Irak, İran ve Suriye'de Türkiye aleyhine faaliyet gösteren PKK'nın etkisiz hale getirilmesi çabalarında İran'ın desteğine ihtiyacı vardı. Ancak, görülen bir husus vardı ki her iki ülke de bu konularda birbirlerine verdikleri desteği yetersiz bulmaktaydılar.

Türkiye elinde İran'ın PKK'ya lojistik destek verdiğine ve PKK'nın İran-Türkiye sınırının İran tarafındaki Urumiye'de bir kampı bulunduğuna dair bilgiler olduğunu iddia etmekteydi.[35] İran da Türkiye'de İran aleyhine faaliyet gösteren gruplara karşı Türkiye'den yeterli işbirliği görmediğini belirtmekte ve Türkiye'nin Kuzey İran'da yaşayan Azeriler üzerinde Tahran aleyhine gizli emeller beslediğini düşünmekteydi.[36]

İki ülke 27 Ocak 1993 tarihinde kaçakçılık, sınır güvenliği ve özellikle terörizm alanlarında karşılıklı işbirliği öngören bir sınır güvenliği antlaşması imzalamışlardı.[37] Ancak, Türklerin İran yetkililerinin PKK'ya karşı mücadele yönünde somut adımlar atmadıkları şeklindeki şikayetleri halen devam etmektedir.

Benzer şekilde, ancak Türkiye'nin İran'la ilişkileri bakımından daha da zararlı bir gelişme bizzat Türk resmi yetkilileri tarafından yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde 1990'lı yıllarda Türkiye'de öldürülen ve İslam köktendinciliği aleyhindeki aktif tutumlarıyla tanınan Türk gazeteci, yazar ve akademisyenlerin katilleri arkasında olduğu ortaya çıkan ve İran bağlantılı olduğu anlaşılan İslami Hareket örgütünün varlığının ortaya çıkarılmasıydı.[38] Görünen oydu ki Türk hükümeti elindeki istihbarata göre yukarıda bahsedilen grup içinde katli en fazla yankı yapanlardan

Uğur Mumcu'nun öldürülmesinin gerisinde İran'ın Savama istihbarat teşkilatı içindeki bazı radikal birimler ile Türk köktendincilerinin işbirliğinin yatmakta olduğundan şüphelenmekteydi.[39]

Bir yandan İran aleyhtarı ve bu ülkeye karşı önlemler alınmasını isteyen kamuoyu baskısı, diğer yandan İran yetkililerinin Türkiye'deki bu cinayetleri araştırma hususunda Türkiye'nin en üst düzeydeki işbirliği çağrıları karşısındaki isteksiz, oyalayıcı tutumu[40] karşısında sıkışan Türkiye herşeye rağmen İran'a karşı izlenebilecek en ılımlı politikayı izlemeyi yeğledi. Örneğin, Türkiye'de sayıları bir ile üç milyon arasında olduğu düşünülen İranlılar içinde İran lehine ya da eleyhine faaliyet gösterenleri yurt dışına çıkarmak ve İran'dan Türkiye'ye gelen İran vatandaşlarına vize uygulamak gibi Türk basınında kabul gören ve mevcut şartlar altında makul görünebilecek önlemleri almaktan kaçındı. Hatta, elde İran devletinin bu olaylara karıştığını gösteren yeterli delil olmadığını ileri sürerek İran'ı resmen suçlamaktan kaçınması bir yana, Türk hükümeti İran'ın bir devlet olarak Türkiye'de cinayet işletmek için herhangi bir *'menfaatinin olmadığını'* söyleyerek İran'ı savunur görünen bir tutumla meseleyi önemsemez bir hava içine bile girdi.[41]

Yukarıda değinilen iç ve dış faktörlerin baskısına rağmen Türk hükümetinin İran'a karşı böylesine ılımlı bir politika izlemesinin gerisinde olduğu gözlemlenen dış politika hesaplamaları şunlardı. Birincisi, Türk devlet adamları İran'la olan ilişkilerin Türkiye'nin geleneksel *'denge'* politikası prensipleri çerçevesi içinde komşu ülkeler ile 1950'li yılların sonundan beri *'özenle'* geliştirmekte olduğu iyi komşuluk ve işbirliği ilişkilerinin içinde *'önemli bir yeri'* olduğunu düşünmekteydiler.[42] Bu tablo İran'ı Türkiye'ye karşı soğutacak bir çıkışla bozulmamalıydı.

İkincisi, Türkiye bir yanda kendisini çevreleyen Suriye, Irak, Yunanistan ve Ermenistan gibi komşu ülkelerle olan ilişkilerinde çeşitli derecelerde problemler yaşar, diğer yanda içte Kürt sorunu başta olmak üzere milli birlik ve toprak bütünlüğünü tehdit

eden çeşitli sorunlarla uğraşırken bütün bu hususlarda, karşılıklı yaklaşımlardaki çeşitli farklılıklara rağmen, yardımlarını alabileceğini düşündüğü İran gibi önemli bir bölge devleti ile ilişkilerini gerginleştirmek Türk devlet adamlarına akıllıca görünmemekteydi. Üçüncüsü, İran Türkiye'nin Orta Asya'dan Türkiye'ye getirilmesini planladığı petrol ve doğal gazın alternatif güzergahlarından biri olup gücendirilmemesi gereken önemli bir devletti. Dördüncüsü, İran vatandaşlarına vize koymak gibi uygulamaların İran'ın Türkiye'deki yasadışı işlere karışmasını -böyle bir gerçeğin olduğu varsayılsa bile- önleyeceği çok şüpheliydi. Türk hükümeti içişleri bakanlığı vasıtasıyla Türkiye'de bulunan İranlıları daha sıkı bir şekilde kontrol yoluna gidemediği sürece vize uygulaması gibi önlemlerin sadece Türkiye'nin *'zor komşusu'* İran'ı olduğundan da fazla *'düşman'* etmekten başka bir sonuç vermeleri beklenemezdi. Bütün bu dış politika hesaplamalarını desteklediği gözüken önemli bir faktör Türk devlet adamlarının Türkiye'nin geleneksel *'denge'* politikasını uygulamak bakımından en uygun buldukları dış politika vasıtası olan diplomasinin İran gibi geçinmenin zor olduğu ülkelerle olan ilişkilerde bile başarılı bir sonuç verebileceğini düşünmeleriydi.[43]

Bu hesaplamaların isabetleri ne olursa olsun anlamlı olabilmeleri için İran tarafından paylaşılmalarının gerekli olduğu hususu açıktır. Ancak, Türkiye'nin İran'la olan ilişkilerine şu anda varmış olduğu noktadan geriye bakıldığında Türk diplomasisinin İran'ı daha uzlaşmacı bir zemine çekebildiğini iddia edebilmek mümkün görünmemektedir. Erbakan hükümetinin Türkiye'nin İran'a karşı izlemekte olduğu bu uzlaşmacı tavra resmen bu ülkenin tarafını tutma görüntüsü katmış olmasına rağmen iki ülke ilişkilerinin Erbakan'ın başbakanlığı öncesindeki *'zayıf ve hassas'* durumu 1997 yılı başlarında Türk dışişleri ve genelkurmayının İran'ı resmen ve sert şekilde suçlamaları ve karşılıklı olarak diplomatların *'istenmeyen kişi'* ilan edilmelerine kadar varıp çekilmeleriyle daha da artmış görünmektedir.[44] As-

lında bugün bu yeni gelişmeleri meydana getiren sebebin kısmen Başbakan Erbakan'ın Türkiye'yi iç ve dış politikada geleneksel Atatürkçü çizgiden saptırma isteği görüntüsüne karşı dışişleri ve genelkurmayın tepki gösterilmesi gerektiğini düşünmelerinden, kısmen de aynı çevrelerin İran'a ciddi bir uyarı verme ihtiyacı hissetmelerinden kaynaklandığı görüntüsü hakimdir. Erbakan hükümetinin İran'a karşı izlemekte olduğu söz konusu politika İran yönetiminin ilişkilerde gerginliği tırmandırma eğilimi ile karşılaştırıldığında Türkiye'nin Erbakan öncesinden beri sürdüregeldiği uzlaşmacı politikaya başarısızlık bir yana, onur kırıcı bir kendi kendini aşağılama görüntüsü de vermiştir. Cumhurbaşkanından genelkurmay başkanlığına kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin en üst kademelerini paylaşan ve çoğunluğu oluşturan Türk devlet adamlarının, köktendincilik irtica- tehlikesinin PKK'dan bile daha tehlikeli hale geldiği ve Erbakan hükümetinin Türkiye'de gitgide artar görünen *'Laik-Şeriatçı'* kutuplaşmasına, teşvik etmese bile, en azından köktendincileri cesaretlendirerek katkıda bulunduğu algılamaları arkasında[45] bu görüntünün yattığı anlaşılmaktadır. Bütün bu şartlar altında Türkiye'nin hala sürdürdüğü İran'la siyasi ve ekonomik işbirliği umut ve imkanları Türk-İran ilişkilerinde İran şahının devrildiği 1979 yılından bu yana alışılagelmiş olandan daha çarpıcı hale gelmiş olan politik gerginliklere tutsak olmuş görünmektedir.

Suriye ile olan ilişkilere gelince, aynen İran'la olan ilişkilerde sözkonusu olduğu gibi coğrafi konum ve ekonomik menfaatler gibi iki ülkenin karşılıklı işbirliğini gerektiren faktörlerin ve çeşitli alanlarda işbirliği öngören ikili antlaşmaların mevcudiyetine rağmen Soğuk Savaş döneminin bitişi iki ülke ilişkilerinde olumlu bir gelişme ortaya çıkarmadı. Aksine, iki ülke arasındaki köklerini Soğuk Savaş döneminden alan su ve PKK sorunları üzerinde yoğunlaşan gergin politik atmosfer Soğuk Savaş sonrası dönemde daha da gerginleşti.

Ocak 1993. tarihinde Başbakan Süleyman Demirel'in Suriye'ye yapmış olduğu gezi Soğuk Savaş sonrası dönemde iki ülke ilişkilerinde gözlemlenen dikkat çekici bir gelişmeydi. Geziyi tarihi kılan özellik bu gezi sırasında iki ülkenin Dicle nehri sularının kullanımı konusunda 1993 yılının sonunda bir antlaşma imzalamaları hususunda mutabık kalmalarıydı. Ancak 1993 yılı sonuna gelindiğinde Suriyeliler Türklerin antlaşma yapmak şöyle dursun Türkiye'den gelmekte olan sözkonusu nehir suyunun 1987 yılında Türkiye'nin bu hususta Suriye ile yapmış olduğu antlaşmada vermiş olduğu sözün aksine saniyede 500 metre küpün altına düştüğünden şikayet etmekteydiler.[46] Türkiye ise aynı antlaşmaya atfen Suriye'nin Türkiye ile yapmış olduğu güvenlik protokolünün gereği olan işbirliğini yerine getirmemekle suçluyordu. Bu münasebet içinde Türk dışişleri bakanlığı yetkilileri PKK teröristlerinin Suriye'den Türkiye'ye sızmalarında gördükleri artmaya işaret etmekteydiler.[47]

Karşılıklı ilişkilerin gelişmesini engellemesinin yanısıra iki ülke arasında su ve PKK terörizmi hususundaki bu anlaşmazlık bu ülkelerin bölgesel istikrarı ilgilendiren ve karşılıklı ortak menfaatlerinin olduğunu kabul ettikleri konularda bile tam bir işbirliğine gitmelerini engelledi. Örneğin, Suriye'nin su meselesini öncelikli olarak tartışma hususundaki ısrarına Türkiye'nin bu ülkenin önce PKK'ya verdiği desteği kesmesi gereğini vurgulaması ile verdiği verdiği karşılık 25 Kasım 1993 tarihinde önceden sözünü ettiğimiz Kuzey Irak ağırlıklı üçlü toplantıların yedincisinin yapılmasını engellemişti.[48]

Aslında su meselesinin, işbirliği bir yana iki ülke arasındaki politik gerginliği Soğuk Savaş dönemini aratacak bir biçimde arttırması beklenebilir. Türk devlet adamları Suriye'nin İsrail ile imzalayacağı bir barış antlaşmasından sonra bu ülkeyi de yanma alarak su konusunda komşularıyla bir paylaşma antlaşması imzalaması hususunda Türkiye üzerindeki uluslararası baskıyı arttır-

ması ihtimalini göz ardı etmemektedirler. Hatta böyle bir Ortadoğu barışı durumunda Suriye'nin Hatay'ı Türkiye'den geri isteme ihtimalini bile bir olasılık olarak görebilmektedirler.[49]

Su meselesinin Türkiye ile Arap komşuları arasında savaşa yol açabileceği yönündeki görüşler -ki bunlar arasında BM raporları da bulunmaktadır- Suriye'nin Türkiye'ye karşı bir savaş başlatmak suretiyle ABD ile olan ilişkilerini tehlikeye atmak istemeyeceği ve Hafiz Esad'ın ölümünden sonra bu ülkedeki terör rejiminin köktendinci İslam hareketi karşısında zayıflayacağı gibi olasılıklar hesaba katıldığında *'mübalağalı'* olarak görülebilir.[50] Ancak, iki ülke arasındaki çatışan milli menfaat algılamalarının yanında karşılıklı güvensizlik duygusunu da yansıtması sebebiyle su meselesinin görünebilir gelecekte kendiliğinden ya da diplomatik çabalarla yokolacağını beklemek de gerçekçi bir yaklaşım olarak görünmemektedir.

Kaldı ki, su meselesi ile ilgili yapılan bazı Türk resmi açıklamalarında Türkiye'nin Suriye'ye karşı Dicle nehrinin sularını kısmak da dahil olmak üzere çeşitli ekonomik, politik ve askeri önlemler alabileceği vurgulanmıştı.[51] Türkiye'nin su meselesini komşularına karşı bir silah olarak kullanmayacağı yönündeki ve gayet sık biçimde yapmış olduğu açıklamalara ters düşen bu vurgulama Türkiye ile Suriye arasındaki bu meselenin ciddiyeti hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca, Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin su meselesi konusunda yapmış oldukları ve Türkiye'nin Suriye'ye vermekte olduğu suyun miktarını arttırması, Lübnan ve Ürdün'e de su sağlamak suretiyle İsrail'in de bu ülkelerden daha fazla su almasını mümkün kılmasını sağlaması doğrultusundaki önerileri Türkiye'nin bu kanattan uluslararası destek alması ihtimallerine de gölge düşürmektedir.[52] Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde iki ülke arasında diğer bölge ülkelerinin de çeşitli şekillerde Suriye'yi destekleyeceği bir savaş ihtimali tamamiyle bir kenara itilemez görünmektedir.

Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye İle İlişkilerinin Kürt Meselesi Politikası Çerçevesi İçinde ABD ile Olan İlişkilerine Yansımaları

1990-1991 Kuveyt Krizi sonrası dönemde Türkiye'nin Basra Körfezi güvenliği meselesi çerçevesi içinde ABD ile olan ilişkilerini belirleyen temel faktörlerin ortaya çıkışı 1989 yılında Doğu Avrupa'da ortaya çıkan değişiklikler ve Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991 tarihinde parçalanmasıyla son bulan Soğuk Savaşı takip eden döneme rastlar. 1989 yılındaki gelişmelerle birlikte Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemindeki NATO'nun Sovyetler Birliği'ne komşu olan önemli bir *'kanat'* ülkesi konumu değişmiş ve Türkiye ağırlıklı olarak iç istikrarsızlık faktörleriyle tehdit edilen Basra Körfezi bölgesinde NATO'nun *'ön cephe'* ülkesi konumuna gelmiştir. Türkiye'nin konumundaki bu değişim bir yandan bu ülkenin milli güvenliğine yönelik tehdit algılamalarında bir değişim meydana getirirken diğer yandan, buna bağlı olarak, Türkiye'nin NATO içindeki rolünü de etkilemiştir. Bu yeni dönemde Türkiye kendisine yönelik tehdit unsurunun kuzeyden güneydoğusundaki komşularına -Suriye, Irak ve İran'a- kaymış olduğunu tespit etmiş ve Soğuk Savaş dönemindeki Sovyetler Birliği tehdidi ile karşılaştırıldığında Kürt meselesini de içine alan bu yeni tehditin kendi milli güvenliğine yönelik daha direkt ve dolayısıyla daha önemli bir tehlike teşkil ettiğini düşünmeye başlamıştır.[53] Bu yeni ve daha tehlikeli görünen tehdit unsurları karşısında NATO'nun Türkiye'nin gözündeki öneminde herhangi bir azalma olmamıştı. Aksine, daha 1989 yılı başlarında Türkiye Batı Avrupa Birliği'ne (WEU) ve Avrupa Birliği'ne tam üye olarak kabul edilmesi için Batılı ülkelere çağrıda bulunuyor, bu çağrının gerçekleşmesi durumunda Doğu-Batı ilişkilerinde yumuşama görüldüğü bu sıralarda Türkiye'nin Avrupa güvenliği fikrine büyük katkılarda bulunacağını ilan ediyordu. Türkiye ayrıca NATO üyelerinin kendi aralarında *'uyumlu çabalar'*, yani

ortak bir strateji tespiti ve işbirliği, göstermelerinin Avrupa güvenliği için öneminin altını çiziyor ve Türkiye'nin Avrupa'ya daha sıkı entegrasyonu halinde hem NATO dışı bölgelerden kaynaklanacak tehditlere daha kolay karşı durabileceğini hem de Avrupa işbirliğine katkıda bulunabileceğini ilan ediyordu.[54]

Ancak, Türkiye kendisinin Avrupa ile daha sıkı bir entegrasyona gidilmesi çağrılarına bir cevap alamadığı gibi bizzat NATO Genel Komutanı General Galvin tarafından yapılan ve Türkiye'nin komşularından biriyle başının derde girmesi halinde ve bir silahlı çatışma doğduğunda NATO'nun Türkiye yüzünden savaşa giremeyeceği ve bunun Türkiye'nin sorumluluğu olduğu yönündeki ifadeler[55] Türklere NATO'nun Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'yi savunma kararlılığının gitgide azaldığını göstermekteydi.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ile Batılı müttefiklerinin müttefik bağlarının zayıfladığını gösteren bu işaret iki tarafın bölgede istikrarsızlık yaratan faktörlere farklı önceliklerle yaklaşmaları gerçeğinde de kendini göstermeye başlamıştı. Bu farklı öncelikler Türkiye'nin geleneksel politikasının Türkiye'nin NATO alanı dışında kalan Basra Körfezi bölgesinde ortak güvenlik için Batı ile işbirliği için gerekli görünen *'politikaların koordinasyonu'* şartının gerçekleşmesini giderek daha güç hatta imkansız hale getirmekteydi. Özellikle Türkiye-ABD ilişkilerinde görünen oydu ki bu farklı öncelikler meselesi Türkiye jeopolitik konumu gereği bölgesel gelişmelerden direkt olarak etkilenen bir bölge devleti iken ABD'nin bölgesel bir devlet olmaması sebebiyle söz konusu gelişmelerden Türkiye gibi direkt olarak etkilenmemesinden kaynaklanmaktaydı.[56]

Türkiye ve ABD'nin iç gelişme ve dış politika tutumlarıyla Basra Körfezi bölgesinin istikrarını direkt olarak etkileyen iki önemli ülke olan İran ve Irak'a yaklaşımları bu noktayı yeterince vurgular görünmektedir. Hem Türkiye hem de ABD bölgesel üstünlük (hegemony) peşinde koştuklarına inandıkları İran ve

Irak'ın bölgesel istikrara bir tehdit oluşturdukları hususunda görüş birliği içinde görünmektedirler. Örneğin Irak'ın önce komşusu İran ile savaş başlatması, yaklaşık sekiz yıl süren bu yıpratıcı savaştan sonra komşusu Kuveyt'i işgal ve ilhak etmesi Türkiye ve ABD tarafından Saddam Hüseyin'in bölgesel üstünlük kurma hırsıyla Irak'ın askeri gücünün (özellikle asker sayısı ve bu ülkenin elindeki kimyasal ve bakteriolojik silah envanterinin büyüklüğü bakımından) birleşiminin bir sonucu olarak algılanmıştı. 1991 Kuveyt Savaşı yenilgisinden sonra Irak'ın Birleşmiş Milletler kararlarına uyma konusunda göstermiş olduğu isteksizlik, yani ülke içinde rejim muhaliflerine karşı izlediği baskıcı politika; Irak'ın silah programlarını incelemekle görevli BM temsilcileriyle işbirliği yapma konusunda göstermiş olduğu isteksizlik; savaş tazminatı ödememekte ve savaş esirlerini teslim etmemekte direnmesi ve hepsinden önemlisi Kuveyt'in hükümranlığını tanımak konusunda uzunca bir süre ayak diremesi, Türkiye ve ABD tarafından Irak'ın bölge üstünlüğü kurma politikasının devamı olarak algılanmıştı. Bu düşünceden yola çıkarak her iki ülke de Irak'ın iyi niyetlerini test etmek amacıyla onun eski askeri gücünü yeniden tesis etmesine müsaade edilmesini riskli görmekteydiler.

İşte bu noktada Türkiye ve ABD'nin Irak'a yaklaşımları arasındaki benzerlikler sona ermektedir. İki ülkenin Irak'a karşı izledikleri politikalar aralarında koordinasyonu gittikçe zorlaştıracak şekilde farklıydı. ABD'nin Bush ve Clinton yönetimlerinin Irak'a karşı izlemekte oldukları politikalar Saddam Hüseyin'i bir şekilde iktidardan düşürmeyi amaçlayan *'kişiselleşmiş'* bir koz paylaşmaya yönelik görünmekteydiler[57] Bu ABD politikası Irak'a karşı ağırlıklı olarak ekonomik yaptırımlar ve değişik şekillerde askeri güç kullanma yöntemlerine dayalıydı ve bu yollarla Irak'ı BM kararlarına uymaya zorlamayı dolayısıyla da Irak rejimini devirmeyi hedeflemekteydi. Her ne kadar Irak liderine duyduğu kuşku bakımından ABD ile aynı pozisyonda olsa da Türkiye'nin jeopolitik konumu onun Irak'a karşı kişisel bir politika

izlemesini mümkün kılmamaktaydı. ABD'nin izlediği politika hem Türkiye'nin diplomasi ağırlıklı testten geçmiş ve başarılı bulunmuş geleneksel politikasına hem de yarattığı ekonomik ve güvenlik sakıncaları bakımından direkt olarak Türkiye'nin milli menfaatlerine aykırı idi.

ABD'nin söz konusu politikasının Türkiye'nin dış politika gelenekleri açısından yaratmış olduğu sakıncalardan biri bu politikanın BM ve bu organizasyonun temsil ettiği uluslararası hukuktan giderek daha kopuk hale gelmesi idi. 1991 Kuveyt Krizi sırasında BM içinde karar verme sürecinden uygulama safhasına kadar ABD nüfuzunun ağır basması gerçeğine rağmen 29 ülkeden oluşan uluslararası koalisyon güçleri tarafından Kuveyt'ten çekilmesini sağlamak amacıyla Irak'a karşı kullanılmış olan askeri gücün uluslararası hukuk bakımından meşruluğu hususunda herhangi bir şüphe olmamıştı.[58] Aslında söz konusu savaş sırasında Türkiye'nin uluslararası koalisyonun yöneticisi durumundaki ABD'ye (ve bu arada onun Batı Avrupa'lı NATO müttefiklerine) sağladığı askeri kolaylıklara, yani İncirlik üssünü ABD ve Batı savaş uçaklarının Irak'a karşı kullanımına açma, Türkiye'nin geleneksel dış politikası çizgisinden sapma bir yana (bu hususta ki iddialara rağmen) onun gereğini yerine getirme görüntüsü kazandıran da bu meşruluktu.[59] Bu askeri güç kullanımı başarıyla sona erip Kuveyt'in hükümranlığı yeniden tesis edildikten sonra ise Irak'a karşı uygulanagelen BM ekonomik ambargosunun amaç ve idaresi konusunda uluslararası koalisyon ortakları arasında anlaşmazlıklar çıkmıştı. ABD'nin bu dönemde Irak'a karşı uygulamış olduğu ve önceden belirtmiş olduğumuz gibi güç kullanımını da içeren politikası hem BM Güvenlik Konseyi'nin diğer üyeleri tarafından (İngiltere hariç) hem de genel olarak Kuveyt Savaşı sırasında uluslararası koalisyonun üyeleri olan bölge ülkeleri tarafından ABD'nin Saddam Hüseyin'le olan *'kişisel meselesi'* olarak algılanarak uluslararası hukuku ihlal ettiği gerekçesiyle eleştirilmeye başlanmıştı.[60] Bu eleştiriler BM Genel

Sekreteri de Cuellar'ın Irak'a karşı uygulanagelen ekonomik yaptırımların bu ülkeyi uluslararası hukuk kurallarına uymaya zorlamak amacından sapıp Saddam Hüseyin rejimini devirme amacına yönelik olarak kullanılma eğiliminin BM'nin *'felsefi temelinin'* yok olmasına sebep olacağı hususundaki uyarısıyla[61] daha fazla ciddiyet kazanmıştı. Bu şartlar altında, Irak'a karşı uygulanagelen ekonomik ambargoya katılmaya devam eden ve onun da ötesinde başından beri uluslararası hukuk açısından tartışmalı olduğuna önceden değindiğimiz, Fransa'nın da 1996 yılında çekilmesiyle daha da tartışmalı hale gelen 2. Huzur Harekatı ve onun değişik bir adla devamına, özellikle güvenlik gerekçesiyle, katılmaya devam eden Türkiye'nin dış politikasının geleneksel çizgiye uyumu sorgulanır hale gelmişti.

ABD'nin söz konusu politikasının Türkiye açısından yaratmış olduğu başka bir sakınca ABD'nin Irak istisnasız bütün BM kararlarına uyana kadar BM'nin bu ülkeye uygulamakta olduğu ekonomik yaptırımların kısmen bile olsa kaldırılmaması hususundaki ısrarlı tutumuydu. Türkiye ve BM Güvenlik Konseyi üyeleri Rusya, Fransa ve Çin'e göre ise Saddam Hüseyin'in BM kararları doğrultusundaki davranışlarının (örneğin Irak'ın önce ambargonun kaldırılması hususundaki ısrarını bırakarak 1993 yılında BM Güvenlik Konseyi'nin Irak'ın silah programlarının kontrolu amacıyla BM teftiş komisyonuna yerinde inceleme yapması hususunda izin vermesi konusu ile ilgili 715 sayılı kararına uymayı kabul etmesi ve sonradan Kuveyt'in hükümranlığını tanıması gibi) ambargoda kısmi bir gevşeme (örneğin Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının açılması gibi) sağlanarak teşvik amaçlı mükafatlandırma yoluna gidilmesi uygundu.[62] ABD'nin veto tehdidiyle Irak'a karşı sıkı bir şekilde uygulanan ekonomik yaptırımlar, Irak'ın silah programlarını denetlemekle görevli BM teftiş heyeti başkanı Rolf Ekeus'un söylediği gibi[63], Irak'ın hem kendi halkı hem de diğer bölge devletlerindeki Müslüman halk tarafından bu ülkenin uluslararası arenada seçilmiş bir kurban gi-

bi algılanmasına sebep olarak Saddam rejiminin BM'ye meydan okuyarak ambargonun kaldırılmasını temin etmeye yönelik çıkışlarına meşruluk kazandırmaktaydı. Böylece bir yandan, ABD'nin istek ve beklentilerinin aksine, Saddam Hüseyin rejiminin Irak içindeki pozisyonu kuvvetlenirken diğer yandan da BM ve Irak arasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının yeniden açılmasına yönelik bir anlaşma zemini yaratmaya çalışan Türk diplomasisinin gayretleri de en azından bir süre için boşa gitmiş oluyordu.

ABD'nin söz konusu politikasının Türkiye açısından yaratmış olduğu bir diğer önemli sakınca Türkiye'nin Irak'a karşı uygulanan ve kendisinin de dış politika tutarlılığını korumak bakımından çekilemediği BM ekonomik yaptırımları yüzünden uğradığı ve bu yazının yazıldığı sıralarda 30 milyar dolar civarında olduğu iddia edilen ekonomik kayıptı. PKK'ya karşı savaş verirken hassas Güneydoğu ekonomisi için hayati derecede önemi olan bir zamanda ve İran, bazı Batılı ülkeler, hatta ABD tarafından ambargonun delindiği hususunda işaretler ortadayken Türkiye'nin bu kadar önemli bir finansal kayba uğraması, dahası ABD'nin yardım çağrılarına ilgisiz kalması, bu ülkenin kendisini uluslararası arenada kurban edilmiş olarak görmesine yol açmaktaydı.[64]

Bütün bu şartlar altında ABD'nin ısrarlı tutumuyla Irak'a karşı devam etmekte olan ambargo Türkiye'nin milli güvenliğini şu dolaylı ve dolaysız etkilere maruz bırakmaktaydı: Birincisi, ABD'nin muhalefeti yüzünden Kuzey Irak'taki Kürt liderlerle Saddam Hüseyin rejimi arasında bir uzlaşma sağlanamadığı sürece Irak bölünmüş bir ülke olarak kalmaya mahkum görünmekteydi. 36. Paralelin kuzeyi ile 32. Paralelin güneyinde kalan Irak topraklarında merkezi Bağdat hükümetinin otoritesi geçerli değildi. Batılı müttefik devletler tarafından 1991 ve 1992 yıllarında ve BM Güvenlik Konseyi'nin 688 No.lu kararını uygulamak amacıyla gerçekleştirildiği öne sürülen bu oluşumların ve buralarda Batılı müttefikler, özellikle ABD, tarafından Irak'a karşı as-

keri güç kullanımlarının uluslararası hukuk açısından meşruluğu sadece genel olarak bölge devletlerinin değil Amerikalıların kendileri tarafından bile tartışmalıydı.[65] 36. Paralelin kuzeyindeki Irak toprakları üzerindeki Huzur Harekatlarına güvenlik nedeniyle göz yummak zorunda kaldığını belirtmiş olduğumuz Türkiye Batılı müttefikler tarafından 32. Paralelin güneyinde gerçekleştirilmiş olan bölünmeyi desteklememekteydi.[66] Bu durum Irak'ın hem kuzey hem de güney bölgedeki bölünmelerini tanımayan bölge ülkelerinin bu tutumları karşısında, sebebi ne olursa olsun, Türkiye açısından bir tezat oluşturmaktaydı.

İkincisi, 36. Paralelin kuzeyinde gerçekleştirilen Huzur Harekatlarının Saddam Hüseyin'in Kuzey Irak'a yeni bir saldırıda bulunmasını önlemiş olduğu kabul edilse bile -ki Saddam Hüseyin'in böyle bir planının olup olmadığını kesin olarak bilmek mümkün değildi- bu harekatların Kuzey Irak'ta uzun vadede *de jure* bir oluşuma gidebilecek *de facto* bir Kürt devletinin kurulmasını istemeyerek bile olsa teşvik etmiş olduğu ortadadır. Bu gelişme bir yandan Irak topraklarının fiili olarak bölünmüş durumunun sürekli bir hale dönüşebileceğinin uyarısını yaparken diğer yandan da Türkiye'nin özelde PKK'ya vermekte olduğu mücadele genel olarak ise Kürt sorunu ile uğraşımında yeni ve güç bir dönem açılmasına sebep olmaktaydı.[67] Tıpkı Türkiye'nin ekonomik zorluklarının artması hususunda söz konusu olduğu gibi bu PKK ve Kürt meselesi hususlarında da Türkiye ABD'den bir NATO üyesi olarak hakettiği desteği alamadığını düşünmektedir. Halen 1993 yılından beri ABD'nin Türkiye'ye yapmakta olduğu askeri yardımındaki nicelik ve niteliksel azalmaya ek olarak bu ülkenin Türkiye'ye uygulamakta olduğu ilan edilmemiş kısmi silah ambargosu Türkiye ile ABD arasındaki Soğuk Savaş sonrası dönemi ilişkileri Soğuk Savaş dönemi başlangıcından itibaren görülmedik bir şekilde tehdit etmektedir.[68] Bu hususta esas problem iki ülkenin Türkiye'deki *'Kürt meselesi'*ne bakış ve çözüm konusundaki yaklaşımları arasında siyasi kültür farklılık-

larından kaynaklanıp bu sebepten kapatılması en azından yakın gelecekte mümkün görünmeyen derin siyasi kültür (ideoloji) uçurumlarının bulunmasıdır.[69]

Aynı şekilde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve diplomasiyi ön planda tutan bölgesel dış politikası bu ülke ile ABD'nin İran'a farklı önceliklerle yaklaşımlarına sebep olmakta ve bu iki ülkenin izledikleri politikalar arasında koordinasyon tesisini çoğu zaman mümkün kılmamaktadır. Örneğin, savaşta uğramış olduğu yıkım ve BM ekonomik yaptırımları yüzünden önemli ölçüde güçten düşmüş Irak'la karşılaştırıldığında Türkiye'yi değişik yollardan ve çok daha direkt bir şekilde tehdit etme durumunda olan İran'ın, bu özelliğine rağmen, bölgede bir nükleer güç durumuna gelmesini önlemek Türkiye'nin, ABD'nin politikasının tersine, 1 numaralı dış politika önceliğini oluşturmamaktadır. Yine Irak örneğinde olduğu gibi İran'ı ekonomik yaptırımlar yoluyla izole etmek amacında olan ABD'nin çifte kuşatma (doual containment) politikası Türkiye'nin önceden etraflıca izah etmiş olduğumuz İran politikasına ters düştüğü gibi Türkiye'yi ekonomik açıdan halen Irak meselesi ile ilgili olarak olduğundan daha fazla mahkum edici niteliktedir.[70]

Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Düzenlemeleri İçindeki Yeri

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgesinde bir *'süper güç'* olarak ortaya çıktığı yönünde yerli ve Batı medyasında çıkan haberlere rağmen[71] söz konusu dönemde Türkiye ile Basra Körfezi İşbirliği Konseyi (GCC) ülkeleri arasında bir işbirliği temelinin yokluğu göze çarpmaktadır. 1990-91 Kuveyt Krizi sırasında Kuveyt'in Irak işgalinden kurtarılmasına yönelik olarak Türkiye'nin göstermiş olduğu iyi niyetli yaklaşım bu ülkeleri Türkiye ile bölgesel güvenlik için işbirliği hususunda olduklarından daha fazla hevesli kılmış görünmüyordu. Tersine, Kuveytlilerin

Batılı müttefik devletlere Kuveyt'in kurtarılması için göstermiş oldukları çabalar için gösterdikleri şükran gösterilerinden Türkiye'yi özellikle dışlamak istedikleri yönünde bir görüntü hakimdi.[72] Ayrıca, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin kriz sırasında Türkiye'nin zararlarını tazmin etmek amacıyla taahhüt etmiş oldukları 3 milyar dolarlık yardımı yerine getirmekte gösterdikleri yavaşlık bu ülkelerin bölgesel istikrarın korunması için işbirliği yolunda Türkiye'nin *'potansiyel müttefikleri'* imajına Türkiye'nin gözünde şüphe düşürmekteydi.[73]

Bu ülkeler, Türkiye ile ideolojik farklılıklar da dahil olmak üzere tarihten gelen uyuşmazlıkları ne olursa olsun, geleneksel olarak -özellikle de 1979 yılında Sovyetler Birliğinin Afganistan'ı işgalinden sonra- kuzeyde askeri yönden güçlü ve statüko yanlısı bir politika izleyen Türkiye'ye her zaman olumlu bakmışlardı. Şüphesiz ki, Kuveyt Krizi sırasında göstermiş olduğu işbirliği Türkiye'nin bu ülkeler gözündeki bu yöndeki imajını kuvvetlendirmişti. Ancak, bu ülkelerin Kuveyt Krizi sonrası dönemde Türkiye ile sıkı bir bölgesel işbirliğine doğru yeni bir başlangıç yapmak istediklerini gösteren hiçbir işaret de yoktu. Aksine, bu ülkelerin Kuveyt Krizi sırasında Mısır ve Suriye ile Şam'da 6 Mart 1991 tarihinde imzalamış oldukları ve Körfez bölgesinin güvenliği için bu ülkelerden oluşan bölgesel bir güç kurulmasını öngören *'Şam Deklarasyonu'* bölgede kurulması düşünülen yeni güvenlik sisteminin, Mısır dışişleri bakanlığı müsteşarı Usama al-Baz'ın sözleriyle, *'pan-Arap stratejik çıkarları doğrultusunda ve gelecekte Arap devletlerine karşı potansiyel tehlikeleri karşılamaya yönelik'* olmasını öngörmekteydi.[74] Türkiye ile Arap komşuları arasındaki su ve Hatay meseleleri gibi genel olarak Arap ülkelerinin tarihsel olarak Türkiye'ye karşı işbirliğine gitmesine yol açan ve gelecekte çözülmek şöyle dursun bölge barışı için daha da tehditkar bir boyut kazanması beklenen anlaşmazlıkların varlığı hatırlandığında, söz konusu deklarasyon açısından Türkiye'nin değil ortak, aksine bir tehdit usuru olarak al-

gılandığı bile söylenebilir. Bu noktalardan bakıldığında, 1995 yılı Aralık ayı sonunda Şam'da yayınlanan bir Ortak Arap Deklarasyonunda *'Şam ittifakı'* -Mısır, Suriye ve altı Körfez ülkesinden oluşmaktadır- devletlerinin ilk kez su meselesi ile ilgili olarak Türkiye'yi Fırat'ın sularını Arap komşularıyla adil bir şekilde paylaşmadığı gerekçesiyle suçlaması ve Türkiye'nin bu suçlama karşısında bu ülkelere Türkiye'nin Kuveyt Savaşı sırasındaki katkılarından bahisle kadirbilmezlik imasında bulunarak tehditkar bir cevap vermesi sürpriz bir gelişme olarak görünmemektedir.[75] Bu satırların yazılmakta olduğu 1997 yılı Baharında Kuzey Irak'ta devam etmekte olan Türk askeri operasyonları konusu da benzer şekilde Türkiye aleyhtarı bir hava ile Şam ittifakı gündemine yerleşmiş görünmektedir.

Aslında, bu makalenin başlarında değindiğimiz gibi, Kuveyt Savaşı'nın hemen ertesinde Türkiye'nin kurulması düşünülen bölgesel güvenlik sistemi içinde yer almak konusunda bölge devletlerinden herhangi bir özel istek ve beklentisi olduğu söylenemezdi. Ancak, şu da bir gerçekti ki Türkler Batı standartlarında üretilmiş silah peşinde olan Körfez ülkelerine -özellikle Kuveyt, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirliklerine- Türk F-16'ları ve zırhlı araçlarının pazarlanabileceği potansiyel bir pazar gözüyle bakmaktaydılar ve bu ülkelerle savunma endüstrisi alanında işbirliği yollarını aramak kararlılığındaydılar. Bu hususta Körfez ülkelerinin de ilgisiz oldukları söylenemezdi. Örneğin, Kuveyt Emiri Şeyh al-Sabah'ın 14 Kasım 1991 tarihli Türkiye gezisi sırasında iki ülke arasında karşılıklı ticaret ve ulaşımı geliştirmek ve iki ülkenin yüksek düzeyli diplomatları arasında periodik siyasi danışmalar yapılması yanında savunma işbirliği imkanlarını genişletme konusunda da görüş birliğine varılmıştı.[76] Aynı şekilde Suudi Arabistan'ın da Türkiye'den silah ve askeri malzeme alma konusunda istekli olduğu bilinmekteydi.[77] Ancak, değil Kuveyt'in aynı yıllarda ABD, Fransa ve İngiltere ile imzaladığı ve ortak askeri tatbikat ve askeri işbirliğini öngören anlaş-

maların benzerini Türkiye ile yapmak, Başbakan Demirel'in Ocak 1993 tarihinde yapmış olduğu Körfez gezisi sırasında Kuveytlilerin Türk F-16'larını bile almaya istekli olmadıkları ortaya çıkmıştı.[78] Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirliklerine gelince, görünen oydu ki Türk hükümetinin bu ülkelerle Türk F-16 ları ve zırhlı araçları satma konusunda yaptığı temaslar 1977 yılına kadar bir sonuç vermemişti.[79]

Karşılıklı ilişkilerdeki bütün bu olumsuzluklara ek olarak Türkiye'nin izlemekte olduğu çok taraflı ılımlı dış politikanın Irak ve özellikle İran boyutunda GCC devletleri açısından bakıldığında uyumsuz ve rahatsızlık verici görüntüler de mevcuttu. Örneğin, Türkiye'nin *"Basra Körfezi bölgesinin güvenliği öncelikle bölge ülkelerinin kendi işleridir ve aralarında işbirliğini gerektirir"* şeklindeki geleneksel yaklaşımı açısından bakıldığında Türkiye'nin Irak ve İran'ın GCC üyesi olmaları gerektiği konusundaki süregelen pozisyonunda anlaşılmayacak bir taraf yoktu. Ancak Türkiye'nin bu yaklaşımının GCC ülkelerinin bu iki devlete geleneksel yaklaşımlarına uygun düştüğü de söylenemezdi. Şu bir gerçekti ki 1981 yılında GCC'nin kurulmasını teşvik eden ana faktör bu devletlerin 1980 yılı Eylül ayında patlak vermiş İran-Irak savaşından özellikle de İran'ın yeni köktendinci rejiminin izlemekte olduğu yayılmacı politikadan duymuş oldukları rahatsızlıktı. Bu ülkelere göre İran'ın Basra körfezindeki adalar Abu Musa, Büyük ve Küçük Tunb'lar hususundaki tutumu bir *'işgal'*den ve bu adaların gerçek sahibi olan Birleşik Arap Emirliklerinin iç işlerine karışmaktan başka bir şey değildi. Oysa bu hususta bir Arap gazetesine vermiş olduğu bir beyanatta Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin *"İranlılar (bu mesele ile ilgili) yeni problemler yaratmak istemiyorlar"* demişti.[80] Türkiye'nin takınmış olduğu bu tavır önceden görmüş olduğumuz gibi İran ile kendisi arasındaki problemlerle ilgili takınmış olduğu uzlaşmacı çizginin bir parçası görünümündeydi. Ancak, İran'ın yayılmacı emellerinden duymakta olduğu tedirginlik, Kuzey Irak'ta meydanı İran'a bırakmamak amacıyla Kürt

liderlerini uzlaştırmak gayesiyle ABD ile Dublin ve İstanbul süreçleri çerçevesinde yapmakta olduğu işbirliği ve Başbakan Demirel'in Kasım 1992 tarihinde vermiş olduğu bir demeçte İran'ın Irak'ı takip ederek askeri güç kullanarak yayılmacı politikasını sürdürmesi halinde Türkiye'nin pasif kalmayacağı yönündeki ifadesi[81] hatırlandığında Çetin'in bu demeci Türkiye'nin İran'a karşı politikasında bir iç tutarsızlık sorusunu gündeme getirmektedir. İran'a karşı izlediği politikada çeşitli faktörleri dikkate almak zorunda olduğunu önceden izah ettiğimiz Türkiye açısından durum ne olursa olsun Dışişleri Bakanı Çetin'in sözü geçen demeci İran'a farklı bir konumdan (kurban konumundan) bakan GCC devletleri tarafından *'tarafsızlık'*ın ötesinde İran'ın tarafını tutma şeklinde yorumlanabilecek nitelikteydi.

Sonuç

Kuveyt Krizi Türkiye'nin 1960'lı yıllardan beri uygulayageldiği denge politikasının bir devamı niteliğindeki Basra Körfezi güvenliği politikasının uygulama süreci içinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. 1991 Körfez Savaşı sonrası dönemde bölgedeki gelişmeler karşısında Türkiye'nin izlemiş ve izlemekte olduğu politika bu ülkenin geleneksel denge politikası ilkelerini bilinçli olarak terketmemekle birlikte bu ilkelerin Soğuk Savaş ve Kuveyt Krizi sonrası dönemin kendi açısından görülmedik ölçüde karmaşık iç ve dış şartlar altında uygulanmasının ne kadar zorlaştığını göstermektedir. Bu çalışmada şu da ortaya çıkmaktadır ki, bütün bu zorluklara rağmen, denge politikasını devam ettirmek Türkiye için sadece bir tercih değil aynı zamanda bir zorunluluk olarak da kendini göstermektedir. Bu zorunluluk şu spesifik nedenlerden kaynaklanmaktadır: 1) Kuveyt Krizi sırasında ortak çıkar, ortak tehdit algılaması ve bunlar karşısında bir ortak politika etrafında ve Birleşmiş Milletler çatısı altında oluşmuş bulunan bölge ve bölge dışı devletleri kapsayan uluslararası koalisyon

Kuveyt Krizi sırasındaki iç uyumunu kaybetmiş görünmektedir. 2) Şam Deklarasyonu ülkeleri Kuveyt Krizi sonrası dönemde bölgesel güvenlik için Türkiye ile yakın bir işbirliğine girmekten kaçınmakla kalmamakta özellikle su meselesinden kaynaklanan Türkiye ile Irak ve Suriye arasındaki anlaşmazlıkta ve Kuzey Irak'ta sürmekte olan Türk askeri operasyonlarından dolayı Türkiye'yi bölgesel güvenlik bakımından bir tehdit unsuru olarak görmektedirler. 3) Türkiye ile ABD arasındaki bölgesel tehdit unsurlarına yaklaşımlardaki farklılık özellikle Kürt sorunu ve demokrasi konusunda Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası yeni dönemde NATO içinde devam edegelen varlığının mantığını bu ülke açısından sorgulatacak kadar ciddi görünmektedir. Bu faktörler karşısında Türkiye'nin bölge ya da Batı ülkeleri ile geleneksel denge politikasından sapma anlamına gelebilecek yakın bir ilişki geliştirme politikasını kasten izlemesi olası görünmemektedir. Gerçi bu yazının yazılmakta olduğu sıralarda Türkiye ile İsrail ABD'nin de katılımıyla 1997 yılı yaz aylarında Doğu Akdeniz'de *'insani amaçlı arama kurtarma'* olarak niteledikleri bir ortak deniz tatbikatı yapma hazırlığı içinde gözükmektedirler. Ancak, Türk dış politikasını belirleyen sivil ve askeri çevreler bu ortak tatbikatın genel olarak Arap dünyasını değil, Türkiye'nin ilişkilerinde yoğun problemler yaşamakta olduğu İran ve Suriye'yi hedeflediği, ayrıca, saldırı değil *'caydırıcı'* bir amacı olduğunu sık sık vurgulamaktadırlar. Şüphesiz ki, söz konusu işbirliğinin amaçlandığı gibi *'caydırıcı'* bir rol mü oynayacağı, yoksa Arap ülkelerini büsbütün Türkiye'ye karşı cephe almalarına mı sebep olacağı hususu şimdiden açık değildir. Bununla birlikte, Türk dış politikasını belirlemede söz sahibi sivil ve askeri çevreler Türkiye'nin özel olarak İsrail ve Filistin, genel olarak da Arap-İsrail uyuşmazlığına karşı izlemekte olduğu ve ilişkilerinde *'denge'* ve *'eşitlik'* ilkelerine dayalı *'geleneksel dış politikası'*nın değişmediği noktasını sık sık vurgulamaya devam etmektedirler.[82] Bu satırların yazarına göre genel uygulama açısından bakıldığında

Türk dış politikasının çizgilerinde bu sözlerin samimiyetini sorgulatacak spesifik bir görüntü yoktur.

Türkiye'nin diplomasiye öncelik veren dış politikası uluslararası politikanın Soğuk Savaş sonrası döneminin Kuveyt Krizi sonrasındaki aşamasında Türkiye Cumhuriyeti'nin milli çıkarlarının korunması bakımından etkili olmuş mudur? Gelecekte bu politikada bir değişim beklenebilir mi? Atatürk döneminden beri Türkiye'nin dış politikasının temel amacı dünya ve bölge barışı ve istikrarına katkıda bulunmaktı. Bu temel amacın gerisindeki hedef genç Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme süreci içinde iç kalkınmasının ve dış politika hedeflerinin gerçekleşebilmesi için gerekli olduğu düşünülen bir uluslararası ortam sağlamaktı. Dünya ve bölge barışı ve istikrarına katkıda bulunma amacı yeni dönemde modernleşme sürecinin ve uluslararası işbirliği ihtiyacının çok kritik dönemeçlerinden Soğuk Savaş döneminin hiçbir evresinde olmadığı kadar yalnız geçmekte olan Türkiye için her zamankinden fazla geçerlidir. Bu amacın gerçekleştirilmesine yardım edecek en uygun dış politika aracının diplomasi olduğu gerçeği ABD ile özel ilişkilerin kurulmuş olduğu ideoloji ağırlıklı tek yanlı politikanın Türkiye'yi 1950'li yılların sonunda düşürmüş olduğu uluslararası yalnızlıkla birlikte Türk devlet adamları tarafından anlaşılmış görünmektedir.[83] Türkiye ile İsrail arasında özellikle 1995 yılından itibaren ivme kazanmakta olduğu gözlenen ve Doğu Akdeniz'de yapılması planlanan ortak deniz tatbikatı ile ABD'yi de içine alan askeri işbirliği ve Suriye ve son zamanlarda İran'a karşı Türkiye'nin takındığını önceden belirttiğimiz tehdit yollu tavırlar Türkiye'nin komşuları ve genel olarak Arap dünyası ile olan ilişkilerinde gerginliklerle dolu yeni bir döneme girdiğinin işaretleri olarak görülebilir. Buna rağmen, Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemde Basra Körfezi güvenliği çerçevesinde ABD, bölgesel devletler, ve komşuları ile ilişkilerinde izlemekte olduğu çizgi Türkiye açısından diplomasinin, uygulamadaki bütün güçlüklere rağmen, yeni

dönemde de en uygun dış politika aracı olduğu yolundaki anlayışın hala var olduğu ve var olmakta da devam edeceği izlenimini vermektedir. Bu hususun yazara göre en önemli göstergelerinden biri Nisan 1997 tarihinde dışişleri bakanlığının anahatlarını oluşturduğu söylenen ve İran'a karşı izlenmesi planlanan *'misilleme politikası'*nın bu iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri olabildiğince etkilememesini hedeflemesi gerçeğidir.[84]

Diğer dış politika vasıtalarıyla -ekonomik yaptırımlar, askeri güç kullanımı, propaganda gibi- karşılaştırıldığında, her ne kadar sonuç alınması uzun ve yıpratıcı bir süreçten geçmeyi gerektirse de diplomasi yoluyla varılan sonuçlar -ki pozitif anlamda bunlar bir anlaşmazlığın çözümü olduğu kadar anlaşmazlıkla yaşamayı öğrenmeyi de içermektedir- karşılıklı rızaya dayanmaları sebebiyle daha barışçıl ve uzun ömürlü olabilme avantajına sahiptir. Yine böyle bir karşılaştırmada görünen odur ki diğer araçlardan farklı olarak diplomasi tek taraflı olarak arzu edilen değil, karşılıklı tavizler yoluyla çok taraflı ulaşılması mümkün olabilen hedefler peşindedir.

Bu açılardan bakıldığında ve şartların zorluğu da gözönüne alındığında Türkiye'nin Kuveyt Krizi sonrası dönemdeki Basra Körfezi güvenliği politikasında bu ülke açısından küçümsenemeyecek başarıların varlığı kabul edilmek durumundadır. Bu satırların yazıldığı 1997 yılı itibariyle gelinen noktaya bakıldığında bu hususta şu gibi örnekler özellikle göze çarpmaktadır: 1) Türkiye'nin 1994 yılında ve ABD'nin muhalefetine rağmen açmış olduğu Habur sınır kapısı aylık 10 milyon dolar döviz girdisi ile Türkiye'nin terör kurbanı Güneydoğusu'na ekonomik canlılık ve dolayısıyla *'huzur ve barış'* getiren *'en önemli etken'* haline gelmiştir.[85] BM Güvenlik Konseyi'nin 1995 yılında kabul etmiş olduğu 986 sayılı kararla Irak'ın Kerkük-Yumurtalık hattından altı aylık sürelerle petrol ihraç etmeye başlaması, ki bunu Türkiye eskiden beri savunagelmiştir, her ne kadar Türkiye'nin Irak'la ticaret konusunda beklentilerine cevap veremediyse de[86],

Türkiye'nin BM ambargosundan çekilmeden ve ABD ile ilişkilerini gerginleştirmeden gerçekleştirilmiştir. 2) Kuzey Irak'ta Türkiye'nin gerçekleştirmekte olduğu askeri operasyonlar 1990-1996 (ilk altı ay) arasında Türkiye'ye çıkarmış olukları 680 milyon dolarlık faturaya[87] ve Kürt meselesi ile ilgili Türkiye aleyhinde Batı dünyasında oluşmuş olan antipatiye katkıda bulunmuş olmalarına rağmen İsrail'in Güney Lübnan'da yaptığı operasyonlar kadar uluslararası tepki çekmemiştir. 3) ABD'nin Bakü-Ceyhan petrol boru hattına desteği; Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyeliğe kabul edilmesi yönündeki aktif uluslararası desteği ve nitelik ve nicelik yönünden zayıflamış da olsa Türkiye'ye olan askeri desteği devam etmektedir. 4) Türkiye'nin PKK'ya yaradığı gerekçesiyle şikayetçi olduğu ve Huzur Operasyonları çerçevesinde Kuzey Irak'ta konuşlanmış bulunan hükümet-dışı kuruluşlar (NGO) bölgeden ayrılmış; 2. Huzur Operasyonu'nun Kuzey Irak'taki (Zaho) Askeri Koordinasyon Merkezi de Silopi'ye taşınarak *'Çekiç Güç'*ün kara birliğinin mevcudiyeti sona ermiştir. 5) 2. Huzur Operasyonu'nun devamı niteliğindeki *'Kuzey Irak'ı Denetleme Operasyonu'*nun başlangıç safhasında ABD ile halen devam etmekte olan karşılıklı müzakerelerde Türkiye -gerçi müzakerelerin başları olmasına ve önemli anlaşmazlık noktaları olmasına rağmen- ABD'nin Irak'a karşı davranışları üzerinde daha kontrollü hale gelme şansını devam ettirmektedir. 6) Türkiye Kuzey Irak'taki uluslararası gelişmelerin her zaman içinde kalabilmiş hatta Kuzey Irak'taki Kürt liderlerin Ekim 1996 tarihinde varmış oldukları ateşkesin kalıcı hale getirilmesi ve geçici yerel yönetimin kurulması amacını taşıyan *'Ankara Süreci'* ile önceki Dublin sürecinden farklı olarak daha aktif ve kontrollü bir pozisyona gelebilmiştir.[88] Kuzey Irak problemini PKK'nın etkisiz hale getirilmesi hedefi de dahil olmak üzere Türkiye'nin istediği şekilde çözmenin güçlüğünün halen devam etmekte olduğu bir gerçektir.[89] Buna rağmen, bu yeni pozisyonu ile Türkiye bir yandan Saddam Hüseyin

rejimini Kuzey Irak'a yeniden saldırmak gibi muhtemel bir karardan caydırma amacına yönelik ve geçmişte kendisinin önayak olduğu uluslararası çabalara katkıda bulunurken diğer yandan Irak'ın milli birlik ve toprak bütünlüğünün korunması ve İran'ın Kuzey Irak'taki nüfuzunu sınırlamak bakımından kendisini avantajlı bir duruma getirmiştir. 6) İran rejimine sempatiyle bakan kadroların 1996 yılında Refah partisi çatısı altında ve ilk defa bir koalisyon hükümetinin büyük ortağı olarak iktidara gelmiş olmalarına rağmen, Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler Humeyni rejiminin işbaşına geldiği 1979 yılından bu yana hiçbir zaman olmadığı kadar, bir İran diplomatının Türkiye tarafından *'istenmeyen adam'* ilan edilme ve karşılıklı diplomatları geri çekme noktasına varıncaya kadar, gerginleşmiştir. Ancak, aradaki tüm gerginliklere rağmen bu ülke ile ilişkiler kopmamış, cumhurbaşkanı Demirel'in bu ülkeye bir temsilci yollamak suretiyle başlattığı ilişkileri yumuşatma girişimi ve bu girişime İranlıların dışişleri bakanlarını göndererek karşılıkta bulunmalarıyla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler Türkiye açısından tüm olumlu ve olumsuz beklentilerle önceki seyrine dönmeye yüz tutmuş görünmektedir.

Elbette ki bütün bu anılan ve Türkiye açısından avantajlı görülen sonuçlar üzerinde Türk diplomasisinden bağımsız ve önceden görülmesi mümkün olmayan uluslararası, özellikle bölgesel, gelişmelerin ağırlıklı olarak pozitif etkileri olmuştur. Örneğin, 2. Huzur Operasyonunun Kuzey Irak'taki Türkiye açısından rahatsızlık verici varlığının sona ermesi Mustafa Barzani'nin Saddam Hüseyin'le askeri işbirliği yaparak rakibi Celal Talabani kuvvetlerini yenilgiye uğratmasıyla Huzur Operasyonunun varlık mantığının Amerikalıların kendi açılarından da sorgulanır hale geldiği bir ortamda mümkün olabilmiştir. Yine elbette ki gelecekte meydana gelecek gelişmeler bu sefer tersine çalışarak Türkiye tarafından kontrol edilemeyebilecek birtakım olumsuz etkilerle bütün bu kazanımları nötr hale çevirebilirler.

Ancak, bu değerlendirmede dikkat edilmesi gerekli görünen esas nokta şudur ki *'denge'* prensibinden yola çıkmış olan çok taraflı Türk diplomasisi Türkiye'nin opsiyonlarını bu gelişmelerden işine geldiği şekilde yararlanabilecek şekilde açık tutmuş ve zamanı geldiğinde onlardan yararlanmayı da bilmiştir. Aksi iddia edilmiş olmasına karşın[90] hiçbir zaman kamuoyunun dış politika meselelerindeki inişli çıkışlı ve zaman zaman tutarsız ruh haline kendisini kaptırmayan Türk dış politikasının karar verici çevrelerinde bu kazanımlar sessizce not edilmekte ve Türkiye Cumhuriyeti gemisi Soğuk Savaş sonrası dönemi uluslararası politikanın ufukları her zamankinden belirsiz denizindeki denenmiş ve alışılmış rotasında seyrine devam eder gözükmektedir.

Notlar

Bu yorumlara örnek için bkz. Nur Batur, *Milliyet,* 31 Mart 1991, s.19; Fahir Armaoğlu, *Foreign Broadcast Information Services West Europe Series,* (FBIS) (Bundan sonra FBIS'e yapılacak bütün referanslar, aksi belirtilmediği sürece, Batı Avrupa Serisine ait olacaktır), 8 Temmuz 1991, s.40. Cumhurbaşkanı Özal'ın Kuveyt Savaşı ve sonrasında Türk dış politikasını belirlemede 'tek adam' rolü oynadığı hususundaki görüşün Türkiye dışında da yaygın olduğu görülmektedir. Bkz. Strobe Talbott, 'Status Quo Ante: The United States and its Allies', Joseph S. Nye, Jr ve Roger K. Smith (der) *After the Storm: Lessons From the Gulf War* (Lanham, New York, London: Madison Books, 1992) s.8.

2 FBIS, 7 Mart 1991, s.33; ve 11 Mart 1991, ss. 41-42

3 Bkz. Mahmut Bali Aykan, 'Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991-1995', *Middle Eastern Studies,* 32, No.4, (Ekim 1996).

Kuveyt Savaşı sonrasında Türkiye'nin Basra Körfezi bölgesindeki rolü ile ilgili olarak Türk askeri ve sivil çevrelerin, yani cumhurbaşkanı, başbakan, dışişleri bakanlığı ve genelkurmay başkanlığının, ayrıntılı görüşleri ve bu görüşlerdeki uyum hususunda karşılaştırmalı olarak bkz. FBIS, 4 Mart 1991, s. 23, 53-54; 6 Mart 1991, s. 8 (Annex); 7 Mart 1991, s. 33; 8 Mart 1991, s. 23; 12 Mart 1991, s. 43.

Bkz. George McGhee, *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu,* (Ankara: Bilgi Yayınevi) 1992, 10. Bölüm.

6 *FBIS,* 12 Mart 1991, s.43.

7 Bkz. *a.y.*

8 Bkz. *a.y.*; FBIS, 8 Mart 1991, s. 23.

9 Bkz. *ay.*, s. 24.

10 *FBIS,* 10 Nisan 1991, s. 2.

11 Mart 1991 tarihinde Türk dışişleri bakanlığı Ortadoğu'da beklenmeyen bir kriz patlak verdiğinde süratle olay yerine ulaşmak amacıyla kullanılmak üzere ABD'nin Türk topraklarında silah ve mühimmat stoku yapmasına Türkiye'nin prensip olarak izin verdiğini açıkladı. *FBIS,* 21 Mart 1991, s.40. (Daha sonraları dışişleri bakanlığı bu izinin Türkiye ile ABD arasındaki 'stratejik işbirliğinin' bir parçası olduğunu da açıkladı. *FBIS,* 23 Mayıs 1991, s.26.) Bu açıklama Türkiye'nin bölgede Batı tarafından desteklenecek kısmi bir güvenlik sisteminin bir parçası olmak suretiyle *'Batı'nın gelecekteki jandarması'* olacağı yönündeki iddiaları doğrular gözüktü. Bu iddialar için bkz. *FBIS,* 21 Mart 1991, s.45; ve 18 Mart 1991, s.43. Dışişleri bakanlığı yetkililerine göre ise iki ülke arasında ağırlıklı olarak askeri işbirliği anlamında *'stratejik işbirliği'*,Türkiye ve ABD'nin izlemekte oldukları dış politikalar arasında devam etmekte olan uyuşmazlıklar gözönüne alındığında, *'imkansız'*dı. *Cumhuriyet,* 2 Nisan 1991, s.42.

12 Cumhurbaşkanı Özal ile mülakat. *FBIS,* 10 Nisan 1991, s.2. Aynı nokta dışişleri bakanı Ahmet K. Alptemoçin tarafından da çeşitli vesilelerle sık sık vurgulanmıştı. Bkz. *FBIS,* 4 Mart 1991, s. 22,23.

FBIS, 2 Nisan 1991, s.32. Aynı hususta dışişleri bakanlığı müsteşarı Tugay Özçeri'nin açıklaması için bkz. *FBIS,* 23 Mayıs 1991, s.26.

14 *FBIS,* 8 Mart 1991, s.24.

15 Bkz. *a.y.; FBIS,* 12 Mart 1991, s.43.

16 Bu hususta bkz. Mahmut Bali Aykan, *Turkey's Role in the Organization of the Islamic Conference 1960-1992* (New York: Vantage Press) 1994. 3. ve 4. Bölümler.

Bkz. Mahmut Bali Aykan, 'Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979-1988', *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 21, 1 (1994) 23-59.

18 Orgeneral Doğan Güreş ile ilgili iddia için bkz. İşçi Partisi genel başkanı Doğu Perinçek ile mülakat. *Cumhuriyet,* 16 Şubat 1997, s.8. Türkiye'nin Kuveyt Savaşı sonrasında Basra Körfezi bölgesi güvenliği ile ilgili politikası hususunda Türk genelkurmayının görüşü için bkz. Genelkurmay başkanlığı Plan ve Prensipler Dairesi Başkanı General İlhan Kılıç'ın Washington'da Şubat 1991 tarihinde yapmış olduğu konuşma. *FBIS,* 4 Mart 1991, s.53-54.

Örneğin Kuveyt Savaşı'nın hemen ertesinde dışişleri bakanı Ahmet K. Alptemoçin bir uluslararası barış gücünün Ortadoğu'ya yerleştirilmesi durumunda Türkiye'nin bu güce katkıda bulunmaya hazır olduğunu belirtmişti. Ancak Alptemoçin bu katkının ancak bölge devletleri ve Birleşmiş Milletler'in Türkiye'den ilgili doğrultudaki talebi ile mümkün olabileceğini de eklemişti.Bkz. *FBIS,* 4 Mart 1991, s.23. Aynı ve ilgili hususlarda dışişleri bakanları Ahmet K. Alptemoçin ve Ali Bozer'in vermiş oldukları demeçler için bkz. *Milliyet,* 8 Eylül 1990 s.13; ve *Cumhuriyet,* 19 Şubat 1991, s. 11. Bkz. ABD Başkanı George Bush'un Kuveyt Savaşı ertesinde bölge ve dünya barışı ile ilgili ABD Kongresine hitaben yapmış olduğu 6 Mart 1991 tarihli konuşma. *US Department of State Dispatch,* 11 Mart 1991, s.161-163. Kuveyt Savaşı öncesi dönemde ABD'nin Basra Körfezi güvenliği politikası için bkz. John Spanier, *American Foreign Policy Since World War II.,* 12th. baskı. (Congressional Quarterly Inc., 1992), s.316-336 ve 384-391. Ayrıca bkz. C. Paul Bradley, *Recent United States Policy in the Persian Gulf (1971-1982),* (Grantham, New Hampshire: Tompson and Rutter Inc, 1982).

Bkz. *FBIS,* 4 Mart 1991, s.11,14,19,28,33; 5 Mart 1991, s.6.

Bkz. *FBIS,* 23 Aralık, 1992, s.63. 8 Nisan 1991 tarihinde Kuzey Irak'tan Türkiye'ye geçmiş bulunan mülteci sayısının 250.000 olduğu bildirilmekteydi. (Başbakan Yıldırım Akbulut'un verdiği rakama göre bu sayı 15 Nisan tarihinde 400.000'e ulaşmıştı.) Bu mültecilerin Türkiye'ye bir günlük maliyetleri $1.5 milyondu. *FBIS,* 15 Nisan 1991, s.14. Türkiye'nin eski genelkurmay başkanı Doğan Güreş'e göre PKK Körfez Savaşı bitince 'en önemli mesele' haline gelmişti. Bkz. Doğan Güreş'le mülakat.Mehmet Ali Kışlalı, *Güneydoğu-Düşük Yoğunluklu Çatışma* (Ankara: Ümit Yayıncılık) 1996. S.215-224.

Bkz. *FBIS,* 9 Nisan 1991, s.50-51 ve Ibid., 11 Nisan 1991, s.29. BM Güvenlik Konseyine mektupla yapılan Türk müracaatında Konseyin acele top-

lanarak meseleyi görüşmesi, Saddam Hüseyin rejiminin Kuzey Irak'ta yaptığı katliama bir son verilmesi ve Türkiye'nin üzerindeki mülteci yükünün uluslararası camia tarafından paylaşılması talep edilmekteydi. *FBIS,* 3 Nisan 1991, s.3,28,29. TBMM Başkanı Kaya Erdem de BM Güvenlik Konseyinin 15 üyesinin, Mısır, Pakistan ve İran parlamento başkanlarına, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyine benzer mektuplar göndermişti. *FBIS,* 8 Nisan 1991, s.26.

Bkz. *FBIS,* 8 Nisan 1991, s.2,23. BM Güvenlik Konseyi daimi üyelerinden Sovyetler Birliği ve Çin Irak'ın içişlerine karışılmasını uygun bulmadıklarını göstermek amacıyla 688 No.lu kararın oylamasında çekimser kalmışlardı. *FBIS,* 9 Nisan 1991, s.8. Bu hususta Sovyet pozisyonu için bkz. Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev'le mülakat. Cumhuriyet, 24 Temmuz 1991, s.39 ve *FBIS,* 6 Ağustos 1991, s.48.

Bkz. Aykan, *'Turkey's Policy in Northern Iraq: 1991-1995',* s.357-359. Her ne kadar *'Keşif Güç'ün'* statüsü konusunda ABD ve Türk tarafları arasında halen *'ciddi görüş ayrılıkları'* olduğu bildirilmekteyse de (Bkz. Milliyet, 14 Mart 1997, s.14.) Türkiye ABD ile Aralık 1996 tarihinde imzalamış olduğu ve bu gücün uçuş esaslarını belirleyen *'İlkeler Bildirgesi'*nde kendi *'denge'* unsuruna dayalı Irak politikasına ters düşen ifadelerin yer almamasını, ABD'nin itirazlarına rağmen, sağlayabilmiştir. Söz konusu bildirgenin içeriği için bkz. *Cumhuriyet,* 30 Aralık 1996, s.1,17; ve *Cumhuriyet,* 27 Aralık 1996, s.4.

26 Bkz. Bu makalenin ilgili sayfaları.

27 *Cumhuriyet,* 1 Mart 1997, s.11.

28 Aykan, *'Turkey's Policy in Northern Iraq: 1991-1995',* s.357.

29 Bkz. a.y., s.353-354.

30 Bkz. dışişleri bakanı Hikmet Çetin ve Başbakan Süleyman Demirel'in ilgili demeçleri. *FBIS,* 25 Kasım 1992, s.42, 43,45.

31 *FBIS,* 16 Kasım, 1992, s.25-26.

32 Bkz. Dışişleri bakanlığı müsteşarı Özdem Sanberk'in ilgili demeci. *FBIS,* 20 Kasım 1992, s.42.

33 Bkz. Başbakan Süleyman Demirel'in ilgili demeci. FBIS, 25 Kasım 1992 s.43. Başbakan Demirel'e göre Saddam Hüseyin rejimi Irak'ın bir Şii devleti haline gelmesini önlemekteydi ve bu yüzden Türkiye açısından tercih nedeniydi. *FBIS,* 12 Kasım 1992, s.50-51.

34 Bkz. *FBIS,* 9 Aralık 1992, s.39.

35 Bu hususta bkz. *FBIS,* 8 Aralık 1992, s.59-60. İran'ın PKK'ya vermiş olduğu destek Mayıs 1995 tarihinde Türkiye'yi İran'la *'savaşın eşiğine'* getirmişti. Bkz. Tempo, 1 Mayıs 1996. Referans: Doğu Perinçek, *Çiller Özel Örgütü; TBMM Susurluk Komisyonu'na Sunulan Dosya ve Belgeler.* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), s. 173-180.

Bkz. Graham E. Fuller, *Turkey Faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union,* (Santa Monica: Rand, 1992) s.57.

FBIS, 28 Ocak 1993, s.41-42.

FBIS, 5 Şubat 1993, s.59-60.

FBIS, 11 Şubat 1993, s.82-83. Ayrıca bkz. s.87-88.
Bu hususta Başbakan Süleyman Demirel'in ayrıntılı açıklaması ve İran'ın tutumu için bkz. *FBIS,* 10 Şubat 1993, s.59, 25 Şubat 1993, s.60.
Bu hususlarda Başbakan Süleyman Demirel, İçişleri Bakanı İsmet Sezgin ve hükümet sözcüsü Akın Gönen tarafından yapılan açıklamalar için bkz. *FBIS,* 8 Şubat 1993 s.56; 5 Şubat 1993, s.60.

42 *FBIS,* 5 Şubat 1993, s.60.

43 Cumhuriyet, 6 Ağustos 1993, s.7; 26 Temmuz 1993, s.9.

44 Bu konu ile ilgili gelişmeler hususunda bkz. *Milliyet,* 3 Şubat 1997, s.16; *Cumhuriyet,* 26 Şubat 1997, s.7; 1 Mart 1997, s.19; 2 Mart 1997, s.6; 7 Mart 1997, s.17; ve 13 Mart 1997, s.1,6.

45 *FBIS,* 8 Şubat 1993, s.51; Milliyet, 5 Aralık 1996, s.14. 28 Şubat 1997 tarihinde toplanan Milli Güvenlik Kurulu bildirisinde *'bölücü ve irticai'* hareketler konusunda gerekli önlemleri almaması durumunda Necmettin Erbakan başbakanlığındaki koalisyon hükümeti *'yaptırımlar'* uygulanacağı hususunda uyarıldı. Bu bildirinin tam metni için bkz. *Milliyet,* 1 Mart 1997, s.14. Hükümete aynı uyarı 26 Nisan 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında yinelendi. Bkz. *Cumhuriyet,* 27 Nisan 1997, s.1,7. 29 Nisan 1997 tarihinde genelkurmay karargahında basın mensuplarına verilen brifingde genelkurmay başkanlığı Türkiye'nin Milli Askeri Stratejisinde yapılan bir değişiklik ile *'irticai hareketler ve bölücülükten'* kaynaklanan *'iç tehdidin'* dış tehditten daha öncelikli olarak değerlendirilmeye başlandığını ilan etmiştir. Bkz. Cumhuriyet, 30 Nisan 1997, s.5. Yine Nisan 1997 başlarında dışişleri bakanlığı İran'ın Türkiye'deki rejim aleyhtarı faaliyetlerine *'bire bir karşılık verme'*yi öngören bir *'misilleme'* politikasının ana hatlarını belirledi. Bu hususta bkz. *Cumhuriyet,* 3 Mayıs 1997, s. 1, 6.
Bkz. *Hürriyet,* 7 Kasım 1993, s.24.
Bkz. *Cumhuriyet,* 28 Ekim 1993, s.15.
Bkz. *Hürriyet,* 30 Aralık 1993, s.16 ve 21 Aralık 1993, s.26. Su anlaşmazlığı konusunda Türkiye'nin resmi görüşü için bkz. *Ortadoğu'da Su Sorunu* (Ankara: T.C Dışişleri Bakanlığı, Bölgesel ve Sınıraşan Sular Dairesi, Ekim 1994).
Bkz. *Cumhuriyet,* 16 Eylül 1993,s.9.
Bu hususta emekli Büyükelçi Aydın G. Alacakaptan'ın görüşleri için bkz. Sabahattin Şen (der) *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu,* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1993) s. 455-471.
Bkz. *Cumhuriyet,* 28 Ekim 1993, s.15.
Cumhuriyet, 28 Ekim 1993, s.15. 1960'lı yıllarda Keban Barajı projesinin finansmanı konusundaki Türk-ABD görüşmelerine Türk tarafını temsilen aktif olarak katılan emekli Büyükelçi Kamuran Gürün anılarında bu görüşmeler süresince Amerikalıların Irak tarafını tuttuklarını yazmaktadır. Kamuran Gürün, *Akıntıya Kürek* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994) s.240-272. ABD su anlaşmazlığında Suriye'yi destekleyen *'Sınır Aşan Sular'* tasarısının 21 Mayıs 1997 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmesinde de önemli rol oynadı. Ayrıntı için bkz. *Milliyet,* 23 Mayıs, 1997, s.19.

Bkz. *FBIS,* 22 Aralık 1989, s.25.
Bkz. *FBIS,* 31 Mart 1989, s.44 ve 14 Nisan 1989, s.43.
FBIS, 8 Mayıs 1990, s.87.
Bkz. Türkiye'nin Washington büyükelçisi Nüzhet Kandemir'le mülakat. *FBIS,* 9 Ocak 1995, s.56.
Bkz. Thomas Mattair and Stephen Brannon, 'The UN Sanctions Against Iraq: Issues Influencing Continuation or Removal', *Middle East Policy,* No.1, Vol.III (1994). Ayrıca Bkz. İtalyan Savunma Bakanı Salvo Ando'nun bu hususta ki demeci. *FBIS,* 22 Ocak 1993, s.31.
Bu hususta bkz. Der Spiegel' in BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar ile yapmış olduğu mülakat. *FBIS,* 2 Temmuz 1991, s.3.
BM'nin *'taraf'* olduğu Kuveyt Krizi'nde Türkiye'nin *'tarafsız'* olması Irak'ın yanında yer alması anlamına gelecekti. Bkz. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın konu ile ilgili demeci. *Hürriyet,* 2 Ekim 1990, s.17. Ayrıca bkz. FBIS, 8 Ocak 1991, s.31. Kıbrıs meselesi dışında BM kararlarına uymak Türkiye için ulusal çıkarlarının bir gereği olması yanında bu ülkenin BM üyeliğinden doğan hukuki ve ahlaki bir yükümlülüğü olarak Türk dış politikasının Atatürk zamanından beri (Türkiye'nin İtalya'ya karşı Milletler Cemiyetinin 1935 yılında uygulamış olduğu ekonomik yaptırımlara katılması) yerleşmiş prensiplerinden biri haline gelmişti. Türkiye'nin Kasım 1979 tarihinde İran'da meydana gelen *'Rehineler krizi'* sırasında izlemiş olduğu politika için bkz. Aykan, *'Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979-1988'*, s. 28-31, 34.
ABD'nin 17-18 Ocak 1993 ve 26 Haziran 1993 tarihlerinde Irak'a karşı giriştiği tek taraflı füze saldırıları (Bu hususta bkz. Rosemary Hollis, 'Western Security Strategy in South West Asia', Anoushiravan Ehteshami (der) *From the Gulf to Central Asia: Players in the New Great Game,* (Exeter: University of Exeter Press, 1994) s.202) uluslararası koalisyonun diğer üyeleri tarafından bu ülkenin Saddam Hüseyin'le olan *'kişisel meselesi'* olarak algılanarak eleştirilmişti. Örneğin bkz. *FBIS,* 22 Ocak 1993, s.31 ve *Keesing's Record of World Events,* 1992, s.39068-9; 1993, s.39291-2,39531.
Bkz. Der Spiegel' in de Cuellar ile yapmış olduğu mülakat. *FBIS,* 2 Temmuz 1991, s. 2,3.
Cumhuriyet, 1 Ekim 1994, s.8.
Bkz. *FBIS,* 14 Ocak 1993, s.5.
Bkz. *Milliyet,* 1 Eylül 1994, s.20; 12 Temmuz, 1994, s.5.
Bkz. Alfred B. Prados, *The Kurds in Iraq: Status, Protection and Prospects,* 12 May 1994, Congressional Research Service, The Library of Congress, s.6.
1992 yılında uluslararası koalisyonun Batı ülkeleri kanadında oluşan güney Irak'ın 32. Paralelin güneyinde kalan kısmında, kuzeyde olduğu gibi, ve burada yaşayan Şii halkı Saddam Hüseyin'in muhtemel bir saldırısından korumak üzere bir uçuşa kapalı bölge ilan etmek politikası bölgedeki Arap ülkeleri arasında -Kuveyt hariç- destek bulmamıştı. Onlar bu politikanın

Irak'ı üçe bölmek ve Saddam Hüseyin'i devirme amacına yönelik olduğundan şüphelenmekteydiler. Bkz. FBIS, 27 Ağustos 1992, s.3. Türkiye de Batı'nın bu politikasını Yugoslavya konusunda Batı'nın izlemekte olduğu politika ile kıyaslandığında *'çifte standart'* olarak görmekte ve benzer sebeplerle destek vermekten kaçınmaktaydı Bkz. Savunma Bakanı Nevzat Ayaz'ın demeci. FBIS, 24 Ağustos 1992, s.38.

Aykan, 'Turkey's Policy...' Nisan 1995 tarihinde Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinde Türkiye'nin Kuzey Irak'ta giriştiği askeri operasyonun Haziran ayının sonuna kadar sona erdirilmediği takdirde bu ülkenin Avrupa Konseyi üyeliğinin askıya alınması görüşü benimsenmişti. *Kesing's,* Nisan 1995, s.40522. Türkiye'nin *'Kürt meselesi'* ile ilgili kaynakların bir listesi için bkz. Andrew Mango, 'Turks and Kurds', *Middle Eastern Studies,* 30, No.4 (1994), s.975-997.

68 Bkz. Mahmut Bali Aykan, 'Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security In the Post-Cold War Era: 1989-1995.' *The Middle East Journal,* 50, No.3, (Summer 1996).

Bkz. a.y.

ABD'nin çifte kuşatma politikası için bkz. Anthony Lake, 'Confronting Backlash States' *Foreign Affairs,* (March/April 1994). Tamamı.Clinton yönetiminin İran'a karşı Mayıs 1995 tarihinde ilan etmiş olduğu ekonomik ambargoya katılması durumunda Türkiye bu ülkeye yapmakta olduğu 250 milyon dolarlık ihracatı ve bu ülkeden 700 milyon dolarlık ithalatını kaybedecekti. Ayrıca, bu takdirde Türkiye, Van, Hakkari ve Ağrı gibi Doğu illerini de İran'la yapmakta oldukları 2.5 trilyon liralık karlı sınır ticaretinden de yoksun bırakmış olacaktı.Bkz. *Milliyet,* 3 Mayıs 1995, s.9.

Bkz. ANAP (Anavatan Partisi) milletvekili Kamuran İnan'ın demeci. *FBIS,* 26 Ağustos 1992, s.35. Ayrıca bkz. Alman Savunma bakanı Volker Ruehe'nin benzer demeci. Bkz. *a. y.,* 3 Kasım 1992, s.39.

Garip bir şekilde Kuveyt'in Batı gazetelerine vermiş olduğu ve Kuveyt'in Irak işgalinden kurtarılması için göstermiş oldukları çabalar için teşekkür ettiği ülkeler listesinde Türkiye'nin adı geçmemekteydi. Türkiye olayı bir *'yanlışlık'* meselesi olarak niteleyerek üzerinde durmamayı yeğledi. *FBIS,* 14 Mart 1991, s.41.

73 FBIS, 13 Haziran 1991, s.40.

74 Bkz. *a. y.,* 17 Mayıs 1991, s.19. Şam Deklarasyonu'nun içeriği hakkında bkz. *FBIS,* Near East Series, 7 Mart 1991, s.1-2.

Bkz. *Cumhuriyet,* 12 Ocak 1996, s.11; *Milliyet,* 6 Ocak 1996, s.14 ve *Cumhuriyet,* 6 Ocak 1996, s.8.

FBIS, 15 Kasım 1991, s.45.

FBIS, 29 Ocak 1993, s.52-3.

Bkz. *a. y.,* 17 Şubat 1993, s.75.

Mart 1997 tarihinde Türkiye'nin Birleşik Arap Emirlikleri'ne 75 milyon dolarlık zırhlı araç satması ile ilgili ön anlaşmanın bu ülke ile imzalandığı Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan tarafından ilan edildi. *Cumhuriyet,* 25 Mart 1997, s.17.

[80] *FBIS,* 29 Ekim 1992, s.75.

[81] *FBIS,* 25 Kasım 1992, s.43.

[82] Bkz. *Cumhuriyet,* 8 Mayıs 1997, s.19; ve Sami Kohen, *Milliyet,* 9 Mayıs 1997, s.20.
Aykan, Turkey's Role....., 3. Bölüm.
Bkz. *Cumhuriyet,* 3 Mayıs 1997, s.6; ve *dipnot:* 82.
Milliyet, 2 Ocak 1997, s.7
Cumhuriyet, 27 Ocak 1997, s.7
Cumhuriyet, 14 Ekim 1996, s.6.
Bkz. Sami Kohen, *Milliyet,* 31 Ekim 1996, s.16.
Bu hususlaki gelişmeler için bkz. *Cumhuriyet,* 1 Kasım 1996, s.11; ve 16 Ocak 1997, s.9.
Bkz. Fuller, Turkey Faces East, s.4. Fuller'in idiasının aksine, Türkiye'nin 2. Huzur Harekatı'nın süresini devamlı olarak uzatması gerek Türk halkının gerekse de TBMM'deki milletvekillerinin çoğunluğunun bu harekatın sona erdirilmesi yolundaki isteklerine rağmen gerçekleşmişti. Bu ve ABD'nin Kuzey Irak politikası ile ilgili diğer hususlarda Türkiye'de yapılmış bazı örnek kamuoyu yoklamalarına ait ayrıntılı bilgi için bkz. *FBIS,* 27 Ekim 1992, s. 58-9 ve 2 Şubat 1993, s.29-30.

2.
Bölüm

İRAN'LA
DEVRİM SONRASI İLİŞKİLER

İRAN'LA DEVRİM SONRASI İLİŞKİLER*

Atila ERALP**
Özlem TÜR***

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren, Türkiye'nin çağdaşlaşma sorunsalı kimlik konusuyla ve dolayısıyla uluslararası sistemle ve dış politikayla yakından ilişkili olmuştur. Osmanlı reformcuları ve onların Türkiye Cumhuriyetindeki mirascıları için çağdaşlaşma Avrupa çizgisinde bir siyasa ya da *'Batılılaşma'* anlamına gelmekteydi.[1] Yüzyılı aşkın bir sürede, Doğulu imparatorluk kendini Batılı kurum ve kültürel değerleri içine alan bir ulus- devlete dönüştürdü. Böyle bir dönüşüm ciddi, ancak çözümlenememiş aidiyet sorununu beraberinde getirdi.

Bu durum Türkiye'yi pek çok açıdan ilginç kılmaktadır. Sadece, diğer Batılı olmayan devletlerde olduğu gibi kimliğini Batı karşıtlığına dayandırmamış olmasından değil, dönüşüm süreci nedeniyle ayrıca birbirinden farklı Türk ve Müslüman; laik ve Batılı aidiyetini tam anlamıyla tanımlayamamasından dolayı Türkiye son derece ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Kimlik oluştur-

---

Bu makalenin bir bölümü daha önce yayınlanmıştır: A. Eralp, 'Facing the Challenge: Post-Revolutionary Relations With Iran' H. Barkey (der.) Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East (Washington, D.C.: United States Institute of Peace, 1996).

** ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü
*** ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü

ma yolundaki Türk çabasını analiz ederken, genel çerçevede bu *'yeni'* kimliğin etkilerini ve karşılaştığı sorunları anlamak için, Türk dış politikasını incelemek ve özelde Türk-İran ilişkilerini çalışmak son derece önemlidir. Türk-İran ilişkilerinin incelenmesi Türkiye'nin kendisini nasıl algıladığı ve Batılı kimliğin pekiştirilmesinde karşılaşılan sorunlar konusuna ışık tutacaktır, çünkü İran, diğer komşu ülkelerin ötesinde, Türkiye için özel sorunsallar yaratmaktadır.

Devrim sonrası İran'ın İslami karakteri ve politikası -söylemini ve dış politikasını belirleyen güçlü Batı-karşıtlığı- Türkiye'nin izlediği Batılılaşma projesine hem doğrudan hem de gizli tehdit oluşturmaktadır. Bu tehditin ciddiyeti tartışmaya açıktır, ancak daha ciddi olan Türk-İran çıkarlarının tarihsel jeopolitik çekişmesinin yanında, iki ülkenin daha derin ve algılanması daha zor olan ideolojiye dayalı kimlik sorunlarının ortaya çıkmasında ve bu sorunların iki ülkenin birbirlerine karşı izledikleri dış politikalarına yansımasında görülebilir.

Türkiye İran İlişkilerinin Tarihine Bir Bakış, 1923-78

Türkiye ile İran arasında varolan anlaşmazlık mirasına rağmen, iki ülke arasındaki ilişkiler 1979 İran İslam Devrimine kadar oldukça sorunsuz olarak devam etti. İyi ilişkiler iki ülke yönetiminin ulus-kurma, kalkınma ve daha sonra da ortak tehdit algılayışlarındaki benzerliklerden kaynaklanmaktaydı.

Atatürk önderliğindeki Türkiye ve Rıza Şah önderliğindeki İran için kalkınma, kaçınılmaz biçimde Batılılaşmaya bağlı bir modernleşme anlamına geliyordu. Her iki liderde de seçkinler önderliğinde bir uygarlaşma misyonu hakimdi. Ülkelerin gelişmelerini sağlamak Batı ile artan işbirliğine ve Batılı yöntemlerin uygulanmasına bağlanmıştı. Türk tarafında, askeri çatışma ile sonuçlanan daha önceki düşüncelerin reddedilmesi (pan-Türk-

çülük gibi), İslami kimliğin milli kimlik ile bastırılması (böylece Sünni-Şii ayrımcılığının öneminin azalması) ve iç kalkınmaya verilen önem iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin gelişimine katkıda bulundu.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünizme karşı olan düşmanlık iki ülke arasındaki bu bağı daha da pekiştirdi. Türkiye ve İran Batının Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasında önemli yer oynayan iki devlet oldular. Soğuk Savaş döneminde, her iki ülke de, güvenlik, kalkınma yardımı ve uluslararası arenada saygı arayışı içinde Batı önderliğindeki bölgesel güvenlik yapılanmasının istekli katılımcılarıydılar. Özellikle Türkiye için, Savaş-sonrası uluslararası sistem, Batı ile kurumsal bağlar kurmak ve ülkenin Batı ittifakının bir parçası olarak hızlandırdığı Batılılaşma projesini gerçekleştirmek için verimli bir ortam oluşturuyordu. Bir ülkenin dostları onun sistemdeki yerini ve kimliğinin ne olduğunu belirliyordu; Türkiye'nin Batılılaşma ve demokratikleşme çabalarındaki ilerleme ülkenin kalkınmasıyla değil, kurduğu bağlarla eşleştirilmekteydi.

Ancak bu dönemde gerçekleşen iki olay Türkiye-İran ilişkilerindeki istikrara gölge düşürdü: 1979 yılındaki İran İslam Devrimi ve daha sonra meydana gelen Sovyetler Birliği'nin dağılması. Bu iki olay sonucu Türkiye-İran ilişkileri birdenbire çok daha zor ve karmaşık bir nitelik kazandı. Devrimden sonra uyguladığı yeni, devrimci Batı karşıtlığıyla, İslami söylem ve yönelmeyle İran, artık Türkiye için bir sorun teşkil etmeye başladı. Bu durumda İran, İslamın savunuculuğunu yaparak laik, Batılı Türkiye'ye karşı çıkıyor ve kutuplaşma yaratıyordu.

İslami devrimden sonra, Türkiye'nin çabaları bu şekilde bir kutuplaşmayı önlemeye yönelikti, çünkü böyle bir gerginlik sadece bölgesel sorunlara neden olmaz, aynı zamanda Türkiye'nin Batılılaşma çabalarını da olumsuz yönde etkilerdi. Türkiye'deki Batılılaşma projesinin tam anlamıyla oturtulamamış olması, Türk siyasasındaki Batı karşıtı güçleri radikalleştirerek ül-

keyi içsel bir kutuplaşmaya götürecek İran güdümlü çabalara açık hale getirebilirdi.

Bu algılama Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına kadar güçlenerek devam etti. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla aniden, Türkiye ve İran kendi etki ve prestijlerini artırabilecekleri yepyeni bir ortamla karşılaştılar. Bu durum, iki ülke arasında Ortadoğu'nun yanısıra Orta Asya ve Kafkaslardaki gelişmeleri etkilemek için rekabeti arttırdı. Ancak, konu *'Batı'ya karşı İslam'* çerçevesinde görüldüğünde, bu Türkiye'de de bir dizi soruna neden olacaktı, çünkü İran İslam Cumhuriyeti Türkiye'de yabancı Şii bir güç olarak algılanmak yerine sadece bir İslam Cumhuriyeti olarak algılanmaktaydı. Bu yeni gerçeklik, Türk politikacılarınca ve diğer gözlemcilerce hemen anlaşılamamıştır. Bunda Sovyetler Birliğindeki olayların hızlı gelişimi, aşırı iyimser olma eğilimi, Doğu ile ilgili olaylarda Batı ile yakın olma mirasının getirdiği Türk düşüncesi de etkili oldu.

Türkiye ve İran arasındaki ilişki, en iyi şekilde bölgesel çerçevede incelenebilir; zira iki ülkedeki yönetici elit de, birbirlerini bu geniş çerçeve içinde değerlendirmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana, iki ülke için de anlamlı bölgesel çerçeve, Ortadoğu'yu aşan ve Kafkasya ve Orta Asya'daki gelişmeleri de kapsayan bir çerçeve olmuştur.

Yeni Bölgesel Oluşum

İran İslam Devrimi, Lübnan sorunu ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali de dahil olmak üzere, pek çok başka önemli bölgesel ve uluslararası gelişmelerle aynı zamana rastlamıştır. Bu gelişmeler, 1970'lerin başında iki süper güç arasında yumuşamanın başlamasıyla önemi azalan Türkiye'nin Batı, özellikle ABD, için önemini pekiştirmiştir. Bu gelişmelerin, Kıbrıs krizi sonrasında gölgelenen Türkiye'nin değerini arttırdığı ve Batı, özellikle ABD, ile bağlarını yeniden kuvvetlendirdiği söylenebilir.

İRAN'LA DEVRİM SONRASI İLİŞKİLER

1970'lerin sonunda Türk seçkinleri için Batı kavramı önemli bir dönüşüm sürecine giriyordu. Soğuk Savaş ortamında Türk seçkinleri için ABD ve Avrupa arasında fazla bir fark olmayan yekpare bir Batı ittifakı mevcuttu. Oysa, 1970'lerin sonunda yekpare bir Batı ittifakı geride kalıyor; Avrupa ve ABD ile ilgili farklı eğilimler ortaya çıkıyordu. Bu dönemde, Türkiye ve Avrupa ülkeleri arasında 1970'lerde yaşanan anlaşmazlıklar sürer ve artarken, Afganistan ve İran'daki olaylar Amerika'nın Ortadoğu politikasında, Türkiye'nin jeopolitik önemini arttırıyordu. Bu gelişmeler Türk-Amerikan ilişkilerinde pürüz yaratan ve en önemlileri Türk-Amerikan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmasının imzalanması ve Türkiye'nin Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına kabulünü sağlayan Rogers Planını kabul etmesini içeren pek çok olayın kısa zamanda çözülmesini sağladı. Bu ortamda, ABD, Türkiye'nin doğusundaki hava üslerini modernleştirmeye başladı ve 1978-81 yılları arasında Türkiye'ye yaptığı yardımı dört katına çıkararak 1985 yılında en yüksek miktara ulaşmasını sağladı.

Başlangıçta Türkiye ve Ortadoğu arasındaki ilişkiler, Afganistan'ın işgali, İran Devrimi ve İran-Irak Savaşı gibi gelişmeler dolayısıyla güvenliğe yönelikti. Albert Wohlstetter'in belirttiği gibi, Körfez bölgesi -ve Türkiye- bu olaylardan sonra stratejik önem kazandı.[2] Türk karar vericiler Körfez bölgesine yönelik olarak ilgili, ancak tedbirli, bir politika uyguladılar ve ABD ile ikili anlaşmalar yerine NATO çerçevesinde işbirliği için hazır olduklarını gösterdiler. Mesela, Türkiye ABD tarafından Körfez bölgesinin güvenliği için kurulan çevik kuvvet gücüne katılmayı reddetti. Batı yanlısı tavrına karşın, İran-Irak Savaşındaki tarafsızlık politikasının da gösterdiği gibi Türkiye, İran ile olan ilişkilerini de gözönünde bulundurmaktaydı.

Körfez'deki güvenlik meselesine ek olarak, Türk seçkinleri Ortadoğu ülkeleriyle olan ekonomik ilişkilerini de geliştirmenin yollarını aramaya başladılar. Bu politikanın temelleri Türkiye'nin

1973 petrol krizinden ve 1974'teki Kıbrıs müdahalesinden sonraki mali ve siyasal sorunlarda yatsa da, Avrupa Topluluğu ile ilişkilerin azalması da Ortadoğu'da yeni pazar arayışlarına hız kazandırdı. Türkiye'nin sürekli petrol akışını sağlamak için başvurduğu yöntemlerden bir tanesi İran ve Irak petrol ve gazını Akdeniz limanlarına taşıyacak boru hatları kurmak oldu. Bir taraftan İran'la boru hattı projesi görüşmeleri sürdürülürken, öte yandan Türkiye ve Irak Kerkük'ten Yumurtalık'a Irak petrolünü taşıyacak boru hattını kurdular. Böylece hükümetler ulusal petrol bütçesini azaltmayı ve karşılıklı dayanışmayı sağlamayı ümit ediyorlardı.

Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatı 1980'lerde önemli miktarda arttı ve 1982'de toplam ihracatın %44'ü bu bölgeye yapıldı.[3] Bu yeni ihracat hareketinin büyük kısmını İran ve Irak'la olan ticaret oluşturuyordu. Bölgeye yapılan ihracattaki artış Türk müteahhitlerinin de bölgedeki çalışmalarına ivme kazandırdı.[4] Türkiye'nin Ortadoğu'ya yaptığı ticaret hamlesinin başka bir işareti de, Türkiye'nin daha önce pasif bir politika izlediği İslam Konferansı Örgütü'nün himayesinde 1981 yılında ekonomik ve mali işbirliği için kurulan daimi komite'ye katılımında görülebilir.[5]

Hem özel, hem de devlet sektöründe Ortadoğu'ya yapılan girişimlerdeki artış, Türk yönetici elitindeki önemli değişikliklerle aynı zamanda gelişti. Laikliğe sadık ve Batı yanlısı olan geleneksel Cumhuriyetçi elit, 1980'lerde kendisini yeni, pragmatik-teknik elitle karşı karşıya buldu. Bürokraside ve özel sektörde aktif olan bu yeni elit, Batılı değerleri ilerletmek ve insanları eğitim yoluyla uygarlaştırmak idealinden çok, İslami değerleri pragmatik, siyasete yönelik yaklaşımlarla birleştirmek amacını güdüyordu. Ayrıca 1970'lerin Milli Selamet Partisi gibi Batı karşıtı görüşleri savunmaktansa, İslami kültürel yaklaşımları, ekonomik büyümenin gerekleriyle birleştirmeye çalışıyordu.[6] Laik, geleneksel elitin uygarlaştırma misyonuna karşın, bu yeni elitin en önemli amacı Batılı mali ve ticaret piyasalarıyla entegrasyonu

sağlamak ve Batılı teknoloji ve bilgi ithal etmekti. 1980'lerde Türkiye'deki yönetici elit arasında bölünme gerçekleşince 'kelimelerden' çok *'rakamlarla'* uğraşan, acil sorunlara çözümler üretmeye yönelik ve ilkelerden çok koşullara bağlı olarak hareket eden bir tip *'girişimci politikacı'* ortaya çıktı.

İşte Turgut Özal'ın Anavatan Partisi de, yöneticilerini bu yeni elitin içinden seçmiştir. Bu yeni elit grubu daha önce görülmemiş bir şekilde Türkiye'nin Ortadoğu ile ekonomik bağlarını arttırmaya çalışmıştır. Türkiye'nin İran sorunsalına yaklaşımı bu yeni oluşan elit tarafından pragmatik ifadelerle şekillendirilmiş ve ticaret ve ekonomik ilişkiler Özal'ın İran politikasının belkemiğini oluşturmuştur. Özal, ekonomik bağlantıların zamanla politik sorunların çözülmesini sağlayacağını öne süren işlevsel düşüncenin güçlü savunucularındandı. Bunlara ek olarak, ABD'nin Ortadoğu'daki ılımlı İslami rejimlere verdiği destek Özal'ın Batı yanlısı geleneksel elitle yeni oluşan daha İslami kesimin eğilimlerini dengelemeye yönelik bir modernizasyon şeklini benimsemesini destekleyen önemli bir faktör oldu. Özal'ın İslami kimliği Batılı modernite ile bütünleştirmesindeki başarısının temelinde, Özal'ın bölgedeki Batılı çıkarlar için bir rol modeli ve aracı olma isteği bulunmaktadır. Bunun karşılığında, Türkiye'nin Batı'dan daha çok mali ve politik destek almasının mümkün olacağı düşüncesi hakimdi.

Siyasi gerilimlerin azaltılması için ticaretin teşviki Özal'ın genel olarak Ortadoğu'ya ve özelde İran'a karşı oluşturduğu yaklaşımın önemli bir parçasıydı. İran ile Nisan 1981 ve Mart 1982'de yapılan ticaret anlaşmaları takas yoluyla alışverişi ve $1.8 milyarlık ticaret hacmini kapsıyordu. Türkiye 6 milyon ton ham petrol alıp karşılığında işlenmiş endüstriyel ve tarımsal maddeleri vermeyi kabul etti. Ticaret göstergelerinden de görülebileceği gibi, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde büyük bir patlama olmuştur: İran'a Türkiye'nin ihracatı 1978'de $44 milyon ve 1979'da $12 milyon gibi düşük seviyelerdeyken, bu rakam

1985'de $1.1 milyara ulaşmıştır. Başka bir gelir kaynağı da geçiş ücretlerinden gelmiştir. (1984'de $200 milyon ve 1985'de $162 milyon.)[7] Türk şirketleri, hem Türkiye'nin coğrafi konumundan hem de Batı mallarının karlı olarak satılmaya devam edildiği, Ankara'nın İran-Irak savaşındaki tarafsızlık politikasından yararlandılar. Türk özel şirketleri, İran'ın döviz ve ithalat zorluklarını yenmek için Avrupa firmalarının ortakları olarak hareket ettiler. İki ülkenin artan ticaretteki çıkarları Türkiye, İran ve Pakistan arasındaki Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütünün (RCD) canlanmasıyla da kendini gösterdi. Bu örgüt, daha sonra, 1985 yılında, Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) olarak yeniden isimlendirildi.

Devrim sonrasındaki bu pragmatik yaklaşım, rehine krizi sonrasında Amerikan ambargosuyla karşılaşan İran tarafından olumlu karşılandı. Nisan 1980'de, ABD'ye, Türkiye'nin ambargoya katılmayacağı ve Türk-İran ilişkilerinin *'özel yapısı'*, dışişleri tarafından bildirildi. Konuyu yakından izleyen bir araştırmacının belirttiği gibi *'1974-78 arası Amerikan ambargosuyla karşılaşmış ve yaptırımların etkinliğine inanmayan Türkiye, İran'a karşı bağımsız bir politika izledi. Türkiye yaptırımları uygulamak istemedi çünkü İran'ı yalnız bırakmanın ulusal çıkarlarıyla uyuşmadığını düşündü.*'[8] Irak'la devam eden savaş da, İran'ı Avrupa'ya açılan en temel ticaret yolu olan Türkiye'ye karşı pragmatik olmaya itti.

İran-Irak Savaşı sırasında, Türkiye *'aktif tarafsızlık'* politikası uyguladı. Bu politika, tüm Batı -ve özellikle Amerikan- politikaları düşünüldüğünde İran'ın düşman olarak algılamayacağı bir politikaydı. Bu politika sadece Türk otoritelerinin İran'ı kışkırtmak istememesinden kaynaklanmadı. Ankara'nın İran'la yapıcı bir girişimi onaylaması ve İslami devrimin yarattığı ideolojik tartışmaları yumuşatmaya çalışması da olumlu rol oynadı. Ankara, İran-Irak Savaşındaki tarafsızlık politikasını İran'ın Irak'lı Kürtlere verdiği desteğe rağmen sürdürdü. İran da, Türkiye'ye karşı

yürüttüğü pragmatik yaklaşımı Türkiye'nin Irak'la imzaladığı ve uyguladığı sıcak takip anlaşmasından duyduğu rahatsızlığa rağmen sürdürmeye devam etti.[9]

28 Kasım 1984'de, Tahran, Türkiye ile bir güvenlik anlaşması imzaladı. Bu anlaşmaya göre, her iki ülke de topraklarında diğer ülkenin güvenliğine tehdit oluşturacak eylemleri yasaklayacaktı. Bu, Türkiye'nin İran'daki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) kamplarının PKK tarafından kullanılmasından duyduğu endişeyi gidermeyi amaçlıyordu. Bir araştırmacının da belirttiği gibi, *'İran sözünü tuttu. Kasım 1984'den beri birkaç küçük olay dışında İran'dan PKK saldırısı olmadı.'*[10] Tahran, genellikle, PKK'nın İran'daki faaliyetlerini yasaklamakta titiz davrandı. Görüldüğü gibi, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemi siyasi ve askeri sorunların oluşmasını engelleyici bir rol oynadı. Hem Ankara, hem de Tahran, birbirlerinin Kuzey Irak'taki emellerinden şüphe duysalar da, bu endişelerin iki ülke arasında gerginliği tırmandırmasına izin vermediler.

Bu ortamda, pragmatik yaklaşımlar galip geldi ve İran'ın -özellikle de Ortadoğu'nun diğer ülkelerinde giriştiği faaliyetlerle karşılaştırıldığında- Türkiye'ye İslami devrimi ihraç etme çabaları sınırlı kaldı. İran, propaganda yayınlarına rağmen, büyük ölçüde, Türkiye'de gizli faaliyetlere karışmaktan çekindi. Kaçınılmaz olarak, bazı sorunlar oldu, ancak iki taraf da iletişimin ve gerginliğin tırmanmasının önlenmesinin, gerginlik yaratmaktan daha iyi olduğu konusunda anlaştılar.

Tahran'ın tedbirli davranışlarının nedeni sadece İran'ın dış politikasındaki pragmatizm anlayışından değil, ancak aynı zamanda daha geniş Türk kamuoyunu etkileme çabasından da kaynaklanmaktaydı. Teorik olarak İran propagandasına karşılık verecek gruplar -Türkiye'deki Şii nüfus gibi- uzun zamandır Türkiye'nin laik politikasının destekleyicileriydi. Aynı zamanda, 1980'lerde Türkiye'de İslamcı elitin önem kazanmasıyla öne çıkan Sünni tarikatlar da güçlü İran karşıtı görüşleriyle tanınıyor-

lardı. Son olarak 1980'lerde iktidarda olan, Anavatan Partisi, Müslüman kültürel öğeleri ekonomik büyümenin ve Batı demokrasisinin gerekleriyle bağdaştırma konusunda hassas davranıyordu. Özal'ın dengeleyici politikaları Türkiye'deki Batılı ve Batı karşıtı güçler arasındaki ayrımı azaltmış ve İran'ın etkisinin güçlenmesini engellemiştir.

Soğuk Savaş Sonrası Türkiye- İran İlişkileri

1980'lerin sonuna gelindiğinde, Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini etkileyecek önemli bölgesel ve uluslararası olaylar gerçekleşmekteydi. Türkiye'nin İran ile ilişkilerini belirlemekte önemli rol oynayan İran-Irak Savaşı Temmuz 1988'de sona erdi. İran'ın azalan petrol gelirleriyle beraber düşüşe geçen ikili ticari ilişkiler, İran'ın ticari önceliklerini Batı Avrupa'ya, özellikle de Almanya'ya, yöneltmesiyle daha da azaldı. İran'ın Ankara ile kurduğu ticari ilişkiler temel olarak savaşın getirdiği ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Başlangıçta, Türk müteahitlik firmalarının savaş sonrası yapılanmada önemli rol oynayacağı düşünülmüştü, ancak bu beklentiler karşılıksız kaldı. Nitekim, 1980'lerin sonunda iki ülke arasındaki ekonomik bağlantı, 1980'lerin başındakinden çok daha azdı. İran, Türkiye'ye olan bağımlılığını azaltmaya çalışırken, Türk girişimciler de Ortadoğu piyasasının güvenilmez dengesizliğini anlayıp Avrupa piyasalarına yöneliyorlardı.

Haziran 1989'da İran'ın ruhani lideri Ayetullah Humeyni öldü. Yerine Ayetullah Hamaney geçerken, Ali Ekber Haşemi Rafsancani de cumhurbaşkanı seçildi. Bu gelişmeler, özellikle, dış politika konusunda ılımlı ve pragmatist kesimin radikallere karşı zaferini göstermekteydi.[11] Ancak bu değişimin, on yıldan beri zaten pragmatizm çerçevesinde yürüyen Türkiye-İran ilişkilerini pek fazla etkilemesi beklenmezken, uluslararası sistemdeki değişikliklerden dolayı Tahran ve Ankara'nın daha çekişmeli bir ilişki içine girmesi söz konusu oldu.

1980'ler, Doğu Avrupa'da görülen dramatik değişimlerle ve iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesiyle kapandı. Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasında oynadığı rol ve bulunduğu jeopolitik konum önemini yitirmeye başladı. Bu ortamda, Türkiye'nin ABD ve genel olarak Batı'ya karşı sahip olduğu pazarlık gücünü kaybettiği fikri önem kazandı. Soğuk Savaşın sona ermesiyle Türkiye'nin dış politikadaki öncelikleri belirsizlik sürecine girdi. Ortadoğu ile, özellikle 1980'lerde sağlanan ekonomik düzeyde, ilişkiler geliştirilmeye çalışıldı ancak genel olarak bunun sonuçları da sınırlı kaldı.

Türk seçkinlerinin düşüncesi, Türkiye'nin her zaman, Batı'nın ekonomik desteğini sürdürmesini sağlayacak yeterli stratejik değere sahip olduğuydu.[12] Bu aşamada, Soğuk Savaşın sona ermesiyle Türkiye'nin elindeki kozları kaybettiği yolundaki algılama, elitler arasında bir huzursuzluğa ve endişeye yol açtı. Bu algılama, bölgesel yönlenmeyi ve daha *'aktif'* olarak oluşturulacak dış politikada yeni bir rol ve üslup üzerine tartışmayı arttırdı.

Körfez Savaşı, Türkiye'nin Batı'ya olan bağlılığını ve Ortadoğu ile olan ilişkilerini yeni bir dengeye oturtarak bu tartışmalara son verdi. Türk yöneticiler Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin yanlızlığını, aracı rolü oynayarak ve Batı'nın sadık müttefiki olarak kalmaya devam ederek azaltmaya çalıştılar. Bu süreçte, Türkiye'nin stratejik rolü tekrar belirlendi ve genişletildi. Ancak, Türkiye için, Ortadoğu'da aktif bir rol oynamak Araplar arasındaki çatışmalara taraf olmak demekti ki, bu Kıbrıs sonrası oluşturulan dış politika yaklaşımında büyük bir değişiklikti.[13]

Körfez Savaşı, aynı zamanda, Türk *'dış politikasının tarzıyla'* ilgili tartışmaları alevlendirdi. Türkiye tedbirli bir politika mı izlesin, yoksa daha aktif bir rol mü oynasın konusundaki tartışmalar şiddetlendi. Türkiye'nin geleneksel Kemalist kurumları- dışişleri bakanlığı ve ordu gibi- tedbirli yaklaşımlarını sürdürürken, Özal Körfez Krizi'nde aktif bir yaklaşımı savunmaktaydı. Özal, Türkiye'nin hem bir model olabileceğini, hem de bölge-

deki Batı çıkarlarının temsilcisi ve aracısı olabileceğini düşünüyordu. Böylece Türkiye'nin ABD'den mali ve siyasi destek alabileceğini ümit ediyordu.

Sovyet tehditinin ortadan kalkmasıyla, Soğuk Savaş yıllarında Türk seçkinlerinin gerekli gördüğü çok yönlü bir dış politika oluşumunun yerine, ABD ile yakın ikili ilişkiler için uygun bir ortam oluşmuştu. Bazı karar vericiler, stratejik ortamdaki değişim ve Türkiye'nin bölgedeki genişleyen rolünün ülkeye dış fonların akışını, 1980'lerin başında ve Soğuk Savaşın başlangıcında olduğu gibi, hızlandıracağını düşünmüşlerdi. Böylece ülkenin gelişimine katkıda bulunulabileceği ve eskiyen askeri techizatın yenilenebileceği düşünülmüştü. Körfez Savaşı'ndan sonra ülkeye akacak dış gelirler konusunda spekülasyonlar artarken, ekonomik göstergelerin kayıpların kazançlardan daha çok olduğunu göstermesi kamuoyunu endişelendirdi. Aynı zamanda, Körfez Savaşı sonrasında Arap ülkelerinin Türkiye'ye bölgesel konularda daha fazla söz hakkı tanınması konusunda gösterdikleri isteksizlik de kayda değerdi.

Türkiye'nin Ortadoğu'da bölgesel önem kazanma isteği, ülkenin bölgedeki siyasi girişimlerinin ve çıkarlarının geniş bir çerçevede tekrar tanımlamasına yol açtı.[14] Karadeniz Ekonomik İşbirliği çerçevesinde Türkiye'nin kuzeydoğu komşularıyla yakın ilişki kurma çabası gündeme geldi. Aynı zamanda Arnavutluk ve Bulgaristan gibi Balkan komşularıyla da ilişkiler kuvvetlendirilmeye çalışıldı. Soğuk Savaşın sona ermesi, Türkiye'nin yüz yıla yakın bir süredir uzak kaldığı Balkan ülkeleriyle ilişkilere tekrar başlamasını sağladı. Bu dramatik değişim 1980'lerde Ortadoğu'da önemli tecrübeler kazanan ve bu tecrübelerini daha geniş alanlara yaymak isteyen Türk işadamları için yeni ekonomik fırsatlar sunmaktaydı.

Sovyetler Birliği'nin Ağustos 1991'de dağılması, değişime ivme kazandırdı. Yeni bağımsız devletlerin oluşumu ve değişen dünya ortamı Türkiye'nin çıkarlarıyla bağdaşmaktaydı. Türkiye

-Batı'yla ve ABD ile özel ilişkilerini sürdürerek- özellikle Kafkaslar ve Orta Asya'nın en önemli aktörü olmayı düşünüyordu. Ancak, bu yeni güç dağılımı Orta Asya ve Ortadoğu'daki gelişmeleri etkilemek isteyen Türkiye ve İran arasındaki rekabeti arttırdı.[15] Başka bir değişle, değişim rüzgarları ve bu bölgeden sağlanacak yeni çıkarların hesabı, Türkiye ve İran arasındaki büyük rekabet potansiyelini ortaya çıkarttı.

Bölgesel Etki Alanı İçin Rekabet

Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasındaki siyaseti, ülkenin bölgesel etki kurmak amacında olduğunu gösteriyordu. Ayrıca, yine Körfez Krizi, Türk yönetiminin Batıdaki bölünmeleri daha net algılamasını ve Avrupa yerine ABD'yi tercih etmesini sağladı. Körfez Krizi, Türkiye ve ABD arasındaki *'stratejik işbirliği'* kavramının vurgulanmasına yol açtı. Körfez Savaşı süresince ve sonrasında, İran, Türkiye'nin Kuzey Irak'taki kontrolünü ve oradaki Irak'lı Kürtler üzerinde etkisini arttırmaya çalıştığını düşünürken, Türkiye- İran ilişkilerinde gerilim yükseldi. Ayrıca İran, Türkiye'nin Batı'yla, özellikle ABD ile, bölgedeki İran etkisini azaltmak için işbirliği yaptığını düşünüyordu. Türkiye'nin de bölgede zayıflayan Irak karşısında artacak olan İran etkisinden endişe duyduğunu düşünüyordu.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya'da bağımsız devletlerin kurulması bu bölgede etki sağlayabilmek için Türkiye ve İran arasındaki rekabet duygusunu arttırdı. Birçok araştırmacının da belirttiği gibi, Sovyetler Birliği'nin yıkılması Ortadoğu'nun coğrafi sınırları ve Ortadoğu kavramı hakkında önemli soruların tartışılmasına neden oldu.[16] Ortadoğu'daki Arap egemenliğinin Türkiye ve İran'ın artan şekilde bölgenin parçaları olarak görülmesiyle azalıp, azalmadığı önemli sorulardan biri haline geldi. Hem Türkiye hem de İran, genişleyen ve Orta Asya'nın yeni kurulmuş devletlerini de içine alan bir Ortadoğu ta-

nımından yanaydılar. Böyle bir tanım Türkiye'nin genişletilmiş bölgede ve İslam forumlarındaki etkisini arttıracaktı.

Türkiye ve İran arasındaki rekabet, iki ülkeden hangisinin Orta Asya Cumhuriyetleri tarafından model olarak seçileceği konusunda yoğunlaşıyordu. Türkiye, İran ve diğer bölge dışı devletler bunu önemli bir sorun olarak görürken; Orta Asya Cumhuriyetleri sadece söylemsel olarak taraf tutmakta; ancak diplomatik ve ticari kazançları ön plana almaktaydılar.

Bağımsız Orta Asya devletlerinin oluşması Türkiye'de büyük bir coşku ile karşılandı. Türkler, kendilerini kaybolmuş kardeşlerini bulmuş gibi hissettiler. Artan bir inançla, Türkiye'nin Orta Asya'ya ortak dil, din ve tarihi miras sayesinde, siyasi modelini, yatırımsal bilgi birikimini ve tüketici mallarını kolayca ihraç edebileceğini düşündüler. Bu tutum ABD ve genel olarak Batı tarafından da desteklenmekteydi. Nitekim, Türkiye Batı tarafından örnek bir model olarak görülüyordu. Yeni bağımsızlıklarını kazanmış devletleri uluslararası sisteme entegre etmekte Türkiye uygun görülüyordu. Ayrıca, Türkiye, Orta Asya ve Kafkaslarda, İran etkisini sınırlamakta kullanılabilecek ideal bir adaydı. Genel olarak bu yaklaşım ABD başkanı George Bush'un Şubat 1992'de yaptığı konuşmasındaki şu ifadelerden anlaşılabilir: *'Türkiye değişim dalgaları yaşayan bölgenin denge unsurudur. Türkiye dosttur, Batı'nın ortağıdır ve diğerleri için bir modeldir.'*[17] Laik ve demokratik *'Türk modelini'* destekleyen bu sözler, Orta Asya'da Türkiye ve İran arasında gerçekten bir rekabet olduğu yolundaki kanıyı arttırdı ve ayrıca Orta Asyalıların laik ve demokratik sistemle İran tarzında bir teokrasi arasında bir seçim yapmak üzere olduğunun altını çizdi.

1991'den 1993'ün yazma dek, Türkiye'nin bölgesel bir süper güç olma yolunda olduğu hayali devam etti.[18] Dışişleri bakanlığı *'model'* olma konusundaki tedbirli yaklaşımlarını sürdürürken, pan-Türkçülük hareketiyle bağlantılı pekçok kişi ve ku-

ruluş aniden yeni bir meşruiyet yolu buldu ve Türkiye'nin Doğu'yla iş yapan resmi çevresiyle ilişkilerini arttırdı. Bu gruplar uzun zamandır savundukları, *'Türklerin düşmanlarla çevrildiği'* ve *'Türk'ün Türk'ten başka dostu'* olmadığını tezlerini daha açık şekilde desteklemek için uygun ortamı buldular. Zamanın Cumhurbaşkanı Özal bu aktif yaklaşımı destekledi ve yirmibirinci yüzyılın *'Türk yüzyılı'* olacağını söyleyerek, içinde bulunduğu zamanın ruhunu yansıttı. Türkiye'de uzun zamandır sağcı, milliyetçi kesimin liderliğini yapan Alparslan Türkeş ise, durumu kısaca şöyle özetledi- *'şimdi herkes pan-Türkist'*

Körfez Savaşı'yla başlayan, daha aktif bir dış politika izlenmesi yolundaki eğilim, bu ortamda daha da alevlendi ve bu aktif politikanın tarzı ve özellikleri tartışılmaya başlandı. Geleneksel Kemalist kurumlar tedbirli bir yaklaşımı savunuyorlardı. Öbür taraftan, siyasi partilerin çoğu, özellikle de Milliyetçi Hareket Partisi ve Büyük Birlik Partisi gibi milliyetçiler ve Refah Partisi gibi dinci sağda yer alanlar Türkiye'nin Türk ve/veya İslam dünyasının lideri olmak için elinden gelen herşeyi yapması gerektiği yolundaki tutumlarıyla daha aktif bir yaklaşımı savunmaktaydılar. Özal da, aktivist bir politikayı savunmaktaydı; Türkiye'nin yeni dünya düzeninde oluşan fırsatlardan yararlanması gerektiğini düşünüyordu. Ancak Özal, milliyetçi ve özellikle dinci sağ kesimden Türkiye'nin Batı ile ve özellikle ABD ile yakın ilişkiler kurarak ilerleyebileceğini düşünerek ayrılıyordu. Zira diğer kesim, Doğu'ya dönüşün Türkiye'nin uzun zamandır sürdürdüğü Batılı yaklaşımına bir alternatif olduğunu düşünüyordu.

İlginç olan, Türkiye'nin Orta Asya için *'model'* olarak gösterildiği bir ortamda, laik, Atatürkçü ilkelere ve Batılılaşma projesine en az bağlı bu grupların iç politikada ağırlık kazanması ve Orta Asya sahnesine atılmalarına izin verilmesidir. Oluşan bu ortamda kendilerine yeni bir meşruiyet sahası kazanan bu gruplar, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslar'daki rolüyle ilgili Türk algı-

lamalarını ve beklentilerini de etkileyecek ortamı buldular. Ayrıca, bu gruplar Orta Asyalılar ve Azeriler için Türk imajını şekillendirme misyonunu da görev edinerek, Türkiye'nin komşularında ve özellikle de İran'da büyük endişeye neden oldular.

Türkiye ve İran arasındaki rekabet, Azerbaycan'da Haziran 1992'deki seçimlerde Halk Cephesinin ve Ebulfeyz Elçibey'in yönetime gelmesiyle doruk noktasına ulaştı. Azeriler, Türklere tarihsel ve etnik-dilsel; İranlılara da tarihsel ve dinsel açıdan yakındırlar.[19] Azerbaycan, coğrafi yakınlık ve dilsel benzerliğe bağlı olarak Türkiye'nin Sovyet sonrası Müslüman Doğu'yla olan ilişkilerinde özel bir yere sahip oldu ve böylece hükümet içi ve dışı aktivist gruplar için özel bir ilgi sahası oluşturdu.

Azerbaycan'a gösterilen bu ilgi, tedbirli yaklaşım izleyen dışişleri ve savunma kurumlarındaki laikler ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti gibi merkez sol tarafından tamamen desteklenmemekle beraber, büyük bir Azeri nüfusa sahip olan İran'ı alarma geçirdi. Tahmin edileceği üzere, İran, Azerbaycan'daki önemli Türk etkisinden rahatsız olacaktı. Türkiye hiçbir zaman İran'daki Azeri topluluk üzerinde etki sahibi olmadı. Türkiye'deki pan-Türkçüler İran'daki Azeri *'akrabalarına'* karşı hemen hemen hiçbir girişimde bulunmadılar ve bunda hükümetin Tahran'ı rahatsız etmeme düşüncesi etkili oldu. Ancak, Azerbaycan'daki artan Türk yanlısı duygular, Türkiye'nin Azerbaycan'daki Azerilerle İran'daki Azerilerin birleşmesi yolunda uzun vadeli bir girişimde olduğu şeklinde anlaşıldı. Azeri söyleminde, özellikle de Cumhurbaşkanı Elçibey'in, içişleri bakanının ve diğer bakanların söyleminde pan-Türkçü karakter açıkça görüldü. Pekçok Azeri siyasi partisi de *'kuzey'* ve *'güney'* Azerbaycan'ı birleştirme yönünde beyanlar verdiler. İran, Batı'yı arkasına alan Türkiye'nin Ortadoğu ve Kafkaslar'daki emellerinin Elçibey'in hareketlerini desteklediğini düşünerek alarma geçti. Karşılık olarak, İran'ın Azerbaycan'ın düşmanı olan Ermenistan'la iyi ilişkiler kurmaya çalışması ve Moskova ile ilişkilerini güçlendirme çabaları şaşırtıcı değildir.

Bu rekabet sürecinde, en önemli olaylardan birisi ünlü gazeteci ve yazar Uğur Mumcu'nun 24 Ocak 1993'de arabasına konan bir bombanın patlamasıyla öldürülmesidir. Zamanın içişleri bakanı İsmet Sezgin, Mumcu cinayetini İran bağlantılı örgütlerin faaliyetlerine bağlamış ve bu örgütlerin Çetin Emeç, Turan Dursun ve diğer ünlü gazeteci ve yazarların öldürülmesiyle ilgileri olduğunu söylemiştir. Başbakan Süleyman Demirel de, 'birtakım güçler'in Türkiye'yi bölmeye çalıştığını söylemiştir. O dönemde İstanbul'daki İran konsuluğunda ve pekçok yerde yapılan protesto yürüyüşlerinde, *'Türkiye İran olmayacak', 'Burası İran değil'* sloganları atılmıştır. Birkaç gün sonra 28 Ocak 1993'de ünlü Musevi işadamlarından Jak Kamhi'ye karşı girişilen suikast eyleminin ardından da İran bağlantısından bahsedilmiştir. Bu dönemde basında çıkan pekçok haberde İran'ın, güneydoğu Anadolu'da pekçok cinayete adı karışmış, Hizbullah örgütünü desteklediği yolunda haberler çıkmıştır. Bu koşullar altında, İran Başbakanı Hasan Habibi, 8 Şubat 1993'de Türkiye'ye yapmayı planladığı geziyi iptal etmiştir.[20]

Azerbaycan'da Elçibey hükümetinin düşmesi, bu ortamda Moskova kadar Tahran'da da müjdeyle karşılandı; bu durum Azerbaycan'da azalan Türk varlığının bir göstergesiydi. Bu gelişme başka bir açıdan da gayet önemliydi; bu olay Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'yla ilişkilerinde aktif olarak öne sürdüğü *'Türk modeli'* iddiasının da sorgulanması anlamına geliyordu. Bazılarının söylediği şekliyle, *'Azerbaycan'ın kaybı'*, önceleri gözde olan aktivist yaklaşımın yerini genel bir tekrar gözden geçirmeye, tedbire ve ağırbaşlılığa bıraktı. Olaylardaki değişim, genel olarak, İran'ın kaygılarını yatıştırmaya ve Türk tarafı için, Türk-İran ilişkilerinde tırmanan gerginliği dindirmeye yardımcı oldu.

Türk yetkilileri, Türkiye ve dışarıdaki beklentilerin çok yüksek olduğunun ve ülkenin imkanlarının bölgede aktif bir rol oynamak için yeterli olmadığının farkına vardılar. Ayrıca, Türki-

ye'nin Batı'dan gördüğü destek konusunda da artan endişeler ortaya çıktı. Batı'nın ve özellikle Amerika'nın 'Türk modeli' konusundaki hevesinin Türkiye'ye önemli miktarda dış yardım ve yatırımla birleşeceği ve böylece Türkiye'nin Orta Asya devletleriyle Batı arasında önemli bir aracı rolü oynayacağı beklentisi vardı. Ancak, durum böyle gelişmedi. Türk hükümet yetkilileri, Türkiye'nin sadece Körfez bölgesinde değil, Balkanlar'dan Orta Asya'ya uzanan geniş bir alanda istikrar için çok kritik bir rolü olduğunu iddia ederek, Batı'nın Türkiye için daha çok şey yapması gerektiğine inanıyorlardı. Ancak zaten kritik olan bir bölgede İran'la rekabetin gerginliklere yol açtığı ortaya çıktı. Bu ortamda; rekabet yerine, İran gibi önemli bölgesel aktörlerle aktif işbirliğinin daha istenir bir politika olduğu vurgulanmaya başlandı.

İşbirliği Alanları

1993'ün ortalarında, İran ve Türkiye arasındaki rekabet ilişkisi doruğa ulaştıktan sonra, artan bir işbirliği sürecine girildi. Artık iki taraf da ne Orta Asya'da, ne de Kafkaslar'da aralarında rekabet olmadığını vurguluyordu. Azerbaycan'da Halk Cephesi'nin düşmesinin ardından İran daha az Ermeni yanlısı olmaya başladı; Türkiye ve İran Azeri topraklarının Ermeni işgali altında olmasından rahatsız olduklarını ortak bir görüşle dile getirmeye yöneldiler. Ekonomik işbirliğini arttırmaya yönelik girişimler ile ikili ve bölgesel güvenlik konularında işbirliği konuları tartışılmaya başlandı. Bu işbirliğinin ilk işaretleri daha rekabetçi ortamda bile ortaya çıkmıştı. Türkiye ve İran 1985 yılında Pakistan ile birlikte kurulan Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü (ECO) canlandırma fikrini desteklemekteydiler. Türkiye ve İran, ECO'yu canlandırarak Orta Asya'daki yeni devletleri ve Azerbaycan'ı bu yapılanmaya dahil etmeyi düşünüyorlardı. Nitekim, Kazakistan hariç- o da gözlemci olarak katılmıştır —Orta As-

ya'daki bütün yeni kurulmuş devletlere ve Afganistan'a üyelik hakkı verildi ve bu devletler 28 Kasım 1992'de ECO'ya katıldılar. Bu organizasyon bölgelerarası ticaret, bankacılık, taşımacılık ve telekomünikasyonu ilerletmeyi amaçlamaktaydı. Bu bağlamda Türkiye ve İran'ın doğu ile batıyı birbirine bağlayan eski 'İpek Yolu'nu canlandırmak için bölgelerarası otoyolu ve demiryolunu kapsayan iki proje üzerinde durmaları kayda değerdir. Temel olarak önem verilen demiryolu projesi olmuştur, çünkü Orta Asya devletleri zaten kullanılabilir bir demiryolu ağma sahiptirler ve tek yapılması gereken Türkiye'nin ve İran'ın bu yola bağlantı kurması olacaktır. İran kendi bağlantısını kurmaya hemen başlamış, Türkiye için de aynı projenin 1995'de başlaması düşünülmüştür.

Türkiye ve İran, ayrıca taşımacılıkla ilgili bir protokol imzalayarak İran'dan transit geçişlerle ilgili sorunları çözmeyi amaçladılar. Orta Asya devletlerinde iş yapan Türk girişimcileri için Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaş devam ettiği sürece, İran'dan geçen transit yol tek olası rota olmaya devam ediyordu. Türkiye İran'ın Orta Asya için önemli coğrafi avantajının farkına varırken, İran da Türkiye'nin Batı'yla olan coğrafi avantajının farkına varıyordu. Karşılıklı çıkarlar, iki ülkenin de serbest geçiş kuralı konusunda anlaşmaya varmalarını sağlıyordu.

Bunlara ek olarak iki ülke doğal gazı ve petrolü Orta Asya'dan Avrupa'ya taşıyacak çeşitli boru hattı projelerini görüşüyorlardı. Bir proje, Türkmenistan'dan Avrupa'ya doğal gazı taşıyacak boru hattı yapımını amaçlarken, bir diğeri İran petrolünü ve doğalgazını Avrupa'ya taşımayı kapsıyordu. Bu projelerin gerçekleşmesi Batı'dan gelecek kredi miktarına bağlıdır ki, İran ile Batı ve özellikle ABD birbirlerine şüphe ile yaklaşmaya devam ettiği sürece bu krediler sağlanacak gibi görünmemektedir. ABD, İran'a kredi sağlamak istememektedir ve İran da bu derece önemli boru hatlarının Türkiye'den geçmesini kabul etmeye henüz hazır görünmemektedir.

Hem İran hem de Türkiye, 1980'lerin başındaki 2 milyar dolarlık ticaret hacmine ulaşmak isteğindedirler —bu rakam mevcut ticaret miktarının iki katıdır. Türkiye temel olarak İran'dan petrol alıp, makine, tarımsal ve kimyasal ürünleri takas esasına dayalı olarak satmaktadır. Türkiye için, Körfez Savaşı sonrası kesilen Irak petrolünden sonra, İran petrolü önem kazanmıştır.

Bu konularda varolan ve gelişmesi beklenen ekonomik işbirliğinin yanısıra, güvenlik konusunda da artan işbirliği görülmektedir. Ortak güvenlik kaygıları ve karşılıklı güven sağlamaya yönelik girişimler bu konuda önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin İran'ın hassas davranmasını istediği en önemli güvenlik kaygısı PKK'dır. İkinci olarak Türkiye, Irak'ın ve bu bölgedeki Kürtlerin ne İran ne de başka bir güç tarafından PKK'yı destekleyecek şekilde veya Türkiye'ye karşı Kürt kozunu oynayacak şekilde kontrol edilmesine karşı çıkmaktadır. Hem Türkiye, hem de İran, Batı'nın Irak'a karşı uyguladığı politikanın etkileri konusunda şüphelidirler ve kendi toprak bütünlüklerini tehlikeye atacak her politikaya karşı çıkmaktadırlar. Bu bağlamda İran, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta oluşturulacak uçuşa yasak bölgeye verdiği destekten rahatsızdır. Tahran Türkiye'den yapılan uçuşlara karşı çıkmakta ve çokuluslu gücün yerini alacak bölgesel bir oluşum için Türkiye'yi ikna etmeye çalışmaktadır.

Bu dönemde, Türk ve İran üst düzey yetkilileri arasındaki çalışma ziyaretlerinde bir artış görülmüştür. Oluşan bu dialogda önemli bir konuda anlaşma sağlanmıştır: her iki taraf da Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurulmasına karşıdır. Her iki ülke de Saddam Hüseyin'in rejiminden memnun olmasa da, Irak'ın toprak bütünlüğünün sağlanması konusuna büyük önem vermektedirler ve bunu devam ettirecek yaklaşımlara destek olmaktadırlar. Bu amaçla, Tahran ve Ankara Kuzey Irak'a karşı bölgesel politikayı düzenlemek için diplomatik girişimlerde bulundular.

Türkiye, İran ve Suriye arasında Kasım 1992 ve Şubat 1994 tarihleri arasında beş görüşme gerçekleştirilmiştir.

Buna ek olarak, Türkiye ve İran iki ülkenin çeşitli kademelerindeki güvenlik yetkililerinden oluşan bir güvenlik komitesi ve yüksek güvenlik komisyonu kurdular. Bu mekanizmaları kurmaktaki temel amaç karşılıklı bilgi alışverişini sağlamak ve sınır güvenliğiyle ilgili konularda ortak araştırma ve gözlem ekipleri kurmaktır. Türkiye İran'daki PKK varlığını önleme çerçevesinde sınır güvenliğini arttırmayı amaçlamaktadır. Son görüşmelerde İran tarafı Türkiye'deki Halkın Mücahitleri Örgütü'nün faaliyetlerinden duyduğu endişeyi dile getirmiş ve bunu Türkiye'nin PKK'ya karşı duyduğu kaygıyla bağlantılandırmaya çalışmıştır. Türk tarafı bu iki konu arasında bir bağlantı görmese de, İran'ın kaygılarını gözönünde bulundurma konusunda artan bir duyarlılık göstermektedir.

Bu dönemdeki ilişkilerin gösterdiği gibi, iki ülke de toprak bütünlüğü ilkesi konusunda hassasiyet göstermektedir. Ülkelerin birbirlerinin politikalarından duydukları kaygıları azaltmak için çeşitli mekanizmalar kurmak (ikili ve Suriye'yi de içine alan üçlü) konusunda ve diğer dış güçlerin iki ülkenin çıkarlarına aykırı politikalar geliştirmesini önlemek konusunda da kararlılıklarını sürmektedir. Hem Türkiye'de, hem de İran'da geniş azınlık gruplarının bulunması ve bu grupların -şu anda ya da potansiyel olarak ileride- ayrılıkçı faaliyetler yürütmesi iki ülke arasındaki mutabakatı kolaylaştırmıştır. Bu nedenle birbirlerine karşı Kürt ya da Azeri kartını oynamama konusunda dikkatli olmaya çalışmaktadırlar. Aynı şekilde her iki ülke de Irak'ın bölünmesine karşı çıkmaktadır. İran, kurulacak olan bağımsız bir Kürdistan'ın Batılı güçlerin etkisi altına gireceğinden endişe duymaktadır. Türkiye ise böyle bir devletin Türkiye'nin iç politikasında büyük sorunlara neden olacağından ve bunun Türk devletinin bütünlüğüne bir tehdit oluşturacağından korkmaktadır.

RefahYol Hükümeti Döneminde Türkiye-İran İlişkileri

1995 yılıyla beraber iki ülke arasında başlayan olumlu ilişkiler, Temmuz 1996'da Türkiye'de iktidara gelen RefahYol hükümetiyle ivme kazandı. Özal dönemiyle başlayan İslami kesime politikada ağırlık verme eğilimi, Refah Partisinin hükümet ortağı olarak işbaşına gelmesiyle ve Necmettin Erbakan'ın başbakan olmasıyla yeni bir boyut kazandı. Her ne kadar, hükümetin diğer ortağı Doğruyol Partisi Türkiye'nin Batı itifakının aktif bir parçası olmaya devam edeceğini söylüyor olsa ve tek hedefin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesi olduğunu vurgulasa da, RefahYol Hükümetiyle Türk dış politikasındaki Doğu'ya yöneliş açıkça görülmüştür. Yapılan ilk dış resmi ziyaretlerin İran, Irak ve Suriye'ye olması da uzun zamandır devam eden Doğu'yu *'keşfetme'* sürecinin vardığı noktayı göstermektedir.

İran, bir taraftan, RefahYol hükümetinin iktidara gelmesinden duyduğu memnuniyeti belirtirken, diğer taraftan İran sınırından Türkiye'ye sızan PKK militanlarının sayısındaki artış, iki ülke arasında gerginlik oluşturan bir konu olmaya devam etmiştir. Temmuz 1996'nın başlarında İran'dan sızan PKK'lıların saldırısında 5 askerin öldürülmesiyle gerginlik doruk noktasına ulaşmış, aynı dönemde Türkiye'de bulunan İran dışişleri bakan yardımcısı Brujerdi, sınır güvenliği ve PKK konusunda uyarılmıştır.[21]

İran- ABD ilişkilerinin son derece gergin olduğu bir dönemde ve İran'ın PKK'ya verdiği desteğin açıkça ifade edilmesine rağmen, Başbakan Erbakan'ın dostane bir şekilde, dışişlerinin görüşünü almadan, ilk gezi durağı olarak İran'ı seçmesi, Türkiye'nin dış politika yönelimleri açısından son derece ilginçtir. Bu gezi sırasında Erbakan'ın İran cumhurbaşkanı Rafsancani ile büyük bir gizlilik içerisinde, tanıksız ve tutanaksız biçimde, görüşmesi Türk dışişleri tarafından büyük endişeyle izlenmiş ve iki ül-

ke arasında gizli bir işbirliği ve pazarlık yapıldığı yolundaki soru işaretleri gündeme gelmiştir.[22]

Gezi sırasında, 12 Ağustos 1996'da, iki ülke arasında 20 milyar dolarlık doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma gereğince İran'ın 2020 yılına dek Türkiye'ye her yıl 140 milyar metreküp doğalgaz sağlaması öngörülmüştür. Bu anlaşmanın 5 Mayıs 1995 tarihinde imzalanan doğalgaz anlaşmasının günün şartlarına uygun olarak geliştirilmesinden ibaret olduğu bildirilmiştir.[23] ABD'nin Türkiye'ye İran'la imzaladığı anlaşma nedeniyle ambargo uygulayıp uygulamayacağı tartışmaları, Türk tarafını endişelendirmiştir. Ancak bunun mümkün olmayacağını belirten Türk yetkililer anlaşmanın aslının ABD'nin ambargo uygulama kararından önce yapıldığına dikkat çekmiş, ayrıca da Türkiye'nin İran'a yatırım yapmadığını, doğalgaz boru hattının İran'daki kısmının İran, Türkiye'deki kısmının Türkiye tarafından yapılacağını belirtmişlerdir.[24]

Özellikle Eylül ayında İran'dan Türkiye'ye sızan PKK'lıların sayısındaki artış, Türkiye'nin İran'a bu konuda yaptığı uyarıları arttırmıştır. Dönemin dışişleri bakanı Tansu Çiller'in, İranlı meslaktaşı Velayeti'yi *"Türkiye'nin artık sabrı kalmadı"* şeklinde uyarmasının ardından 17 Eylül 1996 tarihinde Ankara'da iki ülke heyetleri arasında Ortak Güvenlik Komitesi toplantısı yapılmış, toplantıda Türk heyeti İranlı yetkililere İran'daki PKK kampları hakkında ayrıntılı rapor sunmuşlardır.

Genelkurmay ve MİT raporlarına rağmen Erbakan'ın PKK sızmaları karşısında İran'a karşı tavır almaması hükümette büyük tartışmalara yol açarken, Türkiye'nin laik-geleneksel kesiminde (dışişleri ve ordu) endişeyi giderek arttırmıştır. Velayeti'nin *"Türkiye ve İran birbirlerine karşı bir harekete izin vermeyeceklerdir. Türk-İran sınırının barış sınırı olmasını istiyoruz"* yolundaki beyanları da bu endişeyi azaltmaya yardımcı olmamıştır.[25] Nitekim, genelkurmay, İran'dan gelen ve artan bir şekilde süren PKK tehdidinden duyduğu endişeyi cumhurbaşka-

ama çeşitli platformlarda iletmeyi sürdürmüştür. TBMM Sınırların Güvenliğini Araştırma Komisyonunun sunduğu raporda da İran'ın PKK'ya *'yeşil kart'* verdiği, bu kartla PKK'lıların İran'da silahlı olarak serbestçe dolaşıp her türlü hizmetten yararlandığının belgelenmesi, iki ülke arasında gerginliğin artmasına neden olmuştur.[26] Bu durum özellikle de geleneksel-laik kesimin tepkisini çekmiştir.

Güvenlik konusunda gerginlik devam ederken, başbakanın İran ile savunma paktı kurulacağı yolundaki açıklamaları Türk siyasi sahnesinde bomba etkisi yaratmıştır. İran ile savunma sanayii işbirliği planlarından haberleri olmadığını belirten dışişleri bakanlığı yetkilileri ve olaya *"böyle birşey olanaksızdır, bu başbakan'ın talihsiz açıklamalarından biri"* şeklinde tepki gösteren Türk Silahlı Kuvvetleri, bu tepkilerle Türk politikasında İran'a karşı oluşan kutuplaşmayı gözönüne sermektedir. Ayrıca, ABD de Türkiye'nin İran'la olan yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı, büyükelçisi Grossman'ı dışişlerine göndererek bildirmiştir. Grossman, İran'ın teröre destek veren ülkeler listesinde bulunduğunu hatırlatarak *"bu ülke ile askeri ya da ekonomik işbirliği onaylanamaz"* mesajını iletmiştir.[27] Bu gelişmelerin yanısıra, Türkiye ve İran arasında Gümrük Birliği uygulanması yolundaki proje, Türkiye'nin Avrupa ile başlattığı Gümrük Birliği sürecini tehlikeye sokmuştur. Böyle bir durumda Ankara'ya ya Avrupa'dan ya da İran'dan vazgeçilmesi gerektiği söylenmeye başlanmıştır. Bu davranışlar, *"Türkiye kamp mı değiştirmek istiyor?"*, ya da *"Türkiye, Batı'dan uzaklaşıyor mu?"* gibi soruların gündeme gelmesine neden olmuştur.

Şubat 1997'deki Sincan olayları, iki ülke arasındaki gerilimi doruk noktasına ulaştırması ve Türk politik sahnesindeki bölünmeleri yüzüstüne çıkarması bakımından son derece önemlidir. Türk-İran ilişkilerinin değişik kesimlerce değişik şekillerde yorumlandığı bir dönemde; İslami kesimin iki ülkeyi yakınlaştırma çabaları ve geleneksel-laik kesimin bu yakınlaşmadan duyduğu

rahatsızlığın iyice arttığı bir noktada, Sincan olayları iki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir boyut getirmiştir. Ankara'nın Sincan ilçesi Belediyesinin Refah Partili Belediye Başkanı Bekir Yıldız tarafından düzenlenen Kudüs gecesine katılan İran Büyükelçisi Rıza Bagheri'nin bu toplantıda Türk halkını şeriata davet eden bir konuşma yapması büyük tepkiye neden olmuştur.[28] Dışişleri bakanlığına çağırılarak protesto edilen Bagheri'nin Türkiye'nin içişlerine karışması ve şeriat daveti yapması büyük tepki yaratmıştır. Olaydan sonra, İran başkonsolosunun İstanbul'da benzer yorumlarda bulunması ve *"Türkiye'de İslam'ın önünün kesileme-yeceğini"*[29] söylemesi olayları tırmandırmıştır. Türkiye ile İran arasındaki gelişmelerden rahatsız olan ordu bu son olaylara büyük tepki göstermiştir. Yapılan Kudüs gecesinin ardından Sincan sokakları zırhlı birliklerin tanklı geçitine sahne olmuş ve genelkurmay ikinci başkanı Orgeneral Çevik Bir'in olayların ardından dışişleri bakanlığına giderek temaslarda bulunması, Bir'in Bagheri'nin çekilmesi yolunda dışişlerine telkinler yaptığı yolunda yorumlanmıştır.[30] Bu arada Bagheri'nin *"Türk hükümeti kalmam için yalvarıyor"*[31] sözleri ortalığı iyice karıştırmıştır. Bu olayların ardından, kısa bir süre içinde Bagheri ve İstanbul başkonsolosu Raşit Türkiye'yi terketmişlerdir.

İran'la yaşanan gerginlikleri takiben, Orgeneral Çevik Bir, İran'ı *"teröristliği tescil edilmiş, Türkiye'ye İslami rejimi ihraç etmek isteyen ve PKK'ya destek veren bir ülke"*[32] olarak ilan ederken; aynı şekilde dışişleri bakanlığı yetkilileri de İran'la ilişkilerin kötüleştiğini belirtip, İran'ın PKK'ya verdiği destekten söz etmeye başlamışlardır. Bu olaylar devam ederken, Refah Partili devlet bakanı Abdullah Gül'ün İran'la ilişkileri savunması, hükümetin RP kanadı ile genelkurmay ve dışişleri arasında İran politikasındaki anlaşmazlığı su yüzüne çıkarmaktadır. Bu arada Çevik Bir'in İran terörist bir ülkedir sözleri, İran'da tepki yaratmış ve Türkiye'nin Tahran büyükelçisi İran dışişlerine çağırılarak protesto notası verilmiştir. Aynı zamanda İran'ın başkonsolosu Sa-

id Zare, Çevik Bir'in sözlerine karşılık olarak *"Sincan'da tankları sokağa döken zihniyet bu sorumsuzca sözleri sarfedebilir"*[33] deyince Türkiye tarafından istenmeyen adam ilan edilmiştir. Gittikçe tırmanan kriz içinde Türkiye ayrıca, İran'daki büyükelçisini ve Urumiye başkonsolosunu geri çekme kararı almıştır

28 Şubat 1997'de yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısı sonrası hükümete bildirilen kararlarda Türkiye'nin Avrupa'yla entegrasyonunun temel hedef olduğunun belirtilmesi, ordunun Türk dış politikasındaki Doğu'ya yönelişten duyduğu rahatsızlığın ve Ordu'nun dış politikada eskiye oranla daha aktif bir politika izlemek istediğinin kanıtı olarak kabul edilebilir.

Olayların ardından Mart 1997'de Türkiye'ye iyi niyet mektubuyla gelen İran dışişleri bakanı Velayeti, iki ülke arasında devam eden krizi sona erdirmeye kararlı olduklarını söylemiştir.[34] Demirel ve Çiller, Velayeti'ye *'içişlerimize karışma'* mesajı verirken, Erbakan'ın Velayeti'den özür dileyerek gerginliğin sorumluluğunu medyada çıkan haberlere yüklemesi, Türk politikasında yeni bir krize neden olmuştur.[35]

Bu arada TBMM Sınır Güvenliğini Araştırma Komisyonu raporunda, İran'da PKK kampları bulunduğu belirtilerek, bu ülkenin teröristlere verdiği desteğin belgeleri sunulmuştur. MİT ve genelkurmay raporlarında da, bazı PKK eylem planlarının İranlı subaylar tarafından yapıldığına dikkat çekilmesi iki ülke arasında diplomatik krizin yanısıra güvenlik krizinin de sürdüğünün göstergesidir.

Tüm bu gelişmeler sırasında İran'ın Alman mahkemesince resmen terörist ilan edilmesi ve gerginleşen İran-Batı ilişkileri, Türk-İran ilişkilerine pek yansımamıştır. Bunu Türkiye'de yaşanan krizlere rağmen devam eden pragmatist yaklaşıma ve Refahyol hükümetinin İran'a yaklaşımına bağlamak mümkündür. Nitekim, Türkiye kriz sonrası Avrupa Birliği'nin *"İran'la köprüleri atın"* uyarısına karşılık olarak İran'la özel ilişkileri ve

anlaşmaları olduğunu vurgulamış ve doğalgaz anlaşmasının geçerliliğini sürdürdüğünü söylemiştir.[36]

1995 yılından beri yakın işbirliği çerçevesinde yürüyen Türkiye-İsrail ilişkileri de Türkiye-İran ilişkilerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Türkiye ve İsrail arasında imzalanan askeri eğitim ve savunma sanayii işbirliği anlaşmalarından sonra İran, Türkiye'nin İsrail ile yaptığı anlaşmaları feshetmesi gerektiğini pekçok kez dile getirmiştir. Mayıs 1997 tarihinde İsrail ve Türk hükümetleri ortak tehdit değerlendirmesi çalışmaları yapmaya başlayarak İran ve Suriye'nin kendileri için ortak tehdit oluşturduğu kararına varmışlardır.[37] Ayrıca, Akdeniz'de iki ülkenin ve ABD'nin katılacağı bir tatbikat yapılacağı açıklanmıştır. Bu gelişmeler karşısında İran, Türkiye-İsrail yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı bildirmiş ve bu yakınlaşmanın Ortadoğu'daki tüm devletler için tehlikeli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Türkiye-İsrail işbirliğine karşın İran'ın Suriye ile ittifak kurduğu yönündeki haberler de basında büyük yankı uyandırmıştır.

Mayıs 1997 tarihinde Türkiye Silahlı Kuvvetlerinin Kuzey Irak'ta başlattığı Çekiç operasyonuyla Türkiye-İran ilişkilerindeki gerilim devam etmiştir. Operasyondan önce İran'a haber verilmesine ve teröristlerin sınırdan kaçmasını engellemek için gerekli önlemlerin alınmasının istenmesine rağmen İran'ın bu istekleri karşılamaya yanaşmaması zaten gergin olan iki ülke ilişkilerini daha da kötüleştirmiştir. Operasyon sırasında 700 kadar PKK'lının İran'a sığındığının belirlenmesi ve bu kişilerin İran'da tedavi edilip, silah ve mühimmat sağlanması Türkiye'de tepkiyle karşılanmıştır.[38] Ayrıca operasyon sırasında PKK kamplarında pekçok İran menşeili silahın da ele geçirilmesi İran-PKK bağlantısını güçlendiren bir kanıt olmuştur. İran'ın Çekiç operasyonundan duyduğu endişeyi açıkça dile getirmesi dışişlerinin sert tepkisine yol açmış ve İran'ın *"endişe duyacağına Türkiye ile işbirliği yapması"* gerektiği yolundaki uyarılar artmıştır.[39] Bu arada, İran'ın sınıra asker yığması tepkilere yol açmıştır. Aynı şekil-

de Başbakan Erbakan'ın İran'ın uyarılması için hazırlanan dosyaları bekletmesi ve İran'ı herhangi bir platformda uyarmaktan kaçınması yeni bir hükümet krizine neden olmuştur.

Bu arada, iki ülke arasında uzun zamandır süren ve Çekiç operasyonuyla tırmanan gerginliği yumuşatmak için İran, dışişleri bakan yardımcısı Brucerdi'yi Türkiye'ye göndermiştir. Çok sert bir tepkiyle karşılanan Brucerdi'ye İran-PKK bağlantısını gösteren pekçok belge sunularak ve Türkiye'nin güvenlik endişeleri vurgulanmıştır.[40] Bunun üzerine Brucerdi İran'ın PKK'ya destek vermediğini ve askerlerine PKK'yı vurma emri verdiklerini söyleyerek gerginliği azaltmaya çalışmıştır. Ancak, Türk tarafı İran'dan somut adımlar beklediğini ve İran'ın verdiği sözleri tuttuğunu görmek istediğini vurgulayarak, ilişkilerdeki gerginliğin zamanla, İran'ın olumlu adımlar atmasıyla azalabileceğini belirtmiştir.

Haziran 1997 ortalarında, İran tarafının Türkiye ile iyi ilişkiler kurma çabasında bir artış görülmektedir. Bu dönemde, iki ülke arasında sınır güvenliği konusunda askeri düzeyde görüşmeler yapılması fikri benimsenmiştir. 18 Haziran 1997 tarihinde Türkiye'ye gelen İran cumhurbaşkanı Rafsancani'nin, İran'ın PKK'ya verdiği desteği inkar etmesi ve bundan sonra hiçbir şekilde destek vermeyeceğini söylemesi ilişkilerde, az da olsa bir rahatlama yaratmıştır. PKK lideri Öcalan'ın BBC'ye yaptığı bir açıklamada İran'ın PKK'ya tavır aldığını ve bazı PKK'lıları Türkiye'ye teslim etme hazırlığında olduğunu söylemesiyle ilişkilerdeki gerginlik azalmıştır. Ancak, Türk tarafı somut adımlar beklediğini ve yakalananların Türkiye'ye teslim edilmesi gerektiğini vurgulamaya devam etmiştir.

Temmuz 1997'de, RefahYol hükümetinin sona ermesi ve yerine Anavatan Partisi-Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisinin koalisyonuyla yeni bir hükümet kurulması, Türk dış politikasındaki Doğu'yla, özellikle de Arap dünyasıyla yaşanan yoğun ilişkilerde durulmaya neden oldu. Türkiye-İran ilişkilerin-

de yaşanan gerginlik azaltılmaya çalışıldı. Aynı dönemde, İran'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleriyle başa gelen Hatemi de Türkiye'ye dostane mesajlar vermiştir. Tahran, Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı görevine başlamasıyla Türkiye-İran ilişkilerinin normalleşebileceğini belirtirken, Ankara, temkinli bir yaklaşımla, ilişkilerde sıkıntının sürdüğünü, ilişkilerin iç işlerine saygı prensibiyle ve İran'ın PKK'ya verdiği desteği kesmesi koşuluyla sürdürülebileceğinin altını çizmiştir.

RefahYol hükümeti dönemindeki İran'la işbirliğini arttırma girişimleri daha önceki pragmatik yaklaşımlardan farklı olarak ideolojik bir kimlik kazanmıştır. Bu girişimlerde, Türkiye'yi geleneksel olarak izlediği Batılılaşma çizgisinin dışına çıkarmak dürtüsü ve Batı'ya karşı alternatif bir yöneliş geliştirme düşüncesi hakim olmuştur. Böyle bir yöneliş ise Türkiye'nin iç yapısını derinden etkilemiş ve laik-Müslüman kutuplaşmasını arttırma potansiyeli taşımıştır.

Sonuç

Türkiye-İran ilişkileri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra uzun yıllar oldukça olumlu şekilde seyretmiştir. İki ülke ilişkileri özellikle Soğuk Savaş döneminde daha çok Sovyetler Birliği'nden gelen ortak güvenlik tehditi karşısında daha da iyi bir düzeyde gelişmiştir. İran'daki İslami devrim ve İran'ın yeni devlet ideolojisi iki ülkeyi karşı karşıya getirecek temellere sahip olsa da, ilişkiler göreceli olarak olumlu gelişmeye devam etmiştir. Bu sadece İran-Irak Savaşı'nın getirdiği mecburiyetten değil, Türkiye'nin izlediği pragmatik yaklaşımdan ve yeni bölgesel ticari bağlar ve siyasal etki arayışından da kaynaklanmıştır.

Türkiye ve İran arasında görülen rekabet, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra iki ülke tarafından da algılanan yeni fırsatlardan doğmuştur. Türkiye'nin, Batı'nın desteği ve arka çıkmasıyla, Orta Asya ve Azerbaycan'la olan ilişkilerini arttır-

ması, Tahran'da kısa dönemli endişeye neden olmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey'in görevden ayrılmasıyla beraber rekabet dönemi yerini iki ülke arasında işbirliğinin vurgulanmasına bırakmıştır. RefahYol hükümeti döneminde işbirliği daha da artmıştır, ancak bu yöneliş bazı sorunları da beraberinde getirmiştir.

Çalışmamızın gösterdiği gibi Türkiye-İran ilişkileri bazen rekabetin ve bazen işbirliğinin ağırlıklı olduğu dönemlerden geçmektedir. Gelecekte İran ve Türkiye arasında değişik anlaşmazlık konuları oluşacak olsa da, büyük anlaşmazlıklar ne iki ülke, ne de içinde yaşadıkları bölge ülkeleri tarafından arzulanmaktadır. Büyük değişim geçiren bir bölgenin önemli aktörleri olarak, Türkiye ve İran, eski Sovyetler Birliği ülkelerini bağımsız birer devlet olarak uluslararası sisteme entegre etmek için ortak projeler yürütmek için çaba sarfetmelidir. Bu da Orta Asya ve Kafkasları İran ve Türkiye üzerinden dış dünyaya bağlayacak altyapı projelerine destek vermekle ve genel olarak ticaretin gelişimine katkıda bulunarak sağlanabilir.

Laik, Batılı ve demokratik Türkiye ile İslami rejim yönetimindeki İran'ı karşı karşıya getirmek iki seviyede tehlikeli olabilir. Bir taraftan, geleneksel anlaşmazlıklar ve çözülmemiş etnik sorunlar genişleyen Ortadoğu kavramı içinde, izole edilmiş, konumundan rahatsız bir devlete komşu ülkeyi etkileyebilmesi için pekçok olanak ve araç sunmaktadır. Diğer taraftan, belirsiz bölgesel çerçevede, Türkiye'nin yapması gerektiği gibi, yeni bir imaj oluşturmak göründüğünden çok daha karmaşık ve zor bir girişimdir. Türkiye'nin önündeki tehlike uzun zamandan beri izlediği Batılılaşma projesine karşı olabilir. Böyle bir tehlikenin İran'dan doğrudan gelebileceğini ya da daha yavaş bir şekilde ülkenin Batılılaşma projesine karşı çıkan ve Batı'ya alternatif bulmaya çalışan iç güçlerinden kaynaklanacağını söylemek mümkündür. Ancak, laik Türkiye ile İslami rejime sahip İran'ın ilişkilerini, siyah-beyaz çerçevede görmek yanlıştır. Birçok araştırma-

cının da belirttiği gibi, İslamı ve İran'ı sınırlamak çerçevesinde oluşturulan bir Orta Asya politikası ABD, bölgesel devletler ve hatta İran için tam tersine sonuçlarla bitebilir.[41] Böyle bir sınırlandırma politikasında Türkiye'nin işbirliği yapması ise, ülkeyi laik ve Müslüman kutuplaşmasına götürebilir.

Türkiye'deki karar vericiler, İran'la yaşanan gerginlikleri *'İslam'a karşı Batı'* şeklinde bir çerçevede tırmandırmama konusunda genellikle dikkatli davranmışlardır. İran'ın bir kenara itilip yanlız bırakılmasındansa, yapıcı bir şekilde uluslararası sistemin içine alınmasını, ve katkıda bulunmasına fırsat verilmesini savunmuşlardır. Bunu düşünürken, İran'ın bütünsel bir yapısı olmadığına, ülkeyi oluşturan farklı kesimlerin varlığına dikkat çekilmiş ve radikal, dinci kesimler kadar, pragmatik yaklaşımlar gözönünde bulundurulmuş ve iyi ilişkiler kurmak için çaba sarfedilmiştir.

Türkiye'nin İran'la ilişkilerinde, genişleyen Ortadoğu bölgesi düşünüldüğünde, alınması gereken önemli bazı dersler vardır.Türkiye'deki karar vericiler, Soğuk Savaşın sona ermesiyle, kendilerini ülkenin oynayacağı roller ve ulusal çıkarların belirlenmesi konusunda önemli sorunların içinde bulmuşlardır. Türkiye, uzun zamandır devam ettirdiği Batı yanlısı politika ve iki kutuplu düzende hareket etmenin rahatlığı nedeniyle, oluşan yeni ortam ve sorunlar için hazırlıksız yakalanmıştır. Yeterli hazırlık ya da gerekli bilgi birikimi ve tecrübe olmadan, Türkiye dağılan Sovyetler Birliği topraklarında etki alanı arayışı içine girerek kendini gereksiz riskler ve karşılanması zor olan büyük hayallerin içine atmıştır.

Böyle bir politika izleyebilmek için, Türkiye'nin üstesinden gelmesi gereken önemli sorunlar vardır. Bunlardan en önemlileri, Türk ekonomisinin güçlendirilmesi, güneydoğu bölgesindeki ayrılıkçı terörist faaliyetlerle ilgili siyasi sorunların ortadan kaldırılması ve güçlenen dinci sağ kesimin kontrol altına alınmasıdır.

Diğer ders ise, Türkiye'nin dağılan Sovyetler Birliği topraklarında ve Ortadoğu'daki genel bilgi ve uzmanlığıyla ilgilidir. Tec-

rübenin gösterdiğine göre Türkiye'nin girişimleri iyi bilgilendirilmiş sağduyulu hesaplar yerine, akıl dışı söylemler ve umutlarla desteklenmiştir. Oysa, Türkiye'nin komşularını daha iyi araştırması gerekmektedir. Türkiye, kendisini düzeltmek ve komşularını anlamak için daha çok çaba sarfettiği takdirde, İran'dan, ya da bölgedeki diğer devletlerden gelen sorunları çok daha rahat karşılayacak ve kolaylıkla üstesinden gelecektir.

Notlar

Konunun daha detaylı anlatımı için bkz. Atila Eralp, 'Turkey in the Changing Post-War World Order: Strategies of Development and Westernization', Çağlar Keyder, Saad Ibrahim ve Ayşe Öncü (der.), *Transformation of States and Societies in Egypt and Turkey,* (Cairo: Cairo University Press, 1990)

Albert Wohlstetter, 'Meeting the Threat in the Persian Gulf', *Survey,* 25, No.2, s. 184

Halis Akder, 'Turkey's Export Expansion in the Middle East, 1980-1985', *Middle East Journal,* 41, No.4, (Güz 1987), ss. 553-567.

Ali Karaosmanoğlu, 'Turkey's Security and the Middle East', *Foreign Affairs,* 62, No.1, (Güz 1983), s. 165.

5 Birol Yeşilada, 'Turkish Foreign Policy Toward the Middle East', Atila Eralp, Muharrem Tünay ve Birol Yeşilada (der.), *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey,* (Westport, Conn.: Praeger Publishers, 1993), ss. 169-192.

Nilüfer Göle, 'Engineers and Technicist Ideology' (Ebenhausen'de, 11-13 Kasım 1990'da yapılan 'Turkey and the West: Encounters, Images and Praxis' konulu konferansda sunulan makale).

7 Süha Bölükbaşı, 'Turkey Copes With Rtevolutionary Iran', *Journal of Sout Asian and Middle Eastern Studies,* 13, No. 1&2 (Güz / Kış 1989), ss. 94-109.

Bkz *a.y.,* s. 100.

Kasım 1984'de Ankara ve Bağdat otomatik sıcak takip operasyonlarına izin veren bir anlaşma imzaladılar. İran- Irak Savaşının Türkiye'ye etkileri için bkz. Henri Barkey, 'The Silent Victor: Turkey's Role in the Gulf War', Efraim Karsh (der.), *The Iran- Iraq War: Impact and Implications,* (London: Mcmillan, 1989).

Bölükbaşı, 'Turkey Copes With Revolutionary Iran', s. 104.

Bkz. Said Amin Arjomand, 'A Victory for the Pragmatists: The Islamic Fundamentalist Reaction in Iran', James Piscatori (der.), *Islamic Fundamentalism and the Gulf Crisis,* ss. 52-69; ve R.K. Ramazani, 'Iran's Export of the Revolution: Its politics, Ends, Means', *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies,* 13, No. 1&2 (Güz, Kış 1989), ss. 69-93.

12 Atila Eralp, 'Turkey in the Changing Post-War World Order'.

13 Bkz. Andrew Mango, 'Turkish policy in the Middle East', Clement Dodd (der.), *Turkish Foreign Policy: New Prospects,* (Cambridgeshire: the Eothen Press, 1992), ss. 55-69; ve Philip Robins, Turkey and the Middle East, (London: The Royal Institute of International Affairs, 1991).

Bkz. a.y.; ve Graham Fuller, *The 'Center of the Universe': The Geopolitics of Iran,* (Boulder: Westview Press).

15 Türkiye'nin yeni bölgesel yaklaşımları için, bkz. Graham Fuller ve Ian O Lesser (Paul Henze ve J.F. Brown ile), *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder: Westview Press, 1993).

Bkz. Bernard Lewis, 'Rethinking the Middle East', *Foreign Affairs* 71, No. 4 (Güz 1992), ss. 99-119; ve Graham E. Fuller, 'The Emergence of Central Asia', *Foreign Policy,* No. 78 (Bahar 1990), ss. 49-67.

Bkz. Jim Nichol, Carol Migdalovitz and Kenneth Katzman, 'Central Asia and Azerbaijan: Regional Rivalries and Implications for the United States', *CRS Report for Congress,* 4 Aralık 1992, (92-930 F); ve Carol Migdalovitz, 'Turkey: Ally in a Troubled Region', *CRS Report for Congress,* 14 Eylül 1993, (93-835 F).

Bu konuda Lowell A. Bezanis'in Türk modeli ve bunun Türkiye'ye etkileri üzerine yaptığı çalışmadan yararlanılmıştır. Bkz. Lowell A. Bezanis, 'Menace, Myth or Self-Fulfilling Prophency? Reflections on the Islamic Threat and Forces Opposed to Theocratic Rule in Former Soviet Central Asia' (yayınlanmamış makale, Eylül 1993).

Bkz. Fuller, 'The Geopolitics of Iran'; ve Nichol, Migdalovitz ve Katzman, 'Central Asia and Azerbaijan.'

20 Bkz. *Cumhuriyet,* 5,6,7 ve 8 Şubat 1993; ve *Turkish Probe,* 23 Şubat 1993.

21 *Yeni Yüzyıl,* 18 Temmuz 1996

22 *Milliyet,* 15 Ağustos 1996.

23 *Yeni Yüzyıl,* 15 Ağustos 1996.

24 *Hürriyet,* Milliyet, 15 Ağustos 1996.

25 *Sabah,* 23 Ekim 1996.

26 *Sabah,* 3 Aralık 1996.

27 *Cumhuriyet,* 13 Aralık 1996.

28 *Cumhuriyet,* 3 Şubat 1997.

29 *Cumhuriyet,* 6 Şubat 1997.

30 *Milliyet,* Sabah, 6 Şubat 1997.

31 *Milliyet,* 20 Şubat 1997.

32 *Milliyet,* 21 Şubat 1997

33 *Cumhuriyet,* 27 Şubat 1997

34 *Milliyet,* 11 Mart 1997.

35 *Cumhuriyet,* 11 Mart 1997.

36 *Hürriyet,* 11 Nisan 1997

37 *Yeni Yüzyıl,* 1 Mayıs 1997

38 *Cumhuriyet,* 20 Mayıs 1997.

Radikal, 27 Mayıs 1997.

Milliyet, 11 Haziran 1997.

Bkz. James Rupert, 'Dateline Tashkent: Post-Soviet Central Asia', *Foreign Policy,* No. 87 (Yaz 1992), ss. 175-195; Leon T. Hadar, 'What Green Peril', *Foreign Affairs* 72, No. 2. (Bahar 1993) ss. 27-42; ve Rajan Menon ve Henri Barkey, 'The transformation in Central Asia: Implications for Regional and International Security', *Survival* 34, No. 4 (Kış 1992-93), ss. 68-89.

3.
Bölüm

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ:

SU SORUNU

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ: SU SORUNU*

Özlem TÜR**

"Suriye insanı tarihin ilk zamanlarından beri Fırat'ın sularıyla yaşamaya alışmıştır. Her ne kadar, Fırat'ın kaynağı Türkiye topraklarındaysa da, Suriye bu nehirden daha fazla yararlanmaktadır. Eğer Türkiye Fırat'ın sularını kesecek bir durumda olursa, tüm Suriye medeniyeti tarımsal ve ekonomik olarak bu durumdan etkilenecektir".[1] Suriye basınında, Suriyeli yetkililerin yaptığı bu tür açıklamalara sık sık rastlanmaktadır. Ülkenin suya olan ihtiyacı ve Türkiye'nin suyu kontrol eder bir durumda olmasından dolayı duydukları rahatsızlığı her fırsatta dile getirmektedirler. Aynı şekilde, Türk tarafı da, Suriye'nin sürekli olarak su konusunda baskı yapmasından ve PKK'ya verdiği destekten büyük rahatsızlık duymakta ve suya karşı terörün kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Zamanın dışişleri bakanı Deniz Baykal yaptığı basın toplantısında, *"Suriye komşu bir devlet olarak terörist bir örgütün karargahı olmaya son vermelidir. Terörün kanıyla kirlenen ellerin daha fazla 'su' ile temizlenebileceği düşünülebilir. Ancak,*

* Bu makale Haziran 1998 tarihinde yazılmış olup, bu döneme kadarki gelişmeleri incelemektedir.

** ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü

Türkiye hiçbir zaman terörün kullanılmasına karşılık su pazarlığı yapmayacaktır"[2] diyerek uzun zamandır kötü giden Türkiye-Suriye ilişkilerinin vardığı noktayı gözler önüne sermiştir.

Suriye'de, özellikle 1986'dan sonra uygulamaya konulan ekonominin dışa açılması programıyla, ülke ekonomisinde tarımın rolü artmıştır. Büyük oranlara varan tarım ürünleri ithalini azaltmak ve dış ticaret açığını kapatmak amacıyla tarımda atılım projeleri uygulanmaya başlanmıştır. Suriye'de sulu tarıma verilen önemin, ve dolayısıyla Fırat'tan gelen suya ihtiyacın artmasıyla, Türkiye'nin de aynı sıralarda Güneydoğu Anadolu Projesi'ne hız vermesi ve Fırat üzerindeki barajlama çalışmalarını arttırması Suriye'de endişeyle izlenmiştir. Dolayısıyla, daha fazla su ve nehirlerin paylaşımı konusunda Türkiye'ye yapılan baskılar artmıştır.

Türk tarafı, PKK terörünün artmasında Suriye'nin bu örgüte verdiği desteğin büyük etkisi olduğunu düşünmektedir. PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'de olması, PKK kamplarının ve eğitim alanlarının ülke topraklarında ya da kontrolündeki Lübnan topraklarında bulunması, Suriye sınırından operasyon için Türkiye'ye sızmaların kanıtlanması iki ülke ilişkilerini son derece olumsuz etkilemiştir.

Bu makalede, Türkiye-Suriye ilişkileri su sorunu çerçevesinde incelenirken, iki ülkenin iç dinamikleri de dikkate alınacaktır.

Tarihsel Gelişim

1960'ların ortalarına kadar Fırat'ın sularından en çok faydalanan ülke Irak'tı. Suriye küçük çapta sulama projeleri yürütürken, Türkiye'nin Fırat'ın sularını kullanımı çok azdı.[3] 1960'lardan itibaren Türkiye büyüyen enerji ihtiyacıyla beraber Fırat ve Dicle nehirlerine barajlar kurmaya başladı. Artan nüfus ve bununla beraber artan su ihtiyacı hem Türkiye'nin hem de Suriye'nin nehirler üzerindeki barajlama projelerini hızlandırmalarına neden oldu.

SU SORUNU

Türkiye tarafından Fırat üzerine kurulan ilk baraj 1974 yılında tamamlanan Keban Barajı'dır. Suriye ise Fırat üzerindeki en büyük barajı olan Tabqa barajını 1975 yılında tamamlamıştır. Tabqa barajı (Fırat Barajı olarak da bilinir), Suriye'nin Sovyetler Birliği ile 1966 yılında yaptığı bir anlaşma sonucu Sovyetler Birliği tarafından yapılmıştır. Sovyetler Birliği'nden önce Batı Almanya ile barajın yapımı konusunda görüşmeler yapılmış, ancak Baas yönetiminin Batı ile olan ideolojik farklılıkları anlaşmanın Sovyetler Birliği ile yapılmasına katkıda bulunmuştur.[4]

1960'ların başından itibaren, Fırat sularının Türkiye, Suriye ve Irak arasında üçlü bir anlaşma ile paylaşılması konusu görüşülmeye başlanmıştır. 1966'da Türkiye, nehir sularından Irak ve Suriye'ye saatte 300 metreküp su sağlamaktaydı. Ancak, konu 1970'lerin başında, hem Türkiye'nin hem de Suriye'nin barajlarının bitme tarihi yaklaşınca tekrar tartışmalı şekilde gündeme geldi. 1974 yılının Mart ayında Türkiye Keban barajını doldurmaya başlayınca hem Suriye, hem Irak, Türkiye'nin Fırat sularından üzerinde anlaşılan 300 metreküpten daha düşük seviyelerde su göndermesinden şikayetçi oldular. Türkiye birkaç ay için saatte 100 metreküpten daha fazla su bırakamayacağını bildirdiğinde, buna karşılık olarak Suriye ve Irak da kendi barajlarını doldurmak için daha fazla suya ihtiyaçları olduğu cevabını verdiler. 1974 yılında Suriye dışişleri bakanı Khaddam'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e Suriye devlet başkanı Hafiz Esad'tan getirdiği mesajda konunun detayları ve Suriye görüşü Türk tarafına bildirildi. Dönemin ikili ilişkilerini etkileyen en belirgin konu *'su sorunu'* oldu. Suriye'nin üçlü bir anlaşma talep etmesine karşın bu talep karşılıksız kaldı ve ikili ilişkiler ancak Türkiye bıraktığı su miktarını saniyede 300 metreküpe çıkarttıktan sonra normale döndü.

Türkiye'nin Fırat suları üzerinde baraj kurması ve böylece Fırat sularını tutması, Suriye ve Irak'ın protestosuna yol açtı. Türkiye tepkilere karşı 31 Ağustos 1966 tarihinde 40 milyon dolar-

lık kredi karşılığında Uluslararası Finans Kurumu'na Keban barajının dolumu sırasında aşağı havza devletlerine yeterince su vereceğine dair garanti verdi.[5] Aynı garanti, Suriye ve Irak'a da sözlü olarak iletildi. Türkiye Keban barajının dolumu sırasında Fırat'tan önce saniyede 350 sonra 400 daha sonra da 450 metreküp su bıraktı. Türkiye'nin Fırat üzerindeki ikinci barajı 1987 yılında tamamlanan Karakaya barajıdır. Bu barajın yapımında da daha önce olduğu gibi, Fırat'ın sularının azalacağı endişesiyle Suriye ve Irak'ın tepkileri devam etti. Yapılan bu ikinci baraj nedeniyle Suriye'ye giden suyun %27 oranında azalması ve nehir yatağının değerli toprağının Türk topraklarında kalacağı fikri Suriye'yi korkuttu. Karakaya barajı dolarken, Türkiye'nin Fırat'tan bırakacağı su miktarı saniyede 500 metreküp olarak belirlendi.

Türkiye, büyük Güneydoğu Anadolu Projesi'ne (GAP) 1983 yılında başladı. Keban ve Karakaya barajları hidroelektrik enerji üretimi amaçlı kullanırken, GAP sulama amacıyla da kullanılacak çok amaçlı bir proje olarak oluşturulmuştu. Uluslararası geleneklere göre, su yollarını barajlama işleminde dış kredi alabilmek için aşağı havza ülkelerinin onayı gerekmektedir. GAP için Suriye ve Irak onay vermeyi reddetmiş ve Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan proje için kredi almasını engellemişlerdir. Böylelikle GAP tamamen Türkiye tarafından finanse edilen bir proje olmuştur. Atatürk Barajı GAP'ın temel taşlarından birini oluşturmaktadır ve toplam olarak 875.000 hektarlık bir alanı sulaması düşünülmüştür. Atatürk Barajı dışında GAP 13 başka küçük barajı, 17 hidroelektrik santrali ve suyu sulama alanına taşımak için yapılan iki tüneli kapsamaktadır. GAP, Arap ülkelerince bölgesel istikrara bir tehdit olarak görülmekte ve Arap medyası tarafından *'saldırgan bir davranış'* olarak gösterilmektedir.[6] Genellikle, Türkiye'nin İran- Irak Savaşı'nın başlamasını bekleyip, bunu fırsat bilerek Atatürk Barajı'nın yapımına başladığı Arap medyasında sık sık bahsedilen bir konu olmuştur.

Türkiye'nin Atatürk Barajı'nı yapmaya başlamasıyla beraber, Suriye'nin tepkileri artmıştır. Bu çerçevede Şam'ın, Soğuk Savaş ortamında, Soğuk Savaş yöntemleri kullanarak, NATO müttefiki Türkiye'ye karşı bir Sovyetler Birliği müttefiki olarak Türkiye'deki Kürt milliyetçiliğine dayalı terörizmi desteklemeğe ve bu hareketle hem Suriye'de, hem de kontrolü altındaki Lübnan'da barınak ve eğitim sağlamaya başladığı düşünülmektedir.[7] 1980'lerin başından itibaren Suriye PKK'ya, ASALA'ya ve Dev-Sol'a destek vermekle suçlandı. 1986 yılının Kasım ayında Türkiye'de Suriye adına casusluk yapmakla suçlanan 20 kişi tutuklandı. Bu kişiler, Ağustos 1986'da Kırıkkale'deki askeri mühimmat fabrikasını havaya uçurduklarını, GAP'ın tünelleri ve barajları hakkında bilgi toplayıp, sabotaj düzenlemeyi planladıklarını itiraf ettiler.[8] Yakalanan bu 20 kişi, 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı ve bu olay toplumun büyük tepkisine yol açtı. Türkiye, Suriye tarafından desteklenen terörden ve Suriye adına girişilen operasyonlardan büyük endişe duymaya başladı. Suriye sınırından devam eden sızmalar ve bu ülkenin topraklarındaki PKK eğitim kampları ve barınakları bu endişeyi daha da arttırdı.

1986 yılında Suriye başbakanı Abd Al-Rauf al-Kasm Ankara'ya resmi bir ziyarette bulundu. Al Kasm, Suriye hükümetinin Türkiye'deki terörist faaliyetleri desteklemediği yolunda sürekli açıklamalar yaptı. Ancak PKK, Suriye topraklarından saldırılarda bulunmaya devam etti.

Terörist saldırıların ve öldürme olaylarının artması sonucunda dönemin başbakanı Turgut Özal, Temmuz 1987'de ikili ilişkileri görüşmek üzere Şam'a resmi ziyarette bulundu. Özal, Suriye'den ülkedeki PKK faaliyetlerini yasaklamasını talep ederken, Suriye tarafı da, Fırat suyunun paylaşımı konusunda bir anlaşma talebinde bulundu. Suriyeliler suya karşı PKK'ya verdikleri destek kartını kullanıyorlardı. Özal'ın ziyareti bir protokolle sona erdi. Ziyaret sırasında imzalanan 1987 Ekonomik İşbirliği Protokolü, iki ülke arasındaki ekonomik konuların yanında, suyun

paylaşımı konusunda da önemli maddeler içeriyordu. Buna göre, Türkiye Atatürk Barajı'nm dolumu sırasında, ve suyun paylaşımı konusunda nihai bir anlaşma imzalanana dek Suriye sınırından saniyede 500 metreküp su bırakmayı kabul etti.[9] Aylık akışın 500 metreküpün altına düştüğü durumlarda ise, Türkiye aradaki farkı bir sonraki ayda telafi etmeyi taahhüt etti.

Bu anlaşmaya karşı, Türkiye'den tepkiler yükselmeye başladı. Bir kesim 500 metreküpü çok fazla bularak bunu Suriye'ye karşı verilmiş bir taviz olarak gördü.[10] Ağustos ve Eylül aylarında Fırat'ın sularının saniyede 250 metreküpün altına düştüğü gözönüne alındığında, aradaki farkı Türkiye'nin kendi rezervuarlarından tamamlayarak Suriye'ye verecek olması özellikle tepki yarattı. Daha sonraki dönemlerde de bu durum tepki çekmeye devam edecektir. İlerleyen yıllarda, cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de saniyede 500 metreküpün rastgele bir rakam olduğu ve gerçeklerle bağdaşmadığı yolunda mesajlar verecektir.[11]

1987 yılında imzalanan Ekonomik İşbirliği Anlaşmasını takiben, iki ülke arasında bir de Güvenlik Protokolü imzalandı. Bu protokol, iki ülkenin birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı duyduğu ve kendi topraklarından diğer ülkenin bütünlüğüne yapılacak saldırıların engelleneceği yolunda maddeler içeriyordu.[12]

Bu anlaşmalardaki ümit verici Suriye sözlerine ve vaadlerine rağmen, iki ülke ilişkilerinde büyük bir düzelme görülmedi. Suriye tarafı sözlerini tutmamakla suçlandı. Suriye içindeki PKK kampları kapatılmış olsa da, bu kampların Suriye'nin kontrolündeki Bekaa vadisine taşınmış olması, Türk tarafında Suriye'nin PKK desteğinin devam etmesi olarak algılandı ki, bu haklı bir kaygıydı. Suriye, PKK lideri Abdullah Öcalan'ı Türkiye'ye iade etmeyi reddetmişti ve kendisini *'siyasi sığınmacı'* olarak göstermişti. Bu arada, PKK'nın Suriye sınırından yaptığı operasyonlar da şiddetlenerek devam etmişti. Zamanın başbakanı Turgut Özal, Suriye'yi uyararak bu ülkenin PKK'ya verdiği destekten ve 1987 güvenlik protokolüne uymamasından duyduğu endişeyi di-

le getirdi. Suriye'nin bu tutumunu devam ettirdiği takdirde, Türkiye'nin de ekonomik işbirliği protokolüne ve Fırat'tan bırakılacak 500 metreküp su miktarına uyma zorunluluğunun ortadan kalkacağını bildirdi.[13]

Suriye Ekonomisi, Tarım ve Su

1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye-Suriye ilişkilerinde su konusunda artan anlaşmazlıklarla, Suriye'nin bu tarihlerde uygulamaya koyduğu ekonomik politikalarında suyun artan önemi arasında bir paralellik kurulabilir.

1970'lerden itibaren Suriye'nin ticaret dengeleri incelendiğinde tarım ürünleri ithalatında büyük bir artış yaşandığı görülmektedir. 1970 yılında $91 milyon olan tarım ithalatı 1975'te $295 milyona, 1979'da $400 milyona, 1983'te ise $812 milyona çıkmıştır. 1980'lerin başında ülkedeki tarımsal üretim neredeyse durgun hale gelmiş, tarım ihracatı son derece düşmüştür.[14] Ticaret dengesindeki açık giderek artmıştır. Bu açığı kapatmanın en iyi yöntemi, Suriye yönetimince, tarımsal üretimi ve dolayısıyla ihracatı arttırmak olarak görülmüştür.

1986 yılında başlatılan ekonomik açılma politikası 1980'lerin başından itibaren yaşanan bu ekonomik zorlukları ortadan kaldırmayı amaçlamaktaydı. Bu politikaların temelinde de, daha önce belirtildiği gibi, tarımsal üretimi arttırmak bulunuyordu.[15] 1986 yılında bu amaçla çıkartılan 10 No.'lu Tarım Kanunu, tarım alanında devletle ortak yatırıma girecek yabancı -temel olarak Arap- ve yerli sermayeyi destekliyordu. Bu çerçevede, binlerce hektar devlet arazisi özelleştirildi ve devletle ortak yatırım yapacak -ki devletin payı sadece %25'tir ve bütün üretim kararları ve uygulamaları özel teşebbüs tarafından serbestçe verilecektir- firmalara verildi. Bu yatırımların çoğunun Fırat nehri üzerinde kurulduğu ve suya son derece ihtiyaç duydukları unutulmamalıdır. Bu tür yatırımlara girenlerin ayrıca ülkenin önde

gelen işadamları olması ve Esad rejimine yakın isimlerden oluşması ülkenin su politikasını belirlemede etkili olmuştur. Daha fazla su için rejim üzerindeki baskılar artmıştır. Bu tür yatırımların teşvik edilmesiyle beraber, 1986 yılından itibaren *"büyük, orta ve küçük barajların yapımına, sulama projelerinin tamamlanmasına, sulama ve ekim alanlarının arttırılmasına"* verilen önem artmıştır.[16]

Bu dönemden itibaren, Türkiye ile Suriye arasındaki su sorununun sık sık gündeme gelmesinin ve daha fazla su için Türkiye'ye yapılan baskının artmasının bu tür ekonomik politikalara bağlı olduğu düşünülebilir. 1991 yılından itibaren Suriye, özel sektörü desteklemek amacıyla yeni politikaları uygulamaya koymuştur ve bu politikalarla tarımın ve tarıma dayalı sektörlerin ekonomideki önemi daha da artmıştır.[17] Nitekim, Türkiye ile yaşanan problemlerde bununla beraber büyük bir artış görülecektir. Suya karşı terör kartı, bu dönemden sonra daha çok gündeme gelmeye başlamıştır.

Fırat'ın Yönünün Değiştirilmesi: Atatürk Barajı Anlaşmazlığı

23 Kasım 1989 tarihinde Ankara, Suriye ve Irak'a 13 Ocak-13 Şubat 1990 tarihlerinde, Atatürk Barajı'nın rezervlerini doldurmak için Fırat'ın yönünü değiştireceğini bildirdi. Bu olay aşağı havza ülkeleri tarafından büyük bir tepki ile karşılandı. Nehrin yönünün değiştirilmesinden önce, Suriye'ye barajın aşağı kısmından saniyede 120 metreküp su sağlanacağı garanti edilmiş ve 23 Kasım-13 Ocak tarihlerinde, ileride yaşanacak azalmayı telafi etmek için bırakılan su miktarının saniyede 750 metreküpe çıkarılacağı bildirilmişti. Böylece, Suriye'ye bırakılan su miktarı ortalama olarak saniyede 509 metreküp olacaktı ki, bu da 1987 ekonomik İşbirliği Protokolüne uygun bir rakamdı. Ayrıca, Türkiye dolum işleminin özellikle ülkelerin su ihtiyacının

minimuma düştüğü kış ayında yapılacağını belirtmişti. Türk tarafının bu çabaları Suriye ve Irak'ın Fırat'ın yönünün değiştirilmesini protesto etmesini ve Arap dünyasını da bu yönde teşvik etmesini engellemedi.[18] Azalan su miktarı ve bunun neden olacağı sıkıntıların yanında, Suriyeli yetkililer bu olayı benzer kesintilere ileride de neden olabilecek bir başlangıç olarak algıladılar. Fırat'ın Suriye için hayati önem taşıdığını ve bu ülkenin su ihtiyacının %75'ini Fırat'tan karşıladığını söyleyen yetkililer, Türkiye'nin nehrin yönünü değiştireceği süreyi kısaltmasını ya da bu karardan tamamen vazgeçilmesini talep ettiler.[19] Bütün bu taleplere cevap vermek, Türkiye'nin su konusundaki düşüncelerini anlatmak ve aşağı havza ülkelerinin endişelerini gidermek üzere bir Türk delegasyonu bölgeyi kapsayan bir ziyarete çıktı. Türk dışişleri bakanlığı ekonomik işler genel direktörü Necati Utkan, Ocak 1990'da Arap ülkelerine Fırat'ın yön değiştirmesi ve akıştaki kesintiyle ilgili görüşmek üzere gönderildi. Utkan, bu olayın Türkiye'nin komşularına baskı yapmak amacıyla oluşturduğu politik bir manevra olmadığını açıkladı. Atatürk Barajı'ndan sonra Suriye sınırına dek 130 kilometrelik Fırat nehri boyunca, Türk çiftçilerin de, Suriyeliler kadar Fırat sularındaki azalmadan etkilendiğini belirtti. Ayrıca, Türkiye'nin kesintiden önce Suriye'nin depolaması için fazladan su bıraktığı ve üzerine düşeni yaptığını da vurguladı.[20]

Fırat sularının bir aylık bir süre için yönünün değiştirilmesi, Suriye ve Irak'tan üçlü bir anlaşma için gelen talepleri arttırdı. Suriye ve Irak, 1990'da kendi aralarında suların paylaşımı konusunda anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre, Türk sınırından Suriye'ye giren su miktarının %58'i Irak'ın olurken, %42'si Suriye'de kalacaktı. Bu anlaşma geçici olacak ve nihai bir üçlü anlaşma imzalanana dek geçerli olacaktı. Su söz konusu olunca, normalde soğuk ilişkileri olan Suriye ve Irak'ın işbirliği içine girmesi ilginçtir. Suriyeli yetkililer, sürekli olarak Türkiye'ye karşı tepkilerini dile getirmeye devam ettiler. Türkiye'nin nasıl olup ta

suyun miktarını *'dikte ettirebildiğini'* sorgulamayı sürdürdüler. Fırat'ın uluslararası bir nehir olduğunu vurgulayarak, Türkiye, Suriye ve Irak arasında üçlü bir *'paylaşım'* (taksim) anlaşması imzalanması konusunda baskılarını arttırdılar.[21] Tabqa Barajı'nın başkanı, *"biz hediye istemiyoruz, tarih boyunca topraklarımızdan akan nehirden hakkımızı istiyoruz. 400 ya da 500 metreküp istemiyoruz çünkü bugün 500 veriyorlar ancak yarın bunu kesebilirler"* şeklinde açıklamalar yapmıştır.

Mart 1991 tarihinde Suriye dışişleri bakanı Faruk al-Şara'nın Ankara'ya yaptığı resmi ziyaret sırasında da aynı talepler ve endişeler tekrarlandı. Şara bu ziyarette nehirlerin ortak ve adil bir taksimle (*taqasum mushtarak wa adil*) paylaşımını öngören bir anlaşmaya duyulan ihtiyacı dile getirdi. Böyle bir anlaşmanın iki ülke arasındaki iyi ilişkilere ve gelecekteki işbirliğine katkıda bulunacağını belirtti.[22] Bu ziyarette zamanın cumhurbaşkanı Turgut Özal da, al-Şara'yı kabul etmiş ve Türkiye, Suriye ve Irak arasında yapılacak üçlü bir anlaşma için söz vermiştir.[23] Ancak daha sonra bu konuda bir gelişme olmamıştır.

Uluslararası Hukuk Kuralları Açısından Fırat ve Dicle

Türk tarafı, Fırat ve Dicle'nin uluslararası sular olduğunu reddeder ve bunları sınıraşan sular olarak tanımlar. Ancak Suriye ve Irak, Fırat ve Dicle'yi uluslararası sular olarak tanımlamakta ve bunları üç ülkenin ortak suları olarak tanımaya devam etmektedirler. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de, bu suların Türkiye'ye ait olduğunu ve sınıraşan sular statüsünde olduğunu çeşitli platformlarda belirtmeyi sürdürmüştür. *"Aşağı havza ülkelerinin nasıl bizim suyumuzda hakkı olabilir? Su petrol gibidir. Bizim o ülkelerin petrollerinde hakkımız var mıdır? Suyu kullanma hakkı, suyun doğduğu ülkenindir, Türk nehirleri uluslararası nehirler değildir"* şeklinde açıklamalar yapmıştır.[24] Suriye ve

Irak ise, Fırat ve Dicle'nin uluslararası nehirler statüsünde olduğunu ve ancak karşılıklı anlaşılan miktarlarda suyu paylaşmanın kabul edilebilir ve yasal olduğunu açıklamayı sürdürmüşlerdir. Uluslararası hukuk gözönüne alındığında, bu konuda kesin hükümlere rastlanmamaktadır. *'Uluslararası sular'* iki ya da daha çok ülkenin sınırından geçen, veya iki ya da daha fazla ülkeye sınır olan nehirler için kullanılmaktadır. Bu tanım çerçevesinde, Fırat ve Dicle uluslararası nehirler olarak kabul edilebilir. Uluslararası nehirlere ilişkin anlaşmazlıkları çözmek için kullanılan yasal görüşler söz konusu olduğunda *'hakkaniyet'* göze çarpan en belirgin kuraldır. Buna göre, nehrin geçtiği bütün ülkeler, kendi sınırları içinde, aşağı havza ülkelerine zarar vermeden ve hakkaniyet kuralları çerçevesinde, suyu istediği şekilde kullanmakta serbesttir.[25] Eğer, Türkiye'nin Suriye'ye saniyede 500 metreküp su bıraktığı düşünülürse -ki bunun nehir sularının %57'si olduğu belirtilmektedir- bunun uluslararası sular prensiplerine uygun olduğu söylenmektedir. Türkiye, aşağı havza ülkeleri, Suriye ve Irak, tarafından yapılan daha fazla su talebinin Türkiye'nin egemenliğini kısıtlamak anlamına geldiğini belirtmektedir. Türkiye, uluslararası suları yönlendiren kurallara ve hakkaniyet kurallarına uymasına rağmen, Fırat ve Dicle'nin uluslararası nehir olduğunu kabul etmemekte ve bu nehirleri Türkiye'nin sınıraşan suları olarak görmeye devam etmektedir.

Türkiye, Suriye'nin su konusundaki tutumunu çelişkili bulmaktadır. Suriye, Yarmuk nehrine yukarı havza ülkesiyken, bu nehir üzerine bir dizi baraj yapıp nehrin İsrail ve Ürdün'e akışını büyük oranda azaltmaktadır. Bu bağlamda, Asi nehri de aynı durumdadır. Asi nehri, temel olarak Suriye topraklarında doğup, Türkiye'nin Hatay bölgesinden Akdeniz'e dökülmektedir. Suriye, bu nehri *'uluslararası su'* olarak kabul etmeyi reddetmektedir. Türkiye, Fırat konusundaki görüşmeleri Asi ile ilişkilendirmeye çalışmaktaysa da Suriye, *"Türkiye'nin Hatay üzerindeki egemenliğini tanımamak için"* Asi sorununu reddet-

mektedir.[26] Buna karşılık olarak Suriye, Türkiye'nin Rusya, Yunanistan ve Bulgaristan ile nehirlerin paylaşımı konusunda anlaşma imzalamışken, neden Suriye ile böyle bir anlaşmaya gitmediğini anlayamadığını ve bunu sorgulamaya devam etmekte olduğunu söylemektedir.[27] Suriyeli yetkililer, 1987 Protokolünün geçici olduğunu vurgulamakta ve bunun nihai bir anlaşma ile son bulması gerektiğinde ısrar etmektedirler; Türkiye'nin bu anlaşmayı imzalamak istememesinin nedeninin de, suyu Suriye'ye karşı bir silah olarak kullanma isteği olduğunu söylemektedirler. Suriyeliler suyun kendileri kadar Irak'ın da meselesi olduğunu ve Türkiye'den kendi haklarından fazla birşey istemediklerini vurgulamaktadırlar.[28]

Teröre Karşı Su?

Suriye ve Irak su konusunda üçlü bir anlaşma imzalanması konusunda ısrarcı ve tepkiliyken, Türkiye de Suriye'nin PKK'ya verdiği devamlı destekten endişe duymaktadır. Zamanın içişleri bakanı İsmet Sezgin, 14 Nisan 1992 tarihinde Suriye içişleri bakanının davetlisi olarak yaptığı Şam gezisinden önce Suriye'nin 1987 Protokolü'ne aykırı olarak PKK'ya verdiği desteği gösteren güçlü kanıtlar sundu. Türk iddiasına göre Türkiye'nin güneydoğu bölgesinde 1985'ten beri terörist faaliyetlerde bulunan, son zamanlarda operasyonlarını büyük şehirlere taşıyarak 3000'den fazla insanın ölmesine yol açan PKK, Suriye'den destek ve yardım almaktaydı.[29] Buna kanıt olarak, bu gezide Sezgin PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Şam'da yaşadığını ve Suriye gizli servisi tarafından korunduğunu, PKK teröristlerinin üzerinden çıkan sahte kimlikleri, PKK'nın Şam'da pekçok defa toplantı ve miting düzenlemesini ve Suriye'nin SAM-7 füzeleriyle korunan Bekaa vadisindeki örgüt kamp ve eğitim merkezlerini, PKK'lılarla beraber ölü bulunan Suriye'lilerin resimlerini ve yakalanan 25 Suriyeli'linin ifadelerini göstereceğini bildirdi.[30]

Sezgin, gezi sırasında Türkiye'ye Suriye sınırından sızmaları önlemek ve ülkenin bütünlüğünü korumak amacıyla Suriye'nin uluslararası hukuk ve iki ülke arasında terörist eylemleri engellemek üzere imzalanan anlaşma çerçevesinde üzerine düşeni yapması konusundaki Türk talebini tekrarlayacağını söyledi.[31] Bu taleplere karşı, Suriye yetkilileri PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'de bulunmadığını, ancak belki Bekaa vadisinde olabileceğini belirttiler. Suriye'nin Bekaa'daki kontrol yetkisinin sadece gruplar arasında barışı sağlamak olduğu ve bunun dışında etkisinin son derece sınırlı olduğuna işaret ettiler. Suriye'nin 1987 Protokolüne bağlı kaldığını, sınırdan Türk topraklarına sızmanın nedeninin 800 km.lik, kontrol edilmesi çok zor olan sınır olduğunu belirttiler.[32]

İsmet Sezgin'in Şam'ı ziyaretinden sonra, 17 Nisan 1992 tarihinde iki ülke arasında ikinci bir güvenlik anlaşması imzalandı. Buna bağlı olarak Türkiye'de faaliyet gösteren terörist Dev-Sol örgütünün Bekaa vadisindeki kampları kapatıldı. 3 Ağustos 1992 tarihinde zamanın Türk dışişleri bakanı Hikmet Çetin, Şam'a resmi bir ziyarette bulundu. Çetin, Suriye dışişleri bakanı Faruk al-Şara ve devlet başkanı Esad ile görüştü. Bu görüşme sırasında, Çetin Suriye'ye, Nisan'da imzalanan güvenlik anlaşmasına bağlı kalındığı sürece, Türkiye'nin Fırat nehrinde üzerine düşen tüm sorumlulukları ve sözleri yerine getireceğini söyledi. Bu görüşmeyle, su konusu bir kez daha Suriye'nin teröre verdiği desteğe bağlandı. Daha sonra Eylül 1992'de Suriye ve Türkiye arasındaki görüşmeler tekrarlandı ve iki taraf bir kez daha sınır güvenliği konusunda üzerlerine düşeni yapacaklarına söz verdiler. Suriye, PKK'nın terörist faaliyetlerini yasaklayacağına dair sözler verse de, bu örgütün hem güneydoğuda hem de büyük şehirlerde artan etkisi ve operasyonları, Türkiye'nin Suriye'den sızmalar ve bu ülkenin verdiği destek konusunda şüpheleri arttırarak iki ülke arasındaki işbirliği ortamını ortadan kaldırdı. Artan PKK terörüne karşı, Turgut Özal tarafından ilk kez

1987 yılında söylenen Fırat'ın suyunu kesme fikri Türk kamuoyunda sık sık gündeme getirilmeye başlandı.[33]

PKK'ya dışarıdan destek kesilmedikçe, ki bu desteğin temel olarak Suriye'den geldiği düşünülmektedir, Türkiye ne önlem alırsa alsın ülkede terörist eylemlerin devam edeceği fikri genel olarak kabul edilmeye başlandı. Suriye, PKK terörünün devam etmesinin temel suçlusu olarak algılanmaya başlandı. Pekçok politikacı ve yazar tarafından öne sürülen iddia, Suriye teröre destek verdiği sürece öncelikle Türkiye'nin Fırat'ın suyunu kesmesi, eğer bu yeterli olmazsa, askeri yöntemlerin bile uygulanabileceği yolundaydı.[34] Hikmet Çetin, Faruk al-Şara'yı 19 Kasım 1992'de terörü suya karşı kullandıklarını ve Türkiye'nin kendi başına terörü çözebileceğini ancak Suriye'nin su sorununu Türkiye'siz çözemeyeceğini söyleyerek, Suriye'nin bu konuda daha duyarlı olması yönünde uyardı.[35]

Türk otoriteler tarafından sürekli tekrar edilen ve Çetin'in gezisi öncesinde yoğunlaşan Türkiye'nin Fırat üzerindeki mutlak egemenliği savı, Suriye tarafından protestolara ve eleştirilere yol açtı. Zamanın başbakanı Süleyman Demirel'in bu söylemleri tekrarlaması ve Türkiye'nin bu sular üzerinde ne isterse yapabileceğini ve hiçbir şekilde suyu başka ülkelerle paylaşmak zorunda olmadığını söylemesi, Suriye'de büyük yankı uyandırdı. Suriyeli yetkililer uluslararası hukuka ve meşruiyete aykırı olarak doğal kaynaklar üzerinde egemenlikten bahsetmenin mümkün olmadığını ve uluslararası hukuka göre Fırat sularının paylaşılması gereğini vurguladılar.[36] Yetkililer, Türk tarafından yapılan bu tür açıklamaların Türkiye'nin amaçları, zamanlamaları ve projeleri hakkında şüpheler yarattığını ve bu şüphelerin sadece Suriyeli çevrelerde değil, tüm Arap dünyasında yankı bulduğunu bildirdiler.[37]

Dışişleri Bakanı Çetin'in ziyareti sırasında Suriye tarafı Başbakan Demirel tarafından yapılan açıklamaların ne kadar *'hayal kırıcı'* olduğunu vurgulamayı sürdürdü. Çetin, tüm bunların yan-

lış anlama olduğunu, Türkiye'nin suların paylaşımı konusunda 1987 protokolüne sadık kalacağını ve bu konuda herhangi bir politika değişikliğinin söz konusu olmayacağını belirtti.[38] Bu çerçevede, Türkiye başından beri söylediği komşu ülkelerin sularını azaltmama prensibine olan bağlılığını tekrarladı. Görüşmeler sırasında, iki taraf, ayrıca ortak teknik komitenin Eylül ayında Şam'da toplanmasını kararlaştırdılar.[39]

Suriye, Irak ve Türkiye'den oluşan üçlü teknik komite 1992 Eylül ayının sonunda Şam'da toplandı. Görüşmeler süresince, su konusuyla ilgili, özellikle de Fırat ve Dicle'nin iklimsel koşulları, hidrolik durumları ve Fırat üzerinde yapılan barajlara yönelik bilgiler üzerinde duruldu.[40] Üç ülkenin de Fırat ve Dicle sularını adil bir şekilde ve tüm tarafları mutlu edecek biçimde paylaşılmasıyla ilgili sundukları teknik projeler ve öneriler değerlendirildi. Ancak, Türk tarafının herhangi bir anlaşma tarihi belirlenmesinden önce hükümetle bir dizi görüşme yapmak isteğini bildirmesi üzerine, bu görüşmeler bir anlaşma imzalanmadan sona erdi.[41]

Su konusunu uluslararası bir konu haline getirme isteğiyle Suriye, Aralık 1992'de, Türkiye'ye altı sert suçlamada bulundu. Suriye, Türkiye'yi anlaşmaya yanaşmamakla, uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmekle, hakları gaspetmek ve kötüye kullanmakla, ilişkileri geliştirme yolunda isteksiz davranmakla ve Fırat ve Dicle'nin sularının paylaşılması konusunda nihai bir anlaşma imzalanması konusunu ertelemek için planlar yapmakla suçladı.[42] Türkiye'ye karşı bu suçlamaları yapan ve bunu Arap Ligine götüren Suriye, Arap ülkelerinin Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerindeki herhangi bir projesini desteklememeleri talebinde bulundu. Suriye, Türkiye'nin bu projelerinin suyla ilgili tüm Arap çıkarlarına aykırı olduğunu, suyun gıda güvenliği için ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak, Fırat ve Dicle sularının paylaşımı ile ilgili anlaşmanın en kısa zamanda imzalanması için Türkiye üzerinde Arap baskısını arttırmayı amaçlıyordu.[43]

Kasım 1993'te Suriye başbakanı Fırat'ın sularının paylaşımı konusunda bir anlaşma olmadığı mazeretini öne sürerek, Türkiye, Suriye ve Irak başbakanları arasında yapılacak olan görüşmelere katılmadı.[44] Bu nedenle bu görüşme ertelenerek ancak 5 Şubat 1994 tarihinde İstanbul'da yapılabildi. Bu üçlü görüşmeler sırasında, Suriye Türkiye'den su konusunun ana madde olacağı ikili bir görüşme talebinde bulundu. Yapılan bu görüşmede Türkiye, Suriye ile terör probleminin de çözülebileceği bir işbirliği ortamı olmadığı sürece su konusunda bir anlaşmanın imzalanmasının mümkün olmadığını tekrarladı.[45] İstanbul'da Suriye ve Türkiye tarafından bir sonraki üçlü görüşmenin tarihinin belirlenmesinde bir takım sorunlar yaşandı. Bu sorunların nedeni Suriye'nin PKK'ya verdiği desteğin devam etmesi olarak belirtildi.[46] Şubat 1994'deki görüşmeler sırasında Faruk al-Şara Lübnan'da PKK kampı bulunmadığını, Öcalan'ın Şam'da olmadığını ve Suriye'nin de kendi topraklarında PKK faaliyetlerine izin vermeyeceğini bildirdi.[47] Türk istihbarat servisi, MİT de, Suriye'deki PKK yerleşimlerinde ve tesislerinde bir azalma olduğunu doğrularken, bu azalmanın devam edip etmeyeceği yolundaki endişelerini de dile getirmeyi sürdürdüler.[48] Dışişleri bakanlığı yetkilileri, PKK operasyonlarının devam ettiği ve PKK teröristlerinin Suriye'de olmaya devam ettiği sürece, Türkiye'nin Suriye ile su konusunda bir anlaşma yapmasının mümkün olmayacağını belirttiler. Bunda, kamuoyunun konuya olan hassasiyetinin de son derece etkili olduğunun altını çizdiler.[49] Açıklamalarda, Suriye'nin PKK'ya karşı Türkiye'yi tatmin edecek bir adım atmadığı vurgulandı. Suriye'nin Türkiye'nin güvenini kazanması gerektiği ve bununla beraber uzun vadede terörist faaliyetlerdeki düşüşün iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesine yarar sağlayabileceği belirtildi. Türkiye aynı zamanda, Suriye'nin Öcalan'ı iade etmesini ve Interpol tarafından Türkiye'ye getirilmesini istedi.[50] Bu bilgilerin ışığında denilebilir ki Ankara, su konusunun konuşulması ve anlaşma imzalanması için Suriye'den terör konusunda olumlu adımlar ve politikalar beklemektedir.

Aralık 1995 tarihinde Suriye, tekrar su konusunu uluslararası platforma taşımak amacıyla, konuyu Arap ülkelerinin dikkatine sundu. Suriye'nin bu çabasında başarılı olduğu söylenebilir. Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan'ı da kapsayan sekiz ülke tarafından desteklenerek Türkiye'ye suyun *'taksimi'* konusundaki endişelerini ve isteklerini bildiren bir nota verdi.[51] Suriye, Türkiye ile su konusunda ikili görüşmelerin en kısa zamanda başlamasını talep etti. Gönderilen notada ülkenin, Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerinde devam eden barajlama çabalarından büyük zarar gördüğünü bildirildi.[52] Suriye, bunun uluslararası hukuka aykırı olduğunu ve Türkiye'den Suriye'ye kirli su bırakıldığını iddia etti. Tüm bu görüşmelere karşı, Türkiye teröre karşı su pazarlığı yapmayacağını bildirdi.[53]

Aralık 1995'de altı Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) ülkesi Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri- ve Mısır, Şam'da buluşarak Şam Deklarasyonu'nu yayınladılar. Şam Deklarasyonu, Fırat sularının paylaşımı için *'adil bir anlaşmayı'* öngörüyordu.[54] Ankara, GAP'ın bir parçası olarak Fırat üzerine kuracağı Birecik barajı nedeniyle eleştirilmekteydi. Türk tarafı tüm bu eleştirileri reddetti ve zamanın dışişleri bakanı Deniz Baykal, *"Suriye terörist bir örgütün karargahı olmaya devam ettiği sürece, Fırat'ın sularında bir artış beklenmemesi"* şeklinde bir uyarıda bulundu.[55]

RefahYol Hükümeti Döneminde Su Sorunu

Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkiler, RefahYol hükümeti zamanında geçmişe kıyasla daha olumlu seyretti. Suriye devlet başkanı Hafiz Esad, Erbakan'ın hükümete gelmesiyle beraber, Türkiye ile ilişkilerinde yeni ufuklar açılacağını söyledi. Suriye dışişleri bakanı Faruk al-Şara, 'Eğer Türk hükümeti dış politikasını müslüman halkının gerçek çıkarlarına dayandırırsa, Ankara ile Arap devletleri arasında hiçbir sorun çıkmaz' diyerek Refah-

Yol hükümetine mesaj gönderdi.[56] Zamanın başbakanı Erbakan'a ilk dış ziyaretin Suriye büyükelçisinden gelmesi ve Erbakan'ın büyükelçiyle görüşerek *'Apo pazarlığı'* yaptığı haberleri Türk basınında yer aldı. Erbakan'ın büyükelçi ile görüşerek 'Apo'yu istediği; Apo'ya karşılık ise Suriye'ye 'su' önerdiği yazılan haberler arasındadır.[57]

RefahYol hükümeti boyunca devletin zirvesinde yaşanan anlaşmazlık ve kutuplaşma, Suriye ile olan ilişkilere de yansımıştır. Refah Partisi grup başkanvekili Temel Karamollaoğlu'nun PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Şam'da barındığı yolundaki bilgileri gözardı ederek, *"Suriye'nin terörist devlet olmadığını"* söylemesi ve Suriye'ye *'su'* tavizi verilmesini savunması hükümette anlaşmazlık yarattı. *"Suriye ile ekonomik yönden yumuşama sağlayabilirsek, birçok problemi çözeriz, buna su meselesi de dahil"* diyen Karamollaoğlu'na zamanın içişleri bakanı Mehmet Ağar, *"Suriye'nin terörist faaliyetlere destek olduğu gerçektir, Apo'nun Şam'da yaşadığını hatırlatırım"* tepkisinde bulundu.[58] Hükümetin Refah Partisi kanadından gelen daha ilginç açıklama *'henüz'* bir hükümet yaklaşımı haline gelmediğinin belirtilmesiyle beraber, RefahYol hükümetinin enerji ve tabii kaynaklar bakanı Recai Kutan'ın Türkiye'nin *"nehir sularını sadece paylaşmak değil, aynı zamanda bölmek"* istediğini söylemesiydi.[59] Ancak Suriye tarafı Fırat'ın önce *'bölünmesi'* gerektiğini, Dicle ve Asi'nin daha sonraki bir zamana bırakılmasını teklif ettiğinde Türk tarafı bunun kabul edilemez olduğunu belirtti. Dışişleri bakanlığı Ankara'nın Suriye'ye yönelik *'su politikasında'* herhangi bir değişiklik olmadığını vurgularken, Ağustos 1996 tarihinde yapılan Milli Güvenlik Kurulu'nda Recai Kutan'ın teklifi görüşüldü ve soğuk bir tepkiyle karşılandı. Su sorunu, daha önce de olduğu gibi, sonraki bir oturuma bırakıldı.

Aynı dönemde, Suriye'den PKK liderinin resmen istenmesi, iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası oluşturdu. Türkiye, Suriye'ye gönderdiği notada, *"Türkiye, Suriye'den, Suriye top-*

rakları ile Suriye kontrolü altındaki Lübnan topraklarındaki PKK faaliyetlerini durdurmasını, bu faaliyetleri yapanları yargılamasını ve Öcalan'la işbirlikçilerini Türkiye'ye iade etmesini ister" denildi.[60] Bu notaya cevaben Şam, bir defa daha PKK ile bir ilgisi olmadığını belirtmiş ve Abdullah Öcalan'ın Suriye'de olduğunu resmen reddetmiştir.[61]

24 Mart- 4 Nisan tarihleri arasında yapılan Birleşmiş Milletler 6. Hukuk Komisyonu'nun *Uluslararası Suların Ulaşım Dışı Kullanımına İlişkin Sözleşme Tasarısı* görüşülüp, Haziran 1997'de Genel Kurul'da görüşülmek üzere kabul edildi. Türkiye, Fırat ve Dicle'nin uluslararası sular olarak nitelenmesini reddederek, sözleşme için *'bizi bağlamaz'* mesajı vermiştir.[62] Sözleşme, suların kullanımı konusunda aşağı havza ülkelerine avantaj sağlayabilecek bazı maddeler içermektedir. Sözleşme, aşağı havza ülkelerine, yukarı havza ülkelerinin projelerine *'veto'* koyma hakkı getirmektedir. Türkiye, bu sözleşmeyi, kendi ulusal çıkarlarına ters düştüğü gerekçesiyle imzalamamıştır.[63] İmza koymadığı için sözleşme, Türkiye'yi yasal olarak herhangi bir yükümlülük altına sokmamaktadır.

Son Gelişmeler

Daha önce pekçok defa Şam'da yaşadığı belirtilen ve istihbarat görevlileri tarafından açık adresi ve telefonu Suriye hükümetine bildirilerek resmen istenen Abdullah Öcalan'ın bu ülke topraklarında olmadığı Suriye yönetimi tarafından açıklanmış ve Türkiye, Suriye- PKK bağlantısının *'hayalini'* kurmakla suçlanmıştır. Mart 1998'de Türk basınında Öcalan'ın Şam'daki villasında çekilmiş fotoğrafları, iki ülke arasındaki ilişkilerde gerginliği tırmandırmıştır.[64] Cumhurbaşkanı Demirel, *"Suriye, PKK'ya verdiği destekten tamamen vazgeçmeli; bu ülkeyle diğer problemlerimizi müzakereler yoluyla çözebiliriz"* şeklinde açıklamalar yaparken, dışişleri yetkilileri de *"Şam bu konuya önemle eğilmeli"* açık-

lamasını yapmıştır.[65] İki ülke arasında gerginlik yaratan bir başka faktör de, Suriye'nin yakınlaşan Türkiye-İsrail ilişkilerinden duyduğu endişeden kaynaklanmaktadır. Son dönemlerde *'su sorunu'* iki ülke arasındaki ilişkilerde çok fazla gündeme getirilmezken, yapılan tüm temaslarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin gündemde tutulması ilginçtir. Uzun zamandan beri kopuk olan Türkiye-Suriye ilişkilerinde diyalog sürecini başlatmak için Türkiye, dışişleri Ortadoğu dairesi başkanını Suriye'ye göndermiş ve bu görüşme sırasında da, Türkiye-İsrail yakınlaşması konuşulurken, su sorunu gündeme gelmemiştir. Mart 1997'de yapılan İslam Konferansı Örgütü toplantısı sırasında görüşen İsmail Cem ve Faruk al-Şara da su sorununu konuşmaktan kaçınmış, Türkiye-İsrail yakınlaşması gündemi oluşturmuştur.[66] Son zamanlardaki gelişmeler gözönüne alındığında, iki ülke arasındaki ilişkilerde Türkiye-İsrail yakınlaşmasının gündemde önemli bir yer alacağının söylenmesi mümkündür. Nitekim Ekim 1998'de Suriye ile yaşanan krizde bu faktörün rol oynadığı ileri sürülebilir. Bu kriz sonucu Öcalan'ın Suriye'den ayrılması ve daha sonra imzalanan Adana mutabakatı sonrası iki ülke ilişkilerinin nasıl bir seyir alacağı yakın bir zamanda daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Sonuç

Yapılan bu çalışmanın da gösterdiği gibi, Türkiye-Suriye ilişkilerinde *'su sorunu'* son derece önemli bir rol oynamaktadır. Suriye'nin artan su talebi ve suyun taksimini sağlayan bir anlaşma için yaptığı baskılar karşısında, Türk tarafının bu ülkenin PKK'ya verdiği desteği kesmesi gerektiği yolundaki tutumu, iki ülke arasındaki gerginliği artmıştır. *'Teröre karşı su'* tezinin ortaya atılmasıyla beraber, anlaşma ortamı tamamen ortadan kalkmıştır.

Her iki ülkenin de ekonomik gelişme planlarında tarımın oynadığı rol büyüktür. Türkiye, Güneydoğu Anadolu bölgesini kalkındırma projelerinde sulu tarıma son derece önem vermekte

ve bu nedenle Fırat ve Dicle nehirlerinden daha fazla yararlanmak amacıyla barajlama işlemine hız vermektedir. Aynı şekilde Suriye de, uyguladığı ekonomiyi dışa açma ve özel sektörü teşvik etme programlarında tarımsal yatırımları en üst sıraya koymaktadır. Ülkenin sulu tarıma olan ihtiyacı, özellikle Fırat sularına olan talebini arttırmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'ye nehir sularının *'taksimi'* konusunda bir anlaşma imzalanması yolunda sürekli baskılar yapmaktadır. Suriye'nin Türkiye'deki terörist örgütlere verdiği desteğin belgelerle kanıtlanması, iki ülke arasındaki anlaşma ve diyalog ortamını ortadan kaldırmıştır.

Türkiye, Suriye'nin teröre verdiği desteği kesmesini ve uzun vadede bir güven ve işbirliği ortamı sağlanmasını, iki ülke arasında su konusunun tartışılması için önkoşul olarak bildirmektedir. Görülen şudur ki, su sorunu iki ülke ilişkilerini uzun bir zaman daha meşgul etmeye devam edecektir. İlişkiler tamamen normalleşmeden ve terör problemi çözülmeden, iki ülke arasında bir anlaşma yapılması olasılığı son derece düşük görünmektedir.

Notlar

Bkz. Suriye Enformasyon Bakanı Muhammed Salman tarafından yapılan açıklamalar, Manama WAKH, 31 Ocak 1990, *Foreign Broadcast Information Services; Near East Section* (Bundan sonra FBIS-NES), 1 Şubat 1990. Ayrıca bkz. Suriye dışişleri bakanı Faruk al-Şara ile Show TV'de yayınlanan 32. Gün programında yapılan röportaj, *FBIS-NES,* 19 Ağustos 1992

Hürriyet, 31 Aralık 1995

Peter Beaumont, 'The Euphrates River- an International Problem for the Water Resources Development', *Environmental Conservation,* 5. Cilt, No.1 (Bahar 1978) s. 36.

Itamar Rabinovich, *Syria Under the Ba'th- the Army- Peasant Symbiosis,* (Kudüs: Israeli Universities Press, 1972), s. 143.

Yüksel İnan, 'Legal Dimensions of International Watercourse', Ali İhsan Bağış (der.), *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East,* (İstanbul: Ayna Publications, 1994), s. 227.

Ali İhsan Bağış, 'The Euphrates and Tigris Watercourse Systems: Conflict or Cooperation?', *Turkish Review of Middle Eastern Studies,* (1993) s. 222.

7 *Los Angeles Times,* 28 Mayıs 1995

8 Süha Bölükbaşı, yayınlanmamış makale.

9 Resmi Gazete, 10 Aralık 1987, No. 19660, ss. 1-5.

10 Saniyede 500 metreküp suyun taviz olduğu düşüncesi pekçok uzman tarafından desteklenmektedir. Bkz. Kamuran Gürün'ün Mart 1995'te yapılan Sınıraşan Sular ve Ortadoğu'da Su Sorunu Konferansı'nda yaptığı konuşma.

Milliyet, 3 Şubat 1994

Anatolia, 17 Temmuz 1987, *Foreign Broadcast Information Services-Western Europe* (Bundan sonra FBIS-WE), 17 Temmuz 1987

Hürriyet, 2 Kasım 1989

Huda Hawwa, 'Linkages and Constraints of the Syrian Economy', Youssef Choueiri (der.), *State and Society in Syria and Lebanon,* (New York: St. Martin's Press, 1993) s. 88.

Steven Heydemann, 'The Political Logic of Economic Rationality', Henri Barkey (der.), *The Politics of Economic Reform in the Middle East,* (New York: St. Martin's Press, 1992), s. 19.

Bu konuda bkz.28 Mart 1989'da Başbakan Mahmud al- Zubi'nin kalkınma planı ve üretimi teşvik programı konusunda yaptığı konuşma, *FBIS-NES,* 30 Mart 1989, s. 40.

Hans Hopfinder and Marc Boeckler, 'Step by Step to an Open Economic System- Syria Sets Course for Liberalization', *British Journal of Middle Eastern Studies,* 23. Cilt, No.2 (1996) s. 192.

18 Philip Robins, 'Politics of Water', *Turkey and the Middle East,* (New York: Council of Foreign Relations Press, 1991)

Bkz. Suriye Enformasyon Bakanı'nın Umman Haber Ajansına yaptığı açıklamalar, Manama WAKH, 31 Ocak 1990, *FBIS-NES,* 1 Şubat 1990

20 *Cumhuriyet,* 23 Ağustos 1991

21 *New Statesman and Society,* 3 Mayıs 1991

22 Damascus SANA, 19 Mart 1991, *FBIS-NES,* 20 Mart 1991

23 Bkz. a.y.

24 Rustom Irani, 'Water Wars', *New Statesman and Society,* 4 Mayıs 1991

25 Bkz. Yüksel İnan, *a.y.*

26 Natasha Beschorner, 'Water and Stability in the Middle East', *Adelphi Paper* 273 (Kış 1992-93).

Bkz. Suriye Büyükelçisi Abdülaziz El-Rifai ile yapılan görüşme, *Cumhuriyet,* 21 Şubat 1994

Bkz. Suriye Tarım Bkanlığı Danışmanı Macid Davud ile yapılan görüşme, *AYNA,* 1992, No.2

Milliyet, 12 Nisan 1992

Anatolia, 11 Nisan 1992, *FBIS-WE,* 13 Nisan 1992, s.58.

Ankara TRT Televizyonu, 13 Nisan 1992, *FBIS-WE,* 14 Nisan 1992, s.54.

Bu tip açıklamalara Türk basınında sıkça yer verilmiştir. Bkz. *Cumhuriyet* ve *Milliyet,* 8 Ocak 1992

Nokta, 31 Eylül- 6 Ekim 1993

Bkz. Eski dışişleri bakanı ve Anavatan Partisi başkanı Mesut Yılmaz'ın açıklamaları, *Hürriyet,* 16 Kasım 1993

35 *Reuter,* Al-Hayat, 19 Kasım 1993

36 Damascus Syrian Arab Republic Radio Network, 30 Temmuz 1992, *FBIS-NES,* 31 Temmuz 1992.

Bkz. a.y.

Damascus Syrian Arab Republic Radio Network, 1 Ağustos 1992, *FBIS-NES,* 3 Ağustos 1992.

Damascus Syrian Arab Republic Radio Network, 3 Ağustos 1992, *FBIS-NES,* 4 Ağustos 1992.

Damascus Syrian Arab Republic Radio Network, 1 Kasım 1992, *FBIS-NES,* 2 Kasım 1992.

41 Damascus SANA, 4 Kasım 1992, *FBIS-NES,* 5 Kasım 1992.

42 London AL-HAYAH, 24 Aralık 1992, *FBIS-NES,* 31 Aralık 1992.

43 Bkz. *a.y.*

44 *Milliyet,* 5 Şubat 1994.

45 *Cumhuriyet,* 21 Şubat 1994.

46 Bkz. *a.y.*

47 Bkz. Mehmet Ali Birand'ın yazısı, *Sabah,* 7 Şubat 1994

48 Bkz. *a.y.*

49 *Cumhuriyet,* 21 Şubat 1994

50 Bkz. *a.y.*

51 Bkz. Sami Kohen'in yazısı, *Milliyet,* 3 Ocak 1996

52 *Milliyet,* 19 Aralık 1995

53 *Hürriyet,* 31 Aralık 1995

[54] Robert Olson, 'Turkey- Syria Relations Since the Gulf War: Kurds and Water', *Middle East Policy*, 5. Cilt, No.2 (Mayıs 1997) s. 176.
[55] Bkz. a.y.
[56] *Yeni Yüzyıl*, 3 Temmuz 1996.
[57] *Yeni Yüzyıl*, 10 Temmuz 1996.
[58] *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1996.
[59] Robert Olson, 'Turkey- Syria Relations Since the Gulf War: Kurds and Water', s. 185.
[60] *Milliyet*, 27 Mart 1998.
[61] *Milliyet*, 15 Ağustos 1996.
[62] *Milliyet*, 29 Nisan 1997.
[63] *Radikal*, 22 Mayıs 1997.
[64] *Milliyet*, 26 Mart 1998.
[65] *Milliyet*, 27 Mart 1998.
[66] *Milliyet*, 17 Mart 1998.

4.
Bölüm

SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE ve ARAP-İSRAİL BARIŞ SÜRECİ

SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE ve ARAP-İSRAİL BARIŞ SÜRECİ

Işıl ANIL*

Şimon Peres, 28 Eylül 1993'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada şöyle demekteydi: *"Filistinlilerle bizim aramızdaki barış anlaşması sadece siyasi liderlerin imzaladıkları bir akit değildir. Bu, gelecek kuşağa, Araplara ve İsrailllilere, Hıristiyan, Müslüman ve Yahudilere karşı verilmiş ciddi bir taahhüttür."*[1] Tüm dünyayı daha kapsamlı barış beklentileri içine sokan 1993 İsrail-Filistin barışı, altı yıl sonraki haliyle, gelecek nesillere bırakılacak olan kalıcı bir taahhüt olmaktan uzak görünmektedir. Barış Sürecinin kaderi, bu sürecin içindeki ülkeler kadar, gerek jeopolitik konumu ve gerekse tarihsel bağları ile Ortadoğu'daki gelişmelerden en çok etkilenen ülkelerden biri olan Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Bu çalışma, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında Arap-İsrail Barış Sürecine, özellikle de İsrail-Filistin ayağına yönelik dış politikasını incelemeyi amaçlamaktadır.

Her şeyden önce, Türkiye, Arap-İsrail Barış Süreci ile neden ilgilenmektedir? Türk tarafının, bu sürecin başarıya ulaşmasından beklediği siyasi ve ekonomik kazançlar nelerdir? İkinci ola-

* ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü

rak, Türkiye tarafından oynanması beklenen 'aktif' rol ne kadar gerçekçidir? Barış Sürecinde yer alan ülkeler Türkiye'nin arabuluculuğuna ne kadar hazırdır? Daha sonra sorulması gereken, Türkiye'nin İsrail devletine yönelik politikaları Filistinlilerin ya da Arapların çıkarlarına rağmen mi olmaktadır, yoksa, Türkiye dengeli bir politika mı gözetmektedir? Başka bir deyişle, hızla gelişen Türkiye-İsrail ilişkileri, Türkiye'nin Barış Sürecinin diğer taraflarıyla olan ilişkilerini nasıl etkilemektedir? Bunlar Türkiye'nin Arap-İsrail Barış Sürecine yönelik politikasını incelerken cevap aranması gereken başlıca sorulardır. Bu sorulara geçmeden önce Soğuk Savaş sonrasındaki uluslararası ortamı, önemli değişiklikleri ve Türkiye'nin bu gelişmelere karşı tutumunu incelemek daha doğru olacaktır.

Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Ortam ve Barış Sürecinin Başlangıcı

"Birbirimizle savaşmakla o kadar meşguldük ki, zamanın değişim için olgunlaştığını fark edemedik."[32] Bu sözler barış görüşmelerinin kilit isimlerinden biri olan Şimon Peres'e ait. Soğuk Savaşın sona ermesi, bölgesel ve uluslararası ortamın değişmesiyle başlayan yeni dönem, Arap-İsrail yakınlaşması için önemli fırsatlar sunmaktaydı. Taraflar, *"zamanın değişim için olgunlaştığını"* ancak bu dönemde fark edeceklerdi.

Yakın tarihte pek çok kere olduğu gibi, 1991 Körfez Savaşı sırasında da Arap devletleri ortak bir tutum sergilemekten çok uzaktaydılar. Suriye, Mısır gibi Arap ülkeleri Irak'a karşı, çokuluslu koalisyonun yanında yer almayı çıkarlarına daha doğru bulurken, Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'i desteklemeyi tercih eden Filistin lideri Yaser Arafat diğer Arap devletleri tarafından istenmeyen adam ilan edilmişti. Kendi sınırları içerisinde yaşayan çok sayıda Filistinlinin ayaklanmasından korkan Ürdün yönetimi de Irak hükümetine arka çıkıyordu. Savaş sona erdiğin-

de ise, Irak ve Kuveyt'ten sonra, en büyük kayba uğrayan Filistin halkı idi. Suudi Arabistan ve diğer Basra Körfezi ülkelerinde çalışan çok sayıda Filistinli apar topar sınırdışı edilmiş, 'Filistin Meselesi'ne olan uluslararası sempati çok azalmıştı. Büyük ölçüde kesilen maddi ve manevi destek, Arafat'ın İsrail hükümeti ile barış masasına oturmasında önemli rol oynamıştır. Bu, aynı zamanda, ileride de değinileceği gibi, Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşmasını etkileyen nedenlerden biri olmuştu.

Diğer taraftan, İsrail de Körfez Savaşından bölgenin en güçlü devleti olarak çıkmıştı ve bunu kullanmak istiyordu. Ayrıca İsrail kamuoyu *'barış için toprak'* formülünü her zamankinden daha fazla desteklemeye başlamıştı. Özellikle 1992 İsrail genel seçimlerinde İşçi Partisinin iktidara gelmesi Filistin-İsrail ikili diyaloğunun başlamasına zemin hazırladı. Tarafların barış için biraraya gelmeleri resmen ilk olarak 1991 Madrid Çokuluslu Barış Konferansında gerçekleştiyse de, barış sürecine içerik kazandıran esas oluşum 1993'teki Oslo görüşmeleri ve onun sonucunda ortaya çıkan *'İlkeler Bildirgesi'*dir. Bu belge, sembolik bir adım olmaktan öte, taraflar arasında kalıcı bir barışa ulaşmak için izlenecek yolu ve prensipleri içermekteydi. 1994 senesinde İsrail ile Ürdün arasında imzalanan barış anlaşması ise çok daha kapsamlıydı. Barış yolunda atılan tüm bu adımlar Türk yetkililerce büyük bir mutlulukla karşılanıyordu. Bu çabaların bölgede uzun vadeli barış ve dengeyi sağlayacağı ümit edilmekteydi.[3] İsrail ile ikili ilişkilerinde yıllardır Arap boykotuna maruz kalan Türkiye için bu anlaşmalar önemli fırsatlar sunmaktaydı.

Türkiye, Arap-İsrail Barış Süreci ile neden ilgilenmektedir? Beklenen siyasi ve ekonomik kazançlar nelerdir? Her şeyden önce, bu sürecin başarıya ulaşmasıyla arzulanan bölgesel barış ve istikrar ortamı barış görüşmelerine taraf ülkeler kadar Türkiye'yi de yakından ilgilendirir. Ortadoğu'daki kalıcı barışa bir

türlü ulaşılamamasından cesaretle büyüyen terörist oluşumlar, radikal İslamcı akımlar gibi tehdit unsurları, hiç kuşkusuz, Türkiye'yi de kapsamaktadır. Mart 1992'de Ankara'daki İsrail Büyükelçiliği Güvenlik Şefi Ehud Sadan'ın, arabasına bomba konularak katledilmesi; yine aynı dönemde İstanbul'daki Neve Shalom Sinagogunun bombalı saldırıya hedef olması[4] Türkiye'nin de bölgedeki bu çatışma ve anlaşmazlık ortamından ne derece olumsuz etkilendiğini göstermektedir. Türk güvenlik güçleri, Nisan 1996'da Sadan'ın İran destekli bir saldırı timi tarafından öldürüldüğünü açıkladı. Bu açıklama pek çok benzeri saldırıda da yer almış, Sadan'ın öldürülme olayında da adı geçen İrfan Çağırıcı'nın sorgulanmasından sonra yapıldı.[5] Bunlara ek olarak bir İsrail gazetesi, *Yediot Aharanot*, bazı istihbarat duyumlarına dayanarak İslami Cihad örgütünün bazı terör saldırıları için Türkiye'den bir kısım köktendinci organizasyonlara üye kişiler arasından gönüllü topladığını iddia etmişti. Bu iddialar Gazze'li bir Filistinli öğrenci tarafından İslami Cihad örgütüne sokulan bir Türk'ün gözaltındaki açıklamalarına dayanıyordu. Gazeteye göre bu kişi, Türkiye'deki Yahudi ve İsrailli hedefler hakkında bilgi toplamaya, gerekirse İsrail büyükelçiliğine intihar saldırısında bulunmaya gönüllü olduğunu itiraf etmişti.[6] Bütün bunlar, taraflar arasında sınırlı kalmayan Arap-İsrail çatışmasının, Türkiye'nin güvenlik çıkarlarını ne kadar yakından ilgilendirdiğini göstermektedir.

Yine yukarıdaki duruma bağlı olarak, değinilecek bir diğer nokta da Arap-İsrail sürtüşmesinin Türkiye'de iç politika malzemesi olmasıdır. Refah Partisi'nin ve onu destekleyen radikal islamcı örgütlerin sık sık İsrail aleyhtarı gösteriler, toplantılar ve temsiller düzenlemeleri; buralarda Yahudileri hedef gösteren konuşmaları süregelen Arap-İsrail çatışmasına dayandırılarak yapılmaktadır.[7] Bu mesele, Türk halkının din duygusunu sömürmeye yönelik propaganda konularından biri olarak aşırı dinci unsur-

lar tarafından gündemde tutulmaya çalışılmaktadır. Taraflar arasında ulaşılacak *'adil*[8] bir barış, bu aşırı uçları ortadan kaldıramasa da kuşkusuz Türkiye içinde daha ılımlı tutumların ağırlık kazanmasına yardımcı olacaktır.

Ortadoğu'da barışın gelmesi, siyasal istikrarın yanında ekonomik kazançları da mümkün kılacaktır. Türkiye hem ikili ilişkilerinde (gerek Filistinliler, İsrailliler; gerekse diğer Arap devletleriyle), hem de bölgesel işbirliği projelerinde maddi olanaklara kavuşacaktır. Özellikle 1994 Kazablanka Konferansıyla, çerçevesi çizilen ekonomik bölgesel ve kurumsal işbirliği projeleri, İsrail ve Mısır ile planlanan sermaye pazarlarının birleştirilmesi gibi konular kuşkusuz Türkiye için önemli fırsatlar sunmaktadır.[9] Barışın bölgeye gelmesiyle Türkiye'ye gelecek olan ortak yatırım ve ticaret tekliflerinde de artışlar olacağı açıktır.

Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'nin Arap-İsrail anlaşmazlığına yönelik dış politikasında, bazı tarihsel, siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı, genellikle Arap tarafı daha ağır basmış; Türkiye, İsrail devletini kuruluşundan kısa bir süre sonra, Mart 1949'da tanıyan ilk müslüman ülke olmasına rağmen, birbirini izleyen Arap-İsrail savaşları, petrol krizleri ve Kıbrıs meselesi gibi sebeplerden dolayı ikili ilişkiler inişli-çıkışlı bir profil izlemiştir.[10] Türk hükümetleri, Arap ülkelerinin tepkisini çekmemek için, çoğu zaman, İsrail ile olan ilişkilerini gizlilik içinde yürütmek istemiş, bu nedenle Türkiye-İsrail ilişkileri Soğuk Savaş sonuna kadar alt düzeylerde sürdürülmüştür. Ancak yeni dönemdeki gelişmeler, Türkiye-İsrail ilişkilerini başdöndürücü bir hızla gelişmesini sağlamıştır. Bunlar nelerdir? Soğuk Savaş sonrasında değişen ne olmuştur ki, Türkiye-İsrail ilişkileri, bu kadar kısa bir sürede, bölgedeki Arap devletlerinin tepkisini çekecek kadar ilerlemiştir?

Gelişen Türkiye-İsrail İlişkileri

Soğuk Savaş sonrasında Ortadoğu'da ivme kazanan, Barış Sürecine paralel olarak gelişen önemli bir oluşum da Türkiye-İsrail yakınlaşmasıdır. Geçen altı senede kurulu olan bağlantıların gelişmesinde birbirini tamamlayan iki etken ortaya çıkmıştır. İlk olarak, yukarıda da bahsedilen, Soğuk Savaşın sona ermesi ile ortaya çıkan uluslararası ortam Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşmesine ve hızla gelişmesine zemin hazırladı. Bunun yanısıra, tarafların karşılıklı beklentileri de bu süreci hızlandırdı.

Körfez Savaşı sonrasında Türkiye ve İsrail, kısmen Irak rejimine karşı oluşturulan koalisyonda yer almalarından dolayı, ancak daha çok onu takip eden 1991 Madrid Barış Konferansı sayesinde doğan barış sürecine bağlı olarak, birbirlerini daha iyi anlamaya başladılar. Türk yetkililer, *"Körfez Krizini çözmek için yaratılan uluslararası atmosferin Arap-İsrail anlaşmazlığı ve Filistin meselesi için kullanılmasını"* memnuniyetle karşıladılar.[11] Türkiye'nin İsrail'e yönelik dış politikasındaki değişikliğin işaretleri, Madrid Konferansının Ekim 1991'de toplanmasından önce de görülmeye başlanmıştı. İsrailli gazetecilerle yaptığı görüşmelerin birinde zamanın Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal şöyle demekteydi: 'İsrail'in sınırları güvenlik içinde olmalıdır. Herkes İsrail'i tanımalı ve ondan sonra bir uzlaşma anlaşmasına gidilmelidir.'[12] Bu değişikliğin arkasındaki en önemli neden, daha önce de değinildiği gibi, Filistin lideri Yaser Arafat'ın Körfez Krizi sırasında Irak'taki Saddam Hüseyin rejimine arka çıkmasından dolayı, Filistin Meselesi'nin uluslararası kamuoyundaki haklılığının azalmasıydı. Aslında bu Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini geliştirmesinde bir 'neden'den çok bir fırsattı. Herşeye rağmen, Türkiye bağımsız bir Filistin için güçlü sözlü destek vermeye devam etti, bu amaca karşı olan İsrail kararlarını kınadı. [13] Özal'a göre ise, Körfez Savaşı sonrasında Türkiye'nin Ortadoğu'da üstleneceği liderlik rolü, barış görüş-

melerinde taraflar arasında arabuluculuk yaparak pekiştirilebilirdi.[14] Bu amaçla, Kasım 1991'de Türkiye çoktaraflı görüşmelerin yapılacağı bir konferansa evsahipliği yapmayı önerdi, ancak bu sonradan geri çevrildi.[15]

Kısaca, yeni uluslararası ortam Türkiye-İsrail yakınlaşmasını mümkün kılmıştı. 1991 Madrid Konferansında İsrail ve Arap ülkelerinin *'barış konuşmak'* için biraraya gelmeleri, uzun yıllar İsrail ile ilişkilerinde Arap vetosu altında bulunan Türkiye'nin İsrail devleti ile daha derin bağlar kurmasını meşrulaştırmış oluyordu. Böylece, Soğuk Savaş sonu itibariyle Türkiye'nin İsrail ile daha iyi ve çok yönlü ilişkiler kurmasını engelleyen *'Arap ambargosu'* yok olmasa bile giderek zayıflamaktaydı.[16]

Bu ortamın dışında, Türkiye-İsrail yakınlaşmasını sağlayan başka önemli etkenler ve karşılıklı beklentiler de vardı. Batılı anlamda demokratik değer ve prensiplerin üzerine kurulu rejimleri paylaşmanın dışında, sürekli terör saldırılarına maruz kalan iki ülke olan, Türkiye ve İsrail birbirlerinden somut kazançlar ümit etmektedirler. İsrailli yetkililer dost bir Türkiye'nin İslam ülkeleri ile İsrail devleti arasında bir köprü görevi üstlenebileceğini düşünmüşlerdi. [17] Onlara göre Türkiye, İsrail devletine karşı yürürlükte olan Arap boykotunu sona erdirmekte etkili olabilirdi. Bunun dışında, Barış Sürecinde yürütülen çok taraflı görüşmeler çerçevesinde; Türkiye'nin iletişim, ulaşım, elektrik ve su gibi altyapı oluşumlarını ilgilendiren bölgesel işbirliği projelerinde aktif rol alması arzulanmaktaydı.[18] Özellikle, bölgede petrol kadar kıymetli bir konumda olan su sorununda Türkiye, anahtar ülke olarak görülmektedir.

Türkiye'nin İsrail ile bu yakınlaşmasının en önemli sebeplerinin başında uzun yıllardır militan Kürt gruplara maddi destekte bulunan ve bunları sınırları içerisinde barındıran Suriye gelmiştir. Şam kaynaklı bu tehlikenin önlenmesinde İsrail istihbaratından yararlanılması, gelişen ikili ilişkilerin önemli bir parçasını oluşturmuştur.[19] Ayrıca Türkiye'nin, insan hakları konusunda

zaman zaman problem çıkaran ABD ve Avrupa ülkelerine olan askeri ve teknolojik bağımlılığını azaltma isteği, İsrail'i Türkiye için iyi bir *'partner'* haline getirmiştir.[20] Amerikan hükümetinin koşullara bağlayarak, ya da geciktirerek satmaya kalktığı silah veya askeri malzemeleri, Türk Silahlı Kuvvetleri yüksek teknolojiye sahip olan İsrail devletinden daha çabuk ve sorunsuz bir şekilde temin edebileceğini görmüştür. Bunlara ek olarak, daha önce de belirtildiği gibi, ekonomik beklentiler de İsrail'e yakınlaşmada etkili olmuştur. Türkiye, İsrail'i Türk ürünlerinin satışa sunulabileceği potansiyel bir pazar, ve ABD gibi daha büyük ülkelere açılacağı bir basamak olarak görmektedir. [21]

Altı çizilen bu nedenler ışığı altında Türkiye, İsrail ile olan ilişkisini Aralık 1991'de büyükelçilik düzeyine yükseltti. Filistin-İsrail tarafları arasında dengeli bir politika gözetmeye özen gösteren Türk yetkililer bu hareketi *'Filistin devleti'* için de tekrarladılar. Geçen altı senede, Türkiye-İsrail ilişkileri her alanda gelişme gösterdi. Karşılıklı resmi ziyaretler sırasında birbiri ardına imzalanan askeri işbirliği ve savunma anlaşmaları, ekonomik alanda hızla artan ticaret hacmi ve yatırımlar, büyüyen turizm sektörü ile ikili ilişkileri çok önemli bir düzeye taşıdı.

Diğer taraftan, bu zaman zarfında, Türkiye'nin Filistin devleti ile olan ilişkileri de daha derin bir içerik kazandı. İsrail ile Filistin arasında Eylül 1993'te imzalanan tarihi barış anlaşmasından hemen sonra, Filistin lideri Yaser Arafat'ın devlet başkanı statüsüyle ilk kez 25 Eylül'de Ankara'ya gelmesi, Türkiye ile ilişkilere verilen önemi göstermektedir. Bu resmi ziyaret sırasında, iki ülke arasında imzalanan ilk belge olan *'Eğitim ve Kültür İşbirliği Anlaşması'* [22] gelecek yıllarda daha da pekişecek Türkiye-Filistin ilişkilerinde bir başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir. Bir sene sonra, 23 Temmuz 1994'te, yine Ankara'da imzalanan *'Terör, Uyuşturucu Kaçakçılığı ve Suçla Mücadale'* ile ilgili anlaşma ise,[23] İsrail tarafı ile benzer güvenlik konularında işbirliği içinde olan Türk devletinin, İsrail ve Filistin taraflarına karşı

izlediği *'dengeli politika'* tutumunun bir uzantısı olarak görülebilir. Bu anlayışı pekiştirmek için Türk yetkililer ve politikacılar, İsrail ile yoğunlaşan karşılıklı ziyaret trafiğini Filistin devleti için de sürdürmüşlerdir. Hemen hemen her sene Yaser Arafat'ı ağırlayan Türkiye'den[24] Kasım 1994'te Başbakan Tansu Çiller'in, Mart 1996'ta Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in; Ocak 1997'de TBMM Başkanı Mustafa Kalemli'nin Gazze'yi resmen ziyarete gitmeleri dikkate değerdir.[25] Bütün bu görüşmeler sırasında Türk yetkililer, Filistin meselesine verilen siyasi desteği tekrarlamış, yeniden yapılanma sürecinde olan Filistin'deki şehir ve yerleşim bölgelerine de maddi yardım sözü vermişlerdir. Ekim 1996'da ilaç ve sağlık malzemelerini de içeren, 500.000 Amerikan doları değerindeki yardım paketinin Filistin'e gönderildiği açıklanmıştır.[26]

Görüldüğü gibi, gelişen Türkiye-İsrail yakınlaşması Filistin meselesi gözardı edilerek olmamıştır. Filistinli yetkililer değişik platformlarda Türkiye'nin çabalarına müteşekkir olduklarını dile getirmişlerdir.[27] Kudüs meselesi, yerleşim alanlarının durumu, El-Aksa Camii gibi kutsal yerlerin korunması gibi konularda Türkiye, Filistin'e olan sözlü desteğini devam ettirmiş, Nisan 1997'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda İsrail'in Kudüs'te yeni yerleşim merkezleri kurmasını derhal durdurmasını isteyen karar tasarısında, Filistin lehine oy kullanmıştır.[28]

Bütün bunlar, diğer Arap devletlerinin tersine, Filistin hükümetinin İsrail ile imzalanan anlaşmalara ve ortak tatbikat haberlerine neden tepkisiz kaldığını açıklamaktadır. Filistinli yöneticilerin bu konudaki yorumları da bunu destekler niteliktedir.[29] Ancak, Filistin tarafının Türkiye'den daha büyük beklentiler içinde olduğu da bir gerçektir. Ortadoğu'da büyük ve etkili bir güç olarak niteledikleri Türkiye'nin daha fazla insiyatif kullanmasını ve Arap-İsrail barışının, özellikle de İsrail-Filistin ayağının, Türk dış politikasında öncelikli bir hale getirilmesini istemektedirler.[30] Bu da bizi Türkiye'nin Ortadoğu barış sürecinde,

taraflar arasında üstleneceği *'aktif arabuluculuk'* görevine getiriyor. Türkiye bu konuda şimdiye kadar ne derece başarılı olmuştur? Bundan sonra böyle bir rol üstlenmesi gerçekçi midir? İki taraf Türkiye'nin benzeri bir girişimine nasıl yaklaşır?

Türkiye, Barış Sürecinde aktif olarak rol almayı istediğini belirtse de taraflar arasında bir *'arabuluculuk'* yapma konusunda çok başarılı olduğu söylenemez. 1994 senesinin Mart ayında, Türkiye, Antalya'da *'Silah Denetimi ve Bölgesel İstikrar'* konulu bir toplantıya ev sahipliği yapmıştır. Bu toplantı, fanatik bir Yahudi yerleşimcinin El-Halil kentinde bir grup Müslümanı katletmesinden sonra tarafların biraraya geldiği ilk vesile olması bakımından da önemlidir. Buradaki görüşmeler, askeri hareketler hakkındaki bilgilerin değişimi, denizle ilgili tedbirler ve haberleşme konularında yoğunlaşmıştır.[31] Bu toplantı dışında değinilecek bir diğer deneyim de Başbakan Tansu Çiller'in 1994 senesinde çıktığı Ortadoğu gezisi sırasında Libya lideri Muammer Kaddafi'den İsrail Başbakanı Yıtzak Rabin'e yazılı bir mesaj iletmesidir. Resmi olmasa da bu mesaj olası diyalog kanallarından bahsetmesi bakımından önemli kabul edilmiş; Türkiye'nin arabuluculuğu ile doğrudan İsrail-Libya diyaloğu ümidi doğmuştu.[32] Böyle bir girişimin sonu getirilemese de, Barış Sürecinde Türkiye'nin oynayabileceği rolü göstermesi bakımından önemlidir.

Yine 1994 senesinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Barış Sürecinde Türkiye'nin rolü ile ilgili olarak şu demeci vermiştir; *"Türkiye, barışa ulaşılması için tüm tarafları desteklemektedir. Türk tarafının daha yalın desteğine ihtiyaç duyulursa, vermeye hazırız. Ancak talep edilmeden müdahale edersek, zaten çok zor durumda olan bu konuyu daha da karmaşıklaştırabiliriz."*[33] Burada ekleyebileceğimiz, talebin iki taraftan birden gelmesi gerektiğidir. Filistin yönetiminin Türkiye'nin böyle bir göreve soyunmasında çok ısrarlı olmasına rağmen İsrail tarafının Türkiye'den bu konudaki beklentileri daha çok yukarıda da sözü ge-

çen, yeniden yapılanma sürecine maddi katkıda bulunma, ki bu çeşitli yatırım ve ortak projelerde yer alma, inşaat sektöründe, su konusunda yardımcı olma gibi konularla sınırlı gözükmektedir. İsrail, Türkiye'den çıkarlarının çatıştığı Arap ülkeleri ile arasındaki ilişkileri iyileştirmede *'tecrübe ve etkisini'* kullanmasını istese de[34] bu tam olarak bir *'arabuluculuk talebi'* olarak değerlendirilemez. Bunun sebebi ise İsrail hükümetlerinin ABD'nin arabuluculuk görevinden son derece memnun olması ve bu işi bir başka ülkenin yapmasını istememesidir.[35]

İsrail tarafının tersine, Filistin yönetimi İsrail devletinden yana tavır sergilediği için ABD'nin arabuluculuk yapmasını istememektedir. El-Halil kentinin devri ile ilgili tıkanan görüşmeler sırasında, Filistin lideri Yaser Arafat'ın TBMM Başkanı Mustafa Kalemli'den, Türkiye'nin İsrail ile aralarında aktif arabuluculuk yapmasını talep etmesi bu çerçevede önemlidir.[36] Diğer taraftan, El-Halil meselesi Türkiye'nin katılımı olmadan çözümlenmiş ve İsrail askerleri 15 Ocak 1997'de kentten çekilmişlerdir. Bunu takiben; kentte konuşlandırılan *'Geçici Uluslararası Güç'* (TIPH) adı altında görev yapan çokuluslu gözlemci grubuna, her iki tarafın da çağrısı ile, Halil İbrahim Camiinde görev yapmak üzere Türk askerleri de katılmıştır.[37]

Barış Sürecinin Diğer Ayakları ve Türkiye

Barış sürecinin İsrail-Filistin dışındaki kısımlarına gelince; İsrail-Ürdün ilişkileri hiç kuşkusuz bu sürecin en başarılı örneğini oluşturmaktadır. 1994 senesinde imzalanan kapsamlı barış anlaşmasının ardından ikili ilişkiler giderek ilerledi. Son olarak yaşanan *Mashaal* skandalına rağmen iki ülke arasındaki bağlar sağlam temellere dayanmaktadır. Bundan en büyük memnuniyet duyan ülkelerden biri de Türkiye'dir. Son yıllarda hızla gelişen İsrail-Türkiye ilişkilerine paralel olarak, tarihi barış anlaşmasını takiben Türkiye-Ürdün ilişkileri de daha önemli bir içerik kazan-

maktadır. Bölgedeki diğer ülkelerin, özellikle Suriye ve İran'ın, rahatsızlığına yol açan üçlü bir yakınlaşmanın varlığından söz edebiliriz. *Al-Thawrah* gazetesine dayandırılan bir haber Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1996 İsrail gezisinin ardından üçlü bir ittifak doğduğunu iddia etmekteydi. Üç taraf arasında imzalanan *wadi al-arabah* anlaşması, diğer konuların yanısıra, askeri görüşmeler, karşılıklı askeri bilgi değişimi ve güvenlik yapılanmasını öngörmekteydi.[38] Hatta, Suriye kaynaklı bir haber, Türkiye-İsrail-Ürdün üçlü askeri tatbikat ihtimalleri üzerinde durmuştu.[39] Ürdün 1997 yılında Türkiye, İsrail ve ABD arasında yapılan Güvenilir Denizkızı deniz tatbikatına gözlemci olarak katılmıştı.

Barış Sürecinin İsrail-Suriye ayağı ise Türkiye açısından en hassas olarak değerlendirilen kısmıdır. Hemen her fırsatta dile getirilen, İsrail-Suriye ve İsrail-Lübnan barış süreçlerine verilen sözlü desteğe rağmen, Türk tarafının Suriye konusundaki ciddi çekinceleri dikkate değerdir. Sık olmasa da vurgulanan bir kaygı, taraflar arasında varılacak olası bir barışın ardından, Türk devletinin yıllardır yok etmeye çalıştığı terör konusunda İsrail'in Suriye'ye göz yumması ihtimalidir. Buna ek olarak, yine uzun zamandır Arap devletlerinin eleştirisine maruz kalan Türkiye'ye su konusunda baskı yapılması olasılığı Türk yetkilileri tedirgin etmektedir.[40] Cumhurbaşkanı Demirel Mart 1996'daki İsrail gezisi sırasında İsrail Başbakanı Şimon Peres ve Dışişleri Bakanı Ehud Barak ile yaptığı görüşmelerde, İsrail'in Suriye ile terörden tamamiyle vazgeçmediği sürece barış yapmamasını istemişti.[31] Açıkca, Türkiye İsrail'in Suriye ile varacağı bir barış anlaşmasıyla bölgedeki çıkarlarının zarara uğrayabileceği endişesini taşımaktadır.

Türkiye'nin Arap-İsrail Barış Sürecine, bu sürecin parçası olan taraflara yönelik tutumunu etkileyebilecek faktörleri iç ve dış olmak üzere ikiye ayırabiliriz. İç faktör olarak en önemli gelişme şimdilik uzak görünse de İslamcı bir hükümetin tek

başına iktidara gelmesidir. Her ne kadar İsrail ile Türkiye arasında imzalanan askeri ve ekonomik anlaşmaların bir kısmı Refah-Yol hükümeti döneminde gerçekleşmiş olsa da, bunlar ideolojik değil pragmatik sebeplere dayanmaktadır. Parlamentoda daha güçlü bir politik desteğe sahip olacak aşırı-dinci bir yönetimin takınacağı tavır açıktır. Her ne kadar Türkiye'nin İsrail'den bağımsız olarak Arap devletleriyle problemleri olsa da (terör,su), Barış Sürecine yönelik izlenilen dengeli politika İsrail aleyhine bozulabilir.

İç faktörlerden bağımsız olarak, Türkiye'de yönetimde kim olursa olsun İsrail'e yönelik politikalarında değişikliğe yol açacak dış etkenler de unutulmamalıdır. Tecrübe göstermektedir ki, Türkiye-İsrail ilişkileri Barış Sürecinin kaderi ile doğru orantılıdır. Görüşmeler sekteye uğradıkça Türk hükümetlerinin İsrail hakkındaki politik söylemleri de sertleşmektedir. Geçen yıllarda pek çok kere yara alan barışa ve Türk tarafının kimi zaman sert çıkışlarına rağmen ikili ilişkiler hızla ilerlemekte olsa da; Kudüs'ün paylaşımı, kutsal yerlerin konumu, Yahudi yerleşim bölgelerinin genişletilmesi gibi sorunların Filistin halkının isteklerine ters düşecek bir şekilde sonuçlanması ve onu izleyecek ikinci bir intifada ihtimali Türkiye-İsrail ilişkilerini negatif yönde etkileyebilecek etkenlerdir. Elbette, değişen ortam ve varılan nokta itibariyle Türkiye-İsrail ekseninde tamamiyle bir geri dönüşün söz konusu olmadığı açıktır. Ancak ikili ilişkilerin en sıkıntılı dönemlerinin Arap-İsrail savaşının en yoğun olduğu zamanlara denk geldiğini hatırlamak da önemlidir.

Notlar

Şimon Peres. *Yeni Orta Doğu ve Uzun Bir Yol* (İstanbul: Milliyet Yayınları. 1995) s. 169

Bkz. ay., s. 12.

'İlkeler Bildirgesi' için bakınız TRT TV, Ankara, 10 Eylül 1993, *Summary of World Broadcasts* (Bundan sonra SWB) EE/1792, 14 Eylül 1993, s. B/4; Kahire Anlaşması için bakınız Anatolia News Agency, Ankara, 4 Mayıs 1994, *SWB EE/1990,* 6 Mayıs 1994, s. B/7; İsrail-Ürdün anlaşması için bakınız *Turkish Daily News,* 28 Temmuz 1994.

Hürriyet, 8 Mart 1992; Anatolia, Ankara, 7 Mart 1992, *FBIS-WE,* 9 Mart 1992, s. 39.

IDF, Tel Aviv, 11 Nisan 1996, *SWB ME/*2580, 8 Nisan 1996, s. B/8.

Yediot Aharanot, Tel Aviv, 22 Mayıs1996, *SWB EE/* 2620, 24 Mayıs 1996, s. B/10.

İsrail'in Nisan 1996 Lübnan'a askeri müdahalesi sırasında yapılan gösteriler, Hizbullah yanlısı yürüyüşler için bakınız *Briefing,* 22 Nisan 1996, sayı 1088, s. 6; Kanal 7, İstanbul, 19 Nisan 1996, *SWB EE/*2592, 22 Nisan 1996, s. B/9.

Adil teriminin son derece subjektif olduğunun farkındayım; bu kavramı tüm tarafların rızası ile ulaşılan, itiraz edilmeyen bir barış anlamında kullandım.

Bu konuyla ilgili olarak Başbakan Tansu Çiller'in Kazablanka gezisi sonrasında yaptığı açıklamalar için bakınız TRT TV Network, Ankara, 8 Kasım 1994, *FBIS-WE,* 9 Kasım 1994, s. 51.

Türk dış politikasında Arap-İsrail anlaşmazlığının tarihsel gelişimi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi ve inceleme için bakınız; Bülent Aras, 'The Impact of the Palestinian-Israeli Peace Process in Turkish Foreign Policy', *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies,* Cilt XX, Sayı 2 (Kış 1997); George Gruen, 'Dynamic Progress in Turkish-Israeli Relations', *Israel Affairs,* Cilt 1, Sayı 4 (Yaz 1995); George Gruen, 'Turkey's relations with Israel and Its Arab Neighbours', *Middle East Review* (Bahar 1985); M. Hakan Yavuz ve Mujeeb R. Khan, 'Turkish Foreign Policy Toward Arab-Israeli Conflict: Duality and Development', *Arab Studies Quarterly,* Cilt 14, Sayı 4, (Sonbahar 1992).

Dışişleri bakanlığı sözcüsü Ferhat Ataman'ın açıklamaları için bakınız Ankara Türkiye Radyoları, 24 Temmuz 1991, *FBIS-WE,* 24 Temmuz 1991, s. 40-1.

Yediot Aharanot, Tel Aviv, 8 Nisan 1991, *FBIS-WE,* 9 Nisan 1991, s.51-2.

Anatolia, Ankara, 29 Mart 1991, *FBIS-WE,* 29 Mart 1991, s. 39; Anatolia, Ankara, 28 Kasım 1991, *FBIS-WE,* 29 Kasım 1991, ss. 39-40.

Nokta, İstanbul, 24 Şubat 1991, *FBIS-WE,* 19 Nisan 1991, ss. 29-30.

Anatolia, Ankara, 20 Kasım 1991, FBIS-WE, 20 Kasım 1991, ss. 57-8.

Türkiye-İsrail ilişkileri ile ilgili olarak, tek 'gölge'nin İsrail-Arap çatışması olduğunu söyleyen İsrail ateşesi Yehuda Millo'nun görüşleri için bakınız *Turkish Daily News,* 13 Haziran 1990.

Şimon Peres'in Nisan 1994 Ankara ziyaretindeki açılamaları için bakınız *Cumhuriyet,* 12 Nisan 1994.

18 Bu konuda yapılan açıklamalar ve belirtilen görüşler arasından bazıları için bakınız; İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog'un 1992 Ankara resmi ziyaretinde söyledikleri için TRT TV Network, 17 Temmuz 1992, *FBIS-WE,* 20 Temmuz 1992, s. 41; aynı zamanda bakınız *Hürriyet,* 26 Eylül 1993; *Cumhuriyet,* 28 Ekim 1993; Itamar Rabinovich'in görüşleri için bakınız Turkish Daily News, 5 Kasım 1994.

Briefing, 27 Mayıs 1996, Sayı 1092, s. 9.

Milliyet, 25 Temmuz 1996.

Briefing, 18 Mart 1996, sayı 1083, s. 9.

TRT TV, Ankara, 25 Eylül 1993, *SWB EE/*1805, 28 Eylül 1993, s. B/7.

Voice of Palestine, Algiers, 23 Temmuz 1994, *SWB EE/*2056, 25 Temmuz 1994, s. B/13

TRT TV, Ankara, 25 Eylül 1993, *SWB EE/*1805, 28 Eylül 1993, s. b/7; Voice of Palestine, Algiers, 23 Temmuz 1994, *SWB EE/*2056, 25 Temmuz 1994, s. B/13; *Turkish Daily News,* 18 Şubat 1997.

Turkish Daily News, 3 Kasım 1994; Anatolia News Agency, Ankara, 14 Mart 1996, *SWB EE/*2562, 16 Mart 1996, s. B/5; *Hürriyet,* 9 Ocak 1997.

Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Ömer Akbel'in açıklaması için bakınız; Anatolia News Agency, Ankara, 30 Ekim 1996, *SWB EE/* 2758, 1 Kasım 1996, s. B/11.

27 *Turkish Daily News,* 4 Haziran 1996.

28 *Hürriyet,* 27 Nisan 1997.

29 Filistin'in Ankara Büyükelçisi Fuad Yaseen'nin görüşleri için bakınız; *Hürriyet,* 18 Mayıs 1997.

30 Büyükelçi Fuad Yaseen ile yapılan röportaj için bakınız ; Turkish Daily News, 30 Aralık 1996.

31 *Turkish Daily News,* 21 Mart 1994, *FBIS-WE,* 24 Mart 1994, s. 43.

32 Al-Sharq Al-Awsat, London, 5 Kasım 1994, *FBIS-WE,* 8 Kasım 1994, ss. 56-7.

33 TRT TV, Ankara, 30 Ocak 1994, *SWB EE/*1911, 2 Şubat 1994, s. B/6.

34 İsrail Dışişleri Bakanlığı genel direktörü Yosef Hadas'ın 1992 Türkiye ziyareti sırasındaki açıklamaları için bakınız; Anatolia News Agency, Ankara, 16 Ekim 1992, *FBIS-WE,* 20 Ekim 1992, ss. 56-7.

35 Bu izlenimleri İsrailli diplomatlarla yaptığım sohbetlerde edindim.

36 *Cumhuriyet,* 10 Ocak 1997.

37 Milliyet, 31 Ocak 1997; *Hürriyet,* 31 Ocak 1997.

38 Sana News Agency, Damascus, 9 Nisan 1996; *SWB ME/*2582, 10 Nisan 1996, s. MED/6.

Syrian Arab Republic Radio; Damascus, 28 haziran 1996; *SWB ME/*2651, 29 Haziran 1996, s. MED/17.

Briefing, 22 Nisan 1996, Sayı 1088, s. 5.

Voice of Israel, Jerusalem, 13 Mart 1996; *SWB EE/*2560, 14 Mart 1996, s. B/5.

5.
Bölüm

TÜRKİYE ve KUDÜS SORUNU

TÜRKİYE ve KUDÜS SORUNU

Reşat ARIM*

Soğuk Savaşın sona ermesi birçok sorunun gerçek boyutlarıyla ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Arap-İsrail sorunu da bunlardan biridir. 1991 yılında bu konuda bir Barış Süreci başlatılmıştır. İsrail ile Filistin arasında 1993 yılında imzalanan İlkeler Bildirgesi gereğince yapılacak Kalıcı Statü görüşmelerinde Kudüs ele alınacak en önemli konulardan biridir. Kudüs'te Müslümanların, Hıristiyanların ve Musevilerin kutsal saydıkları yerler vardır. Bu bakımdan sorunun duygusal yönünün büyük rol oynaması beklenmelidir. Nitekim, İsrail tarafından Doğu Kudüs'te yerleşim merkezleri kurulması konusunda alman karar, İsrail ile Filistin arasındaki görüşmelerin kesilmesine neden olmuştur.

Kalıcı Statü görüşmeleri başladığı zaman da, ele alınacak olan Kudüs, mülteciler, yerleşim merkezleri, güvenlik düzenlemeleri, sınırlar, diğer komşular ile ilişkiler ve işbirliği konuları içinde belki en kritik sorun Kudüs olacaktır. Çünkü, bu konuda bulunacak çözümün her iki tarafın tarih önündeki sorumluluğunu doğurduğu iddia edilebilecektir. Filistinliler yönünden,

* ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü

ayrıca, tüm İslam dünyası karşısında bir sorumluluk da söz konusu olacaktır.

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, Kalıcı Statü görüşmeleri başlar ve yürürse, her etabında Kudüs konusunun ağırlığı hissedilecek, ortaya çıkabilecek krizlerde de önemli gündem maddesi olmaya devam edecektir. Bu değerlendirmemiz doğru ise, Türkiye'nin önümüzdeki dönemde Kudüs konusunda şimdiye kadar olduğundan daha sık tutum alması gerekebilecektir. Bunun ilk işaretlerini 1997 yılı Mart ve Nisan aylarında gördük. İsrail'in Kudüs'te yerleşim merkezi kurma kararı üzerine toplanan Güvenlik Konseyi'nde ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Türkiye tutumunu belli etti. Türk hükümetinin bu konudaki ciddi endişesi belirtildi. Bunun Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul kararlarına aykırı olduğu söylendi, İsrail'in bu yoldan Kalıcı Statü görüşmelerinin sonucunu etkilemek istediği açıklandı ve İsrail'in bu politikasını değiştirmesi istendi.

Gerçekten de Türkiye, özellikle İsrail'in Kudüs'ün Doğu kesimini 1967'de işgal etmesinin ardından, bu konuyu daima titizlikle izlemiş ve gereken girişimleri yapmıştır. Şimdi, konunun çok güncel hale geldiği ve görüşmelerin başlamasının beklendiği bir dönemde, Türkiye'nin Kudüs konusuna hangi açılardan bakabileceğini incelemekte yarar olacağı düşünülmektedir. İlk önce, bugünkü Barış Süreci içinde Kudüs'ün yerini değerlendirmek gerekecektir. Bunu yaparken, Milletler Cemiyeti döneminden başlayarak, Kudüs ile ilgili olarak yapılmış girişimlere topluca bakmak uygun olacaktır. Bu bölümde doğal olarak, Türkiye'nin Kudüs ile tarihsel ilgisi, yani Osmanlı İmparatorluğu'nda Kudüs konusu düşünülmelidir. İkinci olarak, İsrail'in 1967 yılında Kudüs'ün Doğu kesimini işgal etmesinin ardından giriştiği hareketlerin Güvenlik Konseyi ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından nasıl değerlendirilip, ne gibi kararlar alındığını incelemek gerekecektir. Üçüncü olarak, Türkiye'nin bu durum karşısındaki tutumunu gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Uluslararası Alanda Kudüs

a) Osmanlı Yönetiminde Kudüs

Kudüs bugün uluslararası alanda Ortadoğu sorununun bir parçası olarak ele alınmaktadır. Ancak, Osmanlı döneminde dahi, Kudüs'ü uluslararası sorun yapma konusunda özellikle Fransa ve Rusya'nın girişimleri olmuş ve Kırım Savaşı'na giden yolda Kudüs önemli rol oynamıştır. Kudüs 400 yıl (1516-1918) Osmanlı egemenliği altında kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı yönetimi Kudüs'deki Kutsal Yerler konusunda büyük titizlik göstermiştir. Kanuni Sultan Süleyman şehir surlarını yeniden yaptırmıştır. Müslümanların üçüncü kutsal yeri olan Al Aksa Camii ile Kubbetül Sahra Camii'nin padişahlar tarafından devamlı bakımları yaptırılmıştır.

Hıristiyanlar için de kutsal olan Kudüs'ün Mukaddes Mezar Kilisesi ile Beytüllahım (Betlehem) köyündeki İsa'nın Doğum Mağarası gibi yerler çok iyi korunduğu gibi, bu yerlerle ilgili olarak Katolik ve Ortadoks devletlere de birtakım haklar tanınmıştır. Daha Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Kudüs'deki Hıristiyanların dinlerini serbestçe uygulamalarına izin verilmiştir. 1673 Kapitülasyonları Fransızlarla görüşüldüğü sırada, Fransız büyükelçisi Kudüs'teki Mukaddes Mezar Kilisesi'nde ve diğer kutsal yerlerde çalışan Fransız din adamlarının bu yerlere sahip olmalarını istemiştir.[1] Rumların kullandıkları yerlerin de Fransızlara bırakılması için teşebbüs yapmıştır. Bu istekler kabul edilmemiştir. 1740 Kapitülasyonları da Fransızlara Kudüs'de özel bir durum tanımamıştır, ancak o sıradaki Fransız büyükelçisi Hıristiyan toplumları arasında Kutsal Yerler konusunda arabulucu gibi hareket etmiştir.

Daha sonra 1850 yıllarında Kudüs'deki Katolik ve Ortodoks kutsal yerleri Fransa ve Rusya'nın karşılıklı iddialarına yol açar. İstanbul'daki Fransız elçisi 1740 tarihli kapitülasyonlar gereğin-

ce Latin din adamlarına garanti edilmiş olan kutsal yerlerin onlara bırakılmasını ister. 1847 yılında Rum din adamlarının bu yerlere el koymalarına yol açan bir Hattı Şerif elde etmelerine itiraz eder. Osmanlı dışişleri bakanlığı, Fransa ve Rusya temsilcilerine bu konuda Rum ve Latin milletleri arasındaki anlaşmazlıklara son vermek amacıyla çıkarılan iki fermanın örneklerini gönderir. Fermanlarda kutsal yerlerin kullanılışı konusunda Osmanlı hükümetinin düzenlenmeleri bildirilmektedir.

Bundan sonra, Rusya dışişleri bakanı Kont Nesselrode'un St Petersburg'daki İngiltere büyükelçisine 29 Haziran 1853 yılında gönderdiği mektup Kırım Savaşının yaklaştığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Bakan mektubunda, kutsal yerlerde Rumlara verilmiş olan ayrıcalıklarla ilgili statükonun sürdürülmesini istediklerini belirtir. Kaynarca Antlaşmasında Hıristiyan dininin korunmasının öngörüldüğünü, bundan da Ortodoksların anlaşılması gerektiğini bildirir. Eğer daha ileri gidilirse, kendilerinden bunu gözlemek hakkını almak için savaş açmak istenirse, İmparatorun onu herşeye karşı korumak zorunluluğunda bırakılacağı tehdidini yapar.[2] Daha sonra, İstanbul'a gelen Rus özel temsilcisi Prens Mençikof ile Fransız temsilcisi arasında yapılan görüşmelerde Kutsal Yerler sorunu çözülür, ancak yine de Kırım Savaşı patlar.

b) Kudüs Konusundaki Çeşitli Girişimler

Bugünkü Barış Sürecine gelinceye kadar, uluslararası toplumun önüne Kudüs sorunu çeşitli vesilelerle çıkmıştır. İlk önce, Kudüs Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı yönetiminden ayrılınca, Milletler Cemiyeti Filistin'i İngiltere'nin manda idaresi altına koyar. Daha sonra, İngiltere Filistin'in yönetimini bırakmak isteyince, Birleşmiş Milletler'de 1947 yılında ünlü Taksim Kararı alınır. Aradan uzun yıllar geçtikten ve bölgede savaşlar yaşandıktan sonra, Camp David anlaşmaları yapılır. Anlaşmalar

Kudüs'e değinmezse de, bu sırada konu ile ilgili olarak teati edilen mektuplar vardır. En sonunda, Oslo anlaşmalarına gelinir. Bütün bu metinleri sırası ile gözden geçirince, Kudüs konusundaki tutumların uluslararası konjonktürdeki gelişmelere bağlı olarak bir dalgalanma gösterdiği söylenebilir.[3]

Önce manda dönemini ele alalım. Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından 24 Temmuz 1922'de kabul edilen Filistin Mandası kararında kutsal yerler ile ilgili dört madde vardır. 13. Madde'de Filistin'deki kutsal yerler ve dini bina ve yerler ile ilgili sorumluluğun, kutsal yerlerin şimdiki haklarını koruma ve oralara serbestçe girişi sağlama, kamu düzeni ve görünüş saklı kalmak koşuluyla mandacı ülke tarafından üstlenileceği belirtilmiştir. Bu mandadaki hiçbir şeyin bağışıklıkları garanti edilmiş olan Müslüman kutsal binaların yapısına ve yönetimine mandacının karışmasına olanak tanıyacak biçimde düşünülemeyeceği kaydedilmiştir.[4]

14. maddede mandacı ülkenin kutsal yerler ile ilgili hak ve iddiaları incelemek ve belirlemek üzere özel bir komisyon atayacağı kaydı konulmuştur. 15. maddede Filistin'de oturanlar arasında ırk, din ve dil sebebiyle herhangi bir biçimde ayırım yapılmayacağı öngörülmüştür.

Filistin Mandası kararının kutsal yerlerle ilgili maddelerini gözden geçirirken, manda yönetiminin genel politikası konusundaki 2. ve 6. maddeleri de akılda tutmak gerekir. Buna göre, mandacı, ülkeyi Musevi ulusal yurdunun kurulması için gerekli siyasal, yönetimsel ve ekonomik koşullar altına koymakla yükümlüdür. Bu çerçevede Filistin yönetimi, Musevilerin uygun şartlarla Filistin'e gelmelerini kolaylaştıracaktır.

Bilindiği gibi kutsal yerlerin en önemlileri Kudüs ile ona bitişik olan Beytüllahım'dadır (Betlehem). Onun dışında Halilürrahman (Hebron) ve diğer yerler vardır. Manda kararı Filistin'i İngiltere'nin yani tek bir devletin yönetimine bıraktığı için olsa gerek Kudüs için daha spesifik bir statü öngörülmemiş ve Kutsal Yerler başlığı altında bazı maddeler düzenlenmemiştir.

Daha sonra, İngiltere Filistin'in yönetimini bırakmak istediği dönemde dünyada yeni bir siyasal konjonktür vardır. İkinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletler içinde İngiltere'nin yanında ABD ve Sovyetler Birliği de yer almaktadır. Filistin ve dolayısıyla Kudüs konusunda bu devletlerin de ağırlıklı söz hakkı doğmuştur. Sovyetlerde her ne kadar dinsel görüşler egemen değilse de, Kırım Savaşı'nı doğuran kutsal yerler sorunu Rusya için tarihsel bir konu olmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 29 Kasım 1947 tarihinde alınan Filistin'in taksimi konusundaki karar Kudüs şehri için özel bir statü öngörür. Buna göre, Kudüs şehri özel bir uluslararası rejim altında *corpus separatum* olarak kurulacak ve Birleşmiş Milletler tarafından yönetilecektir. Bu çerçevede şehrin sınırları da açık biçimde belirlenir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin şehirdeki ilgileri korunacaktır. Şehirde yaşayanların güvenliği için önlemler alınacaktır. Kutsal yerler ve dinsel bina ve yerler ile ilgili hakların kullanılması engellenmeyecektir.

Ancak, Araplarla İsrail arasında savaş çıkınca Kudüs ile ilgili bu planlar da uygulanamaz. Kudüs'ün Batı kesimi İsrail tarafından işgal edilir, Kutsal Yerlerin bulunduğu Doğu kesimi ise Ürdün ordusunun elinde kalır. Bu durum da 1967 yılında çıkan Arap-İsrail Savaşı'na kadar devam eder. Savaş sırasında İsrail Kudüs'ün Doğu kesimini de ele geçirir. Bugün de bu durum sürmektedir.

1978 Camp David anlaşmalarına gelindiğinde, Doğu-Batı gerginliği sürmektedir. ABD, Ortadoğu bölgesinde izlediği politika sonucu Sovyetler Birliği'ne rağmen, Mısır ile İsrail'i bir araya getirmeyi başarır. Yapılan anlaşmada Kudüs'den bahsedilmez. Ancak bu konuyu tüm olarak gözden uzak tutmak da olanaklı değildir. Onun için durumu idare edecek bir formül olarak bu anlaşmalar vesilesi ile ilgili taraflar arasında bazı mektuplar teati edilir. Bu mektupların içeriğine bakıldığında, durumu idare edecek nitelikte olup olmadıkları pek söylenemez.

Gerçekten de, Mısır devlet başkanı ABD başkanına yazdığı mektupta, Arap Kudüs'ün Batı Yakasının ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmiş ve dolayısıyla buranın Arap egemenliği altında olması gerektiğini belirtmiştir. İsrail başbakanı ise, ABD başkanına yazdığı mektupta, İsrail hükümetinin Temmuz 1967'de Kudüs'ün bölünmez bir şehir ve İsrail devletinin başkenti olduğunu kararlaştırdığını bildirmiştir. Bütün bu iddialara cevaben ABD başkanı da, ABD'nin Kudüs ile ilgili tutumunun daha önce 1967 ve 1969 yıllarında açıklanmış olduğu biçimde devam ettiğini Mısır devlet başkanına mektubunda kaydetmiştir.[5]

Arap-İsrail uyuşmazlığı çerçevesinde Kudüs sorunu 1990-1991 Körfez Krizinden sonra tekrar gündeme gelmiştir. Körfez Savaşı'nın hemen ardından ABD ve Sovyetler Birliği, 18 Ekim 1991'de bir çağrı yaparak Madrid'de Ortadoğu Barış Konferansını toplamışlardır. Konferansa İsrail, Suriye, Lübnan ve Ürdün hükümetleri davet edilmiştir. Filistinliler ise ortak bir Ürdün-Filistin heyeti içinde katılmışlardır. Daha sonra Oslo'da Filistin ile İsrail arasında görüşmeler yapılmış ve bunun sonucunda da 1993'de Beyaz Saray'da İsrail dışişleri bakanı ile Filistin Kurtuluş Örgütü yetkilisi arasında Geçici Özerklik düzenlemeleri konusunda İlkeler Bildirgesi imzalanmıştır. Bu bildirgede, Kalıcı Statü görüşmeleri çerçevesinde Kudüs konusunun da ele alınacağı yazılıdır. Ancak, İsrail hükümetinin Kudüs konusunda 1967 ve 1980 de alınmış kararları vardır. Her ne kadar Güvenlik Konseyi bu kararları tanınmamış ise de, İsrail bu fiili durumu sürdürmektedir. İlkeler Bildirgesinde, Güvenlik Konseyi'nin 242 ve 338 sayılı kararları çerçevesinde, diğer noktalar yanında, Filistinliler için kalıcı bir çözüm bulunması öngörülmektedir. İlkeler Bildirgesi'ndeki bu sözcüklerin Kudüs konusunu münakaşaya açık hale getirdiğini iddia edenler bulunmaktadır. Aslında da, bu en kritik konunun daha görüşmelerin ilk yıllarında açıklığa kavuşturulmasına çalışılmasının zor olduğu söylenebilir. Ancak, madem ki Kudüs konusu görüşme masasındadır, artık bu

konuda ilgili tarafların sonucunu etkileyebilecek hareketlerden kaçınmaları gerekir.

İlkeler Bildirgesi'nden sonra, 26 Ekim 1994'de Ürdün ile İsrail arasında yapılan barış antlaşmasında da Kudüs'e değinilmiştir. Antlaşmanın bir maddesi, İsrail'in Ürdün'ün Kudüs'teki camiler konusundaki rolüne saygı duyduğunu ve buna Kalıcı Statü görüşmelerinde öncelik vereceği belirtir. Bu ifade de, Kudüs konusunun ne derece karmaşık bir niteliği olduğunu göstermektedir.

Oslo anlaşmasında Kudüs konusunun görüşme konusu olabileceği ilk defa İsrail hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Ancak, İsrail'li yazarlar Rabin'in Kudüs'ün bir santimini dahi Filistinlere bırakmak niyetinde olmadığını, aksine Oslo belgesini İsrail'in Kudüs'teki durumunu koruyacak bir metin olarak gördüğünü belirtmektedirler. Eriha (Jericho) Filistinlere alternatif bir yönetim merkezi olarak bırakılmakla bu sonucun elde edilmek istendiğini iddia etmektedirler. Ancak, FKÖ Kudüs'e iki bakanlığını taşımıştır. Yine İsrail'li yazarlara göre, ancak Kudüs'ün müzakere masasına konulmasının kabul edilmesi ve böylece teorik olarak kentin bölünebileceğinin gösterilmesi Oslo anlaşmasının yapılmasını sağlamıştır.

Filistinli gazeteci ve yönetimin danışmanı A. S. Khalidi'ye göre ise, Doğu Kudüs Filistin'in tarihsel, ruhsal ve ticari kalbidir. Onu Filistin devletinden ayırmak olanaksızdır. İsraillilerin *'ebedi birleşmiş başkent'* dedikleri yerin sınırları ne kutsaldır, ne de değişmezdir. İsrail 1967'de kente Batı Yakası'ndan bazı yerleri katarak yeni sınır dayatmıştır. Eski Kent'teki kutsal Musevi yerleri dışında, Kudüs'ün şimdiki sınırları pek az Musevi için önemlidir. Dolayısıyla, Kudüs'te iki ayrı ve birarada yaşayan egemenlik olabilir. Arap ve Musevi bölgeleri arasında açık bir sınır bulunabilir. Kent yeniden bölünmeden, kutsal yerlere gidiş ve hareket özgürlüğü garanti edilebilir.

Kudüs'ün İşgalinden Sonraki Birleşmiş Milletler Kararları

1967 yılında İsrail'in Kudüs'ün doğu kesimini işgal etmesinin ardından Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul tarafından çeşitli vesilelerle alınmış olan kararlara baktığımızda şöyle bir manzara ile karşılaşırız. Genel Kurul Kudüs ile ilgili gelişmeler karşısında belli bir tutumu sürekli olarak belirtmiştir. 1967 yılında, İsrail'in kentin statüsünü değiştirmek amacıyla aldığı önlemlerin geçersiz olduğunu, bunları kaldırmasını, bundan böyle bu gibi hareketlerden kaçınmasını belirten Genel Kurul, 1994 yılındaki kararında da aynı yönde bir karar kabul etmiştir. İsrail'in Doğu Kudüs'te yerleşim merkezleri kurmaya başlaması üzerine de benzer kararlar kabul etmiştir. Güvenlik Konseyine gelince, 1968 yılında alınan 252 sayılı kararda, İsrail tarafından Kudüs'ün hukuksal statüsünü değiştirmeye yönelik kararların geçersiz olduğu, bunların kaldırılması ve bu yönde başka kararlar almaktan kaçınılması istenmektedir. Bu karar, 1967 yılında Güvenlik Konseyinde alınan ünlü 242 sayılı kararın çizgisini izlemektedir. Bilindiği gibi, 242 sayılı karar Güvenlik Konseyinde Arapları savunan ülkeler ile İsrail'i koruyan ülkelerin tutumları arasında bir orta yol olarak kabul edilmişti.

Daha sonra, Güvenlik Konseyi'nin Kudüs konusunda aldığı kararlar seyrekleşmektedir. Bu arada 1973 Savaşı, daha sonra Camp David anlaşmaları yer alır. Güvenlik Konseyinin bunlardan sonraki önemli kararı, 1980 yılında İsrail'in Kudüs konusundaki Temel Yasayı kabul etmesi üzerine aldığı karardır.

İsrail'in Doğu Kudüs'te yerleşim merkezleri kurmaya başlamasından sonra toplanan Güvenlik Konseyinde yeni bir durumla karşılaşmaktayız. Güvenlik Konseyi Mart 1997'de Kudüs ile ilgili bir karar alamamıştır. Barış Süreci çerçevesinde başlaması beklenen Kalıcı Statü görüşmelerinde ele alınacak konular hakkında artık Güvenlik Konseyinde bir karar alınamayacak mıdır, bu da açıkça belirtilmemiştir.

Güvenlik Konseyinde karar alınamayınca, Genel Kurul olağanüstü özel oturum yapmıştır. 24 Nisan'da yapılan özel oturumda kabul edilen karar, Kalıcı Statü görüşmelerinde, Kudüs ile ilgili olarak bulunacak çözüm için bir işaret de vermektedir. Çözümde, Kudüs'te yaşayanların din ve vicdan hürriyetlerini ve bütün dinlere ve milliyetlere mensup kişilerin kutsal yerlere sürekli ve serbestçe girebilmelerini sağlamak için uluslararası garantileri taşıyan hükümler bulunması istenmektedir. Konu bu biçimde Genel Kurul'a gelince, sorunun daha da karmaşık bir hale getirilmesi olasılığı artmaktadır.

1967'de İsrail'in Kudüs'ün Doğu kesimini ve Ürdün nehrinin Batı Yakasını işgal etmesinden sonra, Güvenlik Konseyinin ve Genel Kurulun kararlarında İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirme çabalarına karşı çıkılması başlıca iki nedene dayanmaktadır: Birincisi, Güvenlik Konseyi'nin İsrail'in işgali üzerine aldığı ve bugün de Oslo anlaşmalarıyla geçerliliği yinelenen 242 sayılı karardır. Bu kararda iki prensip bir denge içinde yer almıştır: Birincisi, İsrail'in işgal ettiği yerlerden çekilmesi; ikincisi, bölgedeki her devletin varlığının kabul edilmesi. İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik hareketleri bu prensiplerden birincisine aykırı görülmektedir. İkincisi, Savaş Halinde Sivil Kişilerin Korunmasıyla ilgili 1949 Dördüncü Cenevre Sözleşmesinin hükümleridir. Buna göre işgal altındaki toprakların statüsü değiştirilemez.

Türkiye'nin Tutumu

Türk hükümetleri, İsrail'in 1967 Savaşı sonrasında Doğu Kudüs'ü ve dolayısıyla Müslüman kutsal yerlerini işgal etmesinin ardından, çeşitli zamanlarda tutumlarını açıklamışlardır.

Bu konudaki birinci ilke açıklaması Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 3 Ekim 1967 tarihli oturumunda Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil tarafından yapılmıştır. Çağlayangil ko-

nuşmasında, Ortadoğu'da bizi ilgilendiren konuların başında Kudüs'ün geldiğini söylemiştir.[6] Kudüs'ün statüsünün Araplarla İsrail arasındaki anlaşmazlığın çerçevesini aştığını ve büyük sayıda ülkeyi yakından ilgilendirdiğini belirtmiştir. Kudüs'ün 400 yıl Osmanlı egemenliği altında yaşadığı ve oradaki Müslüman kutsal yerleri dikkate alındığında, bu ifadeler Türkiye'den beklenen sözlerdi. Çağlayangil, İsrail'in Genel Kurul kararlarına uymaktan kaçınmasını esefle karşıladığımızı da söylemiştir. Bilindiği gibi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu İsrail işgalinden hemen sonra, 4 Temmuz ve 14 Temmuz 1967 tarihli kararlarında, İsrail'in kentin statüsünü değiştirmek amacıyla aldığı önlemlerin sonucunda Kudüs'te ortaya çıkan durumdan büyük endişe duyduğunu, bu önlemlerin geçersiz olduğunu belirtmiş ve İsrail'den almış olduğu önlemleri kaldırmasını istemiştir.

Şuna da işaret etmek gerekir ki, dışişleri bakanı Çağlayangil bu konuşmasını yaparken, Güvenlik Konseyi henüz ünlü 242 sayılı kararını kabul etmiş değildi. Bu kararda, İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi, buna karşı da bölgedeki tüm devletlerin egemenlik ve toprak bütünlüklerinin tanınması istenmektedir. Bu karar, Arap-İsrail sorununun çözümü için bir çerçeve çizerken, Kudüs dahil bütün konuları da şarta bağlamış, müzakerelere havale etmiş oluyordu.

Daha sonra uluslararası siyasi konjonktür de uzun süre Ortadoğu konusunda ciddi müzakereler yapılmasını engellemiştir. ABD ve Sovyetler Birliği'nin bölgedeki şiddetli rekabeti, 1973 yılındaki Arap-İsrail Savaşından sonra da uzun süre devam etmiştir. 1979'da ABD'nin girişimiyle yapılan Camp David anlaşmaları da Arap ülkeleri arasında ayrılığa neden olmuştur. Bu durumda, Ortadoğu sorununda ve dolayısıyla da Kudüs konusunda ciddi bir girişim söz konusu olmamıştır.

Dolayısıyla da bu dönemde, Türk hükümetleri için de, Kudüs ile ilgilerini sürdürmekten daha farklı ve ileri bir tutum alma olanağı pek doğmamıştır. Tabii, Kudüs ile ilgili olarak ortaya çı-

kan münferit olaylarda İsrail'i kınamak gerektiği zaman Türkiye bunu yapmıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Kudüs konusunda alınan ve Arapların oradaki haklarını savunan kararlara olumlu oy vermiştir. Bu konudaki görüşmelere de katılarak, genellikle İsrail'in tutumunu kınayan, Arapları ve Filistinlileri destekleyen konuşmalar yapmıştır.

Türkiye, İslam Konferansı çerçevesinde Kudüs ile ilgili alman kararlara da katılmıştır. İslam Konferansı dışişleri bakanlarının 1976 yılında İstanbul'da yaptıkları toplantı sonunda alınan kararda, Musevileştirme politikasına karşı koymak için bir Kudüs Fonu kurulması kararlaştırılmıştır. İslam ülkelerinin Kudüs'ün kurtarılması ve Arap yönetimine geri verilmesi konusundaki sorumlulukları belirtilmiştir.

Bunun dışında, zaman zaman Kudüs'teki kutsal yerlerde meydana gelen yangın veya diğer olaylarda Türkiye İslam ülkeleri ile birlikte hareket etmiştir. 1969 yılında Al Aksa Camii'nde çıkan yangın olayında İslam ülkeleri temsilcileri Birleşmiş Milletler genel sekreteri nezdinde ortak girişim yapmışlardır. Bu girişimde gönderdikleri mektupta, camide çıkarılan yangının Kudüs'ün İsrail makamlarının askeri işgali altında bulunduğu bir sırada meydana gelmesinin Müslüman ülkelerdeki halkı üzüntüye boğduğu belirtilmiştir. İsrail askeri işgalinden önce, Kudüs'ün tarihinde asırlardır buna benzer olaylara rastlanmadığına işaret edilmiştir. Türkiye, diğer uluslararası kuruluşlarda da aynı biçimde hareket etmiştir.

Bu dönemde, Türkiye'nin özellikle Arap ve Müslüman ülkelerle yayınlamış olduğu ortak bildirilerde genellikle Ortadoğu sorununun çözümü için Güvenlik Konseyinin 242 sayılı kararının uygulanması ve Filistin halkının haklarının verilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Durum, İsrail'in Kudüs konusunda Temel Yasayı kabul etmesine kadar böylece devam etmiştir. 31 Temmuz 1980 tarihinde kabul edilen Temel Yasa tümüyle birleşmiş ve bütünlük arz

eden Kudüs'ün İsrail'in başkenti olduğunu ilan etmiştir. Kudüs'ün, cumhurbaşkanının, Knesset'in, hükümet ve Yüce Divanın bulunduğu yer olduğunu belirtmiştir.

B.M. Güvenlik Konseyi 478 sayılı kararı ile bunu şiddetle kınamıştır. Bu kararda İsrail'in Kudüs'ü ebedi başkenti olarak ilan etmesinin devletler hukukunun ihlali olduğunu belirtmiştir ve söz konusu yasanın geçersiz olduğu kaydedilmiştir. Türk Hükümeti de İsrail'in bu hareketini şiddetle kınamıştır. Ankara'daki 15 Müslüman ülkenin büyükelçileri başbakan Süleyman Demirel'i ziyaret ederek, Türkiye'nin bu tepkisi dolayısıyla teşekkürlerini bildirmişlerdir. Türkiye, Tel Aviv'deki Türkiye büyükelçiliğinin taşınmayacağını açıklamıştır. Kudüs'deki başkonsolosluğun faaliyetlerini de askıya almıştır.

Bu dönemde, Arap ülkeleri, Türkiye'nin İsrail ile siyasi ilişkilerini kesmesini istemişlerdir. Buna karşılık Ankara sadece Tel Aviv'deki temsilciliğini en alt düzeye indirme kararını almıştır. Bu çerçevede her iki ülkenin karşılıklı olarak ikinci katip düzeyinde temsil edilebilecekleri açıklanmıştır.

İsrail'in Kudüs ile ilgili bu hareketi Türkiye'nin Arap ve Müslüman ülkelerle yayınlandığı ortak bildirilerde de yankısını bulmuştur. Dışişleri bakanı İlter Türkmen'in Ürdün'ü ziyareti sırasında yayınlanan ortak bildiride, Ortadoğu'da adil ve sürekli bir barışın sağlanması için gerekli ilkelerden birinin Kudüs'ün Doğu Kesiminin tam Arap egemenliğine geçmesi olduğu belirtilmiştir. İsrail'in son defa Kudüs'te giriştiği hareketin devletler hukuku açısından hiçbir geçerliliği bulunmadığı kaydedilmiştir.

Daha sonra Türkiye ve Pakistan devlet başkanları tarafından yayınlanan ortak bildiride de, Kudüs'ün statüsü konusunda İsrail'in bir oldu bitti yaratmak amacıyla yaptığı son girişimin, devletler hukuku bakımından hükümsüz olduğu ve herhangi bir biçimde geçerli olmayacağı belirtilmiştir.

Bugün gelinen aşamada, Kudüs konusu Oslo anlaşmaları çerçevesine girmiştir. İsrail ile FKÖ arasında imzalanan geçici

özerklik düzenlemeleri konusundaki İlkeler Bildirgesi'ne göre, Kalıcı Statü görüşmelerinde Kudüs ele alınacaktır. Yukarıda Oslo anlaşmaları bölümünde değindiğimiz gibi, İsrailliler ve Filistinliler Kudüs konusunda yapılacak görüşmelerin içeriği konusunda şimdiden bütünüyle ayrı tezleri ileri sürmektedirler. Bu da belki normal kabul edilebilir. Ancak, yine de böyle karışık bir dönemde Türkiye'nin tutumunu etkileyebilecek önemli unsurlar olmalıdır.

Bunlara bakmadan önce, yeni bir gelişme olan İsrail'in Doğu Kudüs'de Yahudi yerleşim merkezleri kurma kararı karşısında Türkiye'nin tutumunu görelim. 5 Mart tarihinde toplanan Güvenlik Konseyi'ne, üye olmadığı halde Türkiye'nin ilgisini göstermek amacıyla, katılan Türkiye daimi temsilcisi, yaptığı konuşmada, İsrail'in Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul kararlarını hiçe sayarak Doğu Kudüs'ün *Jabal Abu Ghneim* (*Har Homa*) bölgesinde ev inşaat projesi onaylamasından Türk hükümetinin ciddi endişe duyduğunu söylemiştir. Bunun Kudüs ile ilgili kalıcı statü görüşmelerinin sonucunu etkilemek amacıyla yapıldığını belirtmiştir. Türkiye'nin desteklediği Barış Sürecini olumsuz biçimde etkileyecek tek yanlı hareketlerden kaçınılması gerektiğini kaydetmiştir. İsrail'in bu yerleşme yerleri kurma kararını gözden geçirmesini istemiştir. Daimi temsilci daha sonra 12 Mart'ta yapılan Genel Kurul toplantısında da aynı görüşleri belirtmiştir.

Güvenlik Konseyinin 21 Mart toplantısında hazırlanmış olan karar tasarısının ABD tarafından veto edilmesi üzerine, B.M. Genel Kurulu olağanüstü özel oturuma davet edilmiştir. 24 Nisan'da yapılan bu toplantıda, Türkiye daimi temsilcisi, müzakere konusu olan topraklar İsrail tarafından yutulurken, Barış Süreci'ndeki ortağının müzakereye devam etmesinin beklenmeyeceğini söylemiştir. Dolayısıyla, Kudüs'ün devletler hukukuna göre belirli statüsüne saygı gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Özel oturumdaki görüşmelerden sonra kabul edilen kararda, İsrail'in tutumu kınanmış, işgal altındaki topraklarda İsrail'in uy-

gulamaları geniş bir biçimde ele alınarak tenkit konusu yapılmıştır. Ayrıca, Kudüs için bulunacak çözümde bütün dinlere mensup olanların Kudüs'teki Kutsal Yerlere girmelerinin garanti edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Kararın giriş paragraflarından birinde de uluslararası toplumun Kudüs sorununda meşru bir ilgisi olduğu kabul edilmiştir. Türkiye bu karara doğal olarak olumlu oy vermiştir.

Şimdi, Kudüs konusunun esasını ilgilendiren durumlarda Türkiye'nin tutumunu etkileyebilecek unsurlara bakabiliriz:

Öncelikle, bugünkü uluslararası konjonktür önemli bir faktördür. Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle ABD Ortadoğu bölgesinde olayları etkileyebilecek tek güç olarak kalmıştır. İlkeler Bildirgesi de büyük olasılıkla bu sayede imzalanmıştır. ABD'nin ilgili iki taraftan sadece birisi ile, yani İsrail ile özel ilişkileri dikkate alındığında, Kudüs konusunda 'adil ve kalıcı' bir çözüm bulunmasının kolay olmayacağı tahmin edilebilir.

İkinci bir unsur olarak, İsrail tarafından Doğu Kudüs'te bugüne kadar yapılmış olan değişiklikler karşımıza çıkmaktadır. Bunların bir kısmı hukuki düzenlemelerdir. Bu konuda Temel Yasa dahil birçok kanun ve karar yürürlüğe konmuştur. Bunun yanında, uygulamalar da kentin statüsünü değiştirmiştir. Bu işlemleri İslam Konferansı Teşkilatı'nın Kudüs Komitesi *'Kudüs-Tarihi Belge'* adlı yayınında saymaktadır. Biz daha tarafsız bir kaynağa başvurarak, Ohio'da Dayton Üniversitesi Dinsel Etüdler doçenti Judith Martin'in 20 Temmuz 1996 tarihinde America mecmuasında yayınlanan bilgilerini aktaralım.[7] Judith Martin'e göre, Doğu Kudüs, 1967'de İsrail tarafından işgal edilmeden önce iki ile üç mil kare arasında yüzölçümüne sahipti. Şimdi ise, yakınındaki Arap köylerinin ona bağlanması sonucu bu alan 25 mil kareye çıkmıştır. Böylece Büyük Kudüs, kuzeyde Ramallah kentine, doğuda Eriha kentine, güneyde Hebron kentine kadar uzanmaktadır. Uluslararası hukuka aykırı bu işlemin sürmesine izin verilirse, İsrail Kudüs'te elinde bulundurduğu yerleri üç misli artırmış olacaktır.

İsrail bu yoldan sadece Yahudi devletinin sınırlarını genişletmiş olmuyor, Doğu kesiminin etrafındaki büyük Yahudi yerleşim bölgesinde de apartmanlar ekleyerek kentin demografik dengesini de stratejik olarak değiştiriyor. 1967'den beri Doğu Kudüs'te el konulan Arap topraklarına 167 bin Yahudi getirilerek yerleştirilmiş ve böylece 155 bin Filistinli azınlığa düşürülmüştür. Ayrıca, İsrail'in uygulamaları sonucu 50 bin Filistinli kentten ayrılmıştır. Devletler hukukuna aykırı bu uygulamalar şunlardır: Taşınmaz mallara el koyma, evleri yıkma, yeni ev yapımı engelleme, yüksek vergi koyma. İsrail böylece seçimde üstünlük sağlamak ve Doğu Kudüs'ü Batı yakasından ayırmak amacını gütmektedir.

Üçüncü bir unsur, Kudüs için çeşitli çevrelerde ileri sürülen çözüm formülleridir. Bir modele göre, Batı Kudüs İsrail'in başkenti olacak, Doğu Kudüs Filistin'in başkenti olacaktır. Böylece kent bir sınırla ikiye bölünecektir. İkinci bir formül birleşmeden önceki Berlin statüsüdür. Üçüncü bir formüle göre, kurulacak bir İsrail-Filistin federasyonunun başkenti Kudüs olacak ve bölünmeyecektir.

İsrail-Filistin Araştırma Merkezi'nin İsrailli müdürüne göre Kudüs, İsrail ile kurulacak Filistin devletinin her ikisinin de başkenti olacaktır.[8] Bunu sağlamak için de egemenlik sorununu çözümleyecek çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Yaser Arafat'ın da, Roma'nın hem İtalya'nın, hem de Vatikan'ın başkenti olmasından esinlendiği iddia edilmektedir.

Türkiye'nin, yukarıda belirtilen unsurlara eklenecek diğer başka unsurları da değerlendirerek, Kudüs konusunda ülkemizin yararlarına uygun bir görüş oluşturmasının, Kalıcı Statü görüşmeleri öncesinde iyi bir hazırlık olacağı düşünülmektedir.

Notlar

G. Pelisse du Rausas, *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapitülasyonlar Rejimi), 1910.
Le Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Entraugeres* (Osmanlı Hükümetinin Yabancı Devletlerle Antlaşmaları) 1901.
Metinler için Ekler bölümüne bakınız.
J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East,* 1956.
William B. Quandt, *The Middle East Ten Years After Camp David,* (Washington, D. C.: The Brookings Institute).
Turkey at the United Nations, Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
Judith G. Martin, 'Exclusive Claims Undermine Peace in Jerusalem', *America,* 20 Temmuz 1996.
'Kudüs için hangi statü?' *Le Monde,* 23 Şubat 1996.

Ekler

1. Milletler Cemiyeti Konseyi Tarafından 24 Temmuz 1922'de Kabul Edilen Filistin Mandası Kararı

(Kutsal Yerler İle İlgili Maddeler)

Madde 13. Filistin'deki kutsal yerler ve dini bina ve yerler ile ilgili sorumluluk, kutsal yerlerin şimdiki haklarını koruma ve oralara serbestçe girişi sağlama, kamu düzeni ve görünüş saklı kalmak koşuluyla Mandacı tarafından üstlenilir. Mandacı bu konularda sadece Milletler Cemiyeti'ne karşı sorumludur. Ancak bu maddenin hiçbir hükmü bağışıklıkları garanti edilmiş olan Müslüman kutsal binaların yapısına ve yönetimine Mandacının karışmasına olanak tanıyacak biçimde düşünülemez.

Madde 14. Mandacı kutsal yerler ile ilgili hak ve iddiaları ve Filistin'deki çeşitli dinsel topluluklara ait hak ve iddiaları incelemek ve belirlemek üzere özel bir komisyon atayacaktır. Bu komisyonun atanması, kuruluşu ve görevleri Cemiyet Konseyi'ne sunulacak ve Konsey'in onayı olmaksızın Komisyon atanması veya göreve başlaması mümkün olmayacaktır.

Madde 15. Mandacı, sadece kamu düzenine ve aktöreye uymak koşuluyla herkesin tam vicdan hürriyetine sahip olmasını ve her türlü ibadeti serbestçe yapabilmesini sağlayacaktır. Filistin'de oturanlar arasında ırk, din ve dil sebebiyle herhangi bir şekilde ayırım yapılmayacaktır. Hiç kimse Filistin'den sırf dinsel inancı sebebiyle dışlanmayacaktır. Yönetimin zorunlu kılacağı genel nitelikteki eğitim gereklerine uymak kaydı ile her topluluğun kendi üyelerini, kendi dilinde eğitmek amacıyla kendi okullarına sahip olma hakkı engellenmeyecektir.

Madde 16. Mandacı, Filistin'deki dinsel ve her inançtaki misyoner kuruluşlar üzerinde, kamu düzeni ve iyi yönetim için gerekli gözetimi yapmaktan sorumlu olacaktır. Bu gözetim saklı kalmak kaydıyla, bu gibi kuruluşların işlerini engellemek veya ona karışmak veya onların üye veya temsilcilerine din veya vatandaşlığı sebebiyle ayrımcılık yapmak üzere hiç bir önlem alınmayacaktır.

2. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Filistin'in Taksimi Konusunda Alman Karar: G. A. Res. 181 (29 Kasım 1947)

II.Bölüm

Kudüs Şehri

A. Özel Statü

Kudüs şehri özel bir uluslararası rejim altında *corpus separatum* olarak kurulacak ve Birleşmiş Milletler tarafından yönetilecektir. Birleşmiş Milletler adına yönetim otoritesinin sorumluluklarını yerine getirecek olan Vesayet Meclisidir.

B. Şehrin Sınırları

Kudüs şehri şimdiki Kudüs Belediyesi ile etrafındaki köy ve kasabaları içine alacaktır. En doğudaki Abu Dis, en güneydeki Betlehem, en batıdaki Ein Karim ve en kuzeydeki Shufat'dır. Bunlar ekli çizgi haritada gösterilmiştir.

C. Şehrin Statüsü

Bu planın onaylanmasından sonra 5 ay içinde Vesayet Meclisi diğerleri yanında aşağıdaki hükümlerin esasını da içerecek ayrıntılı bir şehir statüsü hazırlayıp onaylayacaktır:

1. Hükümet mekanizması; özel amaçlar

Yönetici otorite yönetim yükümlülüklerini yerine getirirken aşağıdaki özel amaçları dikkate alacaktır:

a. Dünyadaki üç büyük tek tanrılı inanç olan, Hıristiyan, Musevi ve Müslüman dinlerinin şehirde bulunan benzersiz ve dinsel ilgilerini korumak ve saklamak; bu amaçla Kudüs'te düzen ve barışın ve özellikle dinsel barışın egemen olmasını sağlamak;
b. Hem kendi yararları açısından hem de Kutsal Topraklarda iki Filistinli halk arasında karşılıklı ilişkilerin barışçı bir biçimde gelişmesini desteklemek için şehirde bütün yaşayanlar arasında işbirliğini özendirmek; çeşitli halkların ve toplumların özel koşulları ve gelenekleri dikkate alınarak, orada yaşayanların güvenliğini, refahını sağlamak, gelişmeleri için her önlemi almak.

2. Vali ve yönetici kadro

Vesayet Meclisi tarafından bir Kudüs Şehri Valisi atanacak ve Vali Meclise karşı sorumlu olacaktır. Vali, özel yeteneklerine bakılarak ve milliyeti dikkate alınmadan seçilecektir. Ancak, Filistin'deki iki devletin de vatandaşı olmayacaktır.

Vali şehirde Birleşmiş Milletleri temsil edecek ve onlar adına, dış

ilişkilerin yürütülmesi dahil, bütün yönetim yetkilerini kullanacaktır. Kendisine, şartın 100. Maddesi anlamında uluslararası memur statüsündeki bir yönetim kadrosu yardımcı olacaktır. Bu memurlar, yapılabildiği ölçüde şehirde ve Filistin'in diğer kısmında oturanlar arasında ayırım gözetilmeksizin seçileceklerdir. Şehrin yönetiminin organizasyonu ile ilgili ayrıntılı bir plan Vali tarafından Vesayet Meclisine sunulacak ve onun tarafından onaylanacaktır.

3. Yerel özerklik

a. Şehrin toprakları üzerinde mevcut özerk birimler (köyler, kazalar, belediyeler) geniş yerel hükümet gücünden ve yönetiminden yararlanacaklardır.

b. Vali, yeni Kudüs'ün Yahudi ve Arap kesimlerinden kurulu özel şehir üniteleri kurmak için hazırlayacağı bir planı Vesayet Meclisinin inceleme ve kararına sunacaktır. Yeni şehir üniteleri Kudüs'ün şimdiki belediyesinin parçaları olmaya devam edeceklerdir.

(4-12. Maddeler güvenlik, yasama, yargı, ekonomik işler, vatandaşlıkla ilgilidir.)

13. Kutsal Yerler

a. Kutsal yerler ve dinsel bina veya yerler ile ilgili şimdiki hakların kullanılması engellenmeyecek veya zorlanmayacaktır.

b. Kutsal yerler ve dinsel bina veya yerlere serbestçe giriş ve serbestçe ibadet yapmak, mevcut haklara uygun olarak ve kamu düzeni ve görüntünün gereklerine uymak koşulu ile sağlanacaktır.

c. Kutsal yerler ve dinsel bina ve yerler öylece korunacaktır. Onların kutsal niteliliğini bozacak herhangi bir harekete izin verilmeyecektir. Vali herhangi bir kutsal yerin, dinsel binanın veya yerin hemen onarım gerektirdiği kanısına varırsa, ilgili topluluk veya topluluklardan bu onarımı yapmalarını isteyebilir. Makul bir süre içinde herhangi bir hareket görülmezse Vali bunu ilgili topluluk veya topluluklar hesabına kendisi yapar.

d. Şehrin kurulması sırasında vergi bağışıklığı olan kutsal yer, dinsel yapı veya yer ile ilgili herhangi vergi istenemez. Kutsal yerler, dinsel yapılar veya yerlerin sahipleri veya onları kullananlar arasında ayırım yaratacak veya bu sahipleri veya onları kullananları Genel Kurulun tavsiye kararlarının kabul edildiği sırada mevcut genel vergi sistemine göre dana az avantajlı duruma koyacak biçimde bir vergi değişikliğine gidilemez.

14. Valinin Şehirdeki ve Filistin'in herhangi bir yerindeki kutsal yerler, dinsel yapılar ve yerler ile ilgili özel yetkileri

a. Kudüs Şehrindeki Kutsal Yerler, dinsel yapılar ve yerlerin korunması Valinin özel görevi olacaktır.

b. Filistin'de şehir dışındaki böyle yerler ve yapılar ile ilgili olarak, Vali, her iki devlet anayasalarının kendisine verdiği yetkilere dayanarak, Filistin'de Arap ve Yahudi devletlerinin anayasalarının bu yerler ile ilgili hükümlerinin ve onlarla ilgili dinsel hakların uygun bir biçimde uygulanıp uygulanmadıkları konusunda karar verecektir.

c. Vali, aynı zamanda, Filistin'in herhangi yerindeki Kutsal Yerler, dinsel binalar ve yerler ile ilgili olarak çeşitli dinsel topluluklar veya bir dinsel topluluğun mezhepleri arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlık hallerinde de mevcut haklar temeline dayanarak karar verme yetkisine sahip olacaktır.

Bu görevini yaparken, kendisine çeşitli mezheplerin temsilcilerinden kurulacak ve danışman olarak hareket edecek olan bir Danışma Konseyi yardımcı olabilir.

3. Kudüs'te Al-Aqsa Camiindeki yangın konusunda İslam Ülkeleri Temsilcilerinin 28 Ağustos 1969 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine ve Güvenlik Konseyi Başkanına Gönderdikleri Mektup

1. Aşağıda imzası bulunan bizler Hükümetlerimiz adına, Müslümanların en kutsal yerlerinden biri olan Kudüs'teki Al-Aqsa caminin 21 Ağustos 1969 tarihinde çıkarılan bir yangın ile büyük hasar görmesine yol açan vahim olaya Birleşmiş Milletler üyelerinin dikkatini çekmekten onur duyarız. Bu hareketin Kudüs'ün İsrail makamlarının askeri işgali altında bulunduğu bir sırada meydana gelmesi ülkelerimizde halkı dehşet ve üzüntüye boğmuştur.

2 Kudüs'teki kutsal yerlerde Allah nezdinde insanların kardeşliği öngörüldüğü için, bu dine ait yere yöneltilen hareketin diğer bir dine bağlı olanlarda da ızdırap yaratması doğaldır. Dolayısıyla, Hükümetlerimiz ve halklarımız kendi üzüntülerinin insanlığın değerlerine ve kutsal şehre saygı duyan tüm hükümetler ve halklar tarafından paylaşılacağına inanmaktadır.

3. İsrail işgalinden hemen sonra Kamame Kilisesinde bir hırsızlık olduğunda ve Meryem Ananın heykelindeki altın başlık alındığında halklarımızın aynı şekilde dehşete düştüğünü hatırlıyoruz. Bu olayda, kamudaki tepki üzerine bir süre geçtikten sonra kutsal eşyaların yerlerine konulması üzüntüyü azaltmıştı.

4. İsrail askeri işgalinden önce, Kudüs'ün tarihinde asırlardır bunlara benzer olaylara rastlanmamıştır. Bunların anlamını dikkate alarak, bu gibi olayların Kudüs'teki duruma derin bir insanlık tepkisini eklediklerini ve durumun barışa karşı yarattığı tehdidi

daha da vahimleştirdiğini Güvenlik Konseyi'nin ve Genel Kurul'un dikkatine sunmak istiyoruz.

5. Dolayısıyla bizler Birleşmiş Milletler tarafından şu konularda acilen önlem alınması gerektiğini düşünüyoruz.
   a) 21 Ağustos 1969'da meydana gelen vahim olayın tarafsız olarak soruşturulması,
   b) Kudüs'teki kutsal yerlere karşı saygısızca veya hasar verecek hareketlerin önlenmesi,
   c) İslam ülkeleri hükümetleri temsilcilerine Kutsal Al-Aqsa Camiindeki hasarı saptamak ve onarım için gerekli planları hazırlayıp uygulama olanağının verilmesi.
6. Bu önlem güvenlik konseyinin 252 (1968) ve 267 (1969) sayılı kararlarının tümüyle uygulanmasından ayrıdır. Güvenlik Konseyi bu kararlarında, İsrail tarafından Kudüs şehrinin statüsünü değiştirmek amacıyla alınan önlemleri kuvvetli bir dil ile kınamış, bu önlemlerin geçersiz olduğunu belirtmiş, İsrail'den bunları kaldırmasını ve ileride şehrin statüsünü değiştirecek her türlü hareketten kaçınmasını istemiştir. Dolayısıyla, ne Güvenlik Konseyi ne de Birleşmiş Milletlere üye bir devlet, Kutsal Şehir üzerindeki İsrail egemenliğinin geçerliliğini veya meşruluğunu zımni olarak dahi tanıyamaz. Aynı şekilde, Kutsal Camide yangının çıkış nedeni ve hasarının onarımı konusunda İsrail makamlarının, dünya kamuoyunu yatıştırmak amacıyla inceleme yapma yolundaki önerilerine de rıza gösterilemez.
7. Bu telgraf yazışmasının metninin Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul belgesi olarak dağıtılmasını istiyoruz.

Ekselans, en derin saygılarımızın kabul edilmesini rica ederiz.

5. Mısır Başkanı Anwar El Sadat tarafından
Başkan Jimmy Carter'e yazılan mektup

17 Eylül 1978

Sayın Başkan,

Size Mısır Arap Cumhuriyeti'nin Kudüs ile ilgili tutumunu tekrar belirtmek amacıyla bu mektubu yazıyorum.

1. Arap Kudüs Batı Yakasının ayrılmaz bir parçasıdır. Şehirde Arapların hukuksal ve tarihsel haklarına saygı gösterilmeli ve bu haklar sağlanmalıdır.
2. Arap Kudüs Arap egemenliği altında olmalıdır.
3. Arap Kudüs'te yaşayan Filistinliler Batı Yakasındaki Filistin halkının bir parçası olarak, meşru milli haklarını kullanma yetkisine sahiptir.
4. Kudüs konusunda Güvenlik Konseyi'nin ilgili kararları ve özellikle 242 ve 267 sayılı kararları uygulanmalıdır. İsrail tarafından şehrin statüsünü değiştirmek amacıyla alınan önlemler tamamen geçersizdir ve kaldırılmalıdır.
5. Bütün insanlar şehre serbestçe girebilmeli ve hiçbir ayrım gözetilmeksizin serbestçe ibadet etme, kutsal yerleri ziyaret etme ve geçiş hakkından yararlanmalıdırlar.
6. Her dinin kutsal yerleri kendi temsilcilerinin yönetim ve kontrolü altına konulmalıdır.
7. Şehrin ana hizmetleri bölünmeden yürütülmeli ve eşit sayıda Arap ve İsrailli üyeden oluşacak bir ortak belediye konseyi bu hizmetlerin görülmesine nezaret edebilir. Böylece şehir bölünmemiş olacaktır.

Saygılarımla
Mohammed Anwar El Sadat

6. İsrail Başkanı Menachem Begin Tarafından
Başkan Jimmy Carter'e Yazılan Mektup

17 Eylül 1978

Sayın Başkan;
Size, İsrail Parlamentosunun 28 Haziran 1967 de kabul edip yayınladığı bir kanunla şu hususu kararlaştırdığını bildirmekten onur duyarım.
'Hükümet, devletin kanun, egemenlik ve yönetimini Eretz İsrail'in (İsrail-Filistin toprakları) parçalarından herhangi birine uygulamakla yetkili kılınmıştır. Bu parçalar Hükümet kararında belirtilir.'
Bu kanuna dayanarak, İsrail Hükümeti; Temmuz 1967'de, Kudüs'ün bölünmez bir şehir ve İsrail Devletinin Başkenti olduğunu kararlaştırmıştır.

Saygılarımla
Menachem Begin

7 Başkan Jimmy Carter tarafındanMısır Başkanı Anwar El-Sadat'a yazılan mektup

22 Eylül 1978

Sayın Başkan,
Kudüs konusundaki Mısır tutumunu belirten 17 Eylül 1978 tarihli mektubunuzu aldım. Mektubun bir kopyasını Başbakan Begin'e bilgi için gönderiyorum.
ABD'nin Kudüs ile ilgili tutumu, 14 Temmuz 1967'de Büyükelçi Goldberg tarafından Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda açıklandığı ve daha sonra 1 Temmuz 1969'da Büyükelçi Yost tarafından B.M. Güvenlik Konseyi'nde belirtildiği gibi devam etmektedir.

Saygılarımla

Jimmy Carter

6. Geçici Özerklik Düzenlemeleri Konusunda İlkeler Bildirgesi (İsrail Dışişleri Bakanı ile Filistin Kurtuluş Örgütü Yetkilisi arasında imzalanmıştır. 13 Eylül 1993, Beyaz Saray)

İsrail Devleti Hükümeti ile Filistin Halkını Temsil Eden FKÖ ekibi, (Ortadoğu Barış Konferansındaki Ürdün-Filistin heyeti içindeki ekip)('Filistin Heyeti') on yıllarca süren çatışma ve anlaşmazlığa son verme zamanı geldiğinde mutabıktırlar, barış içinde birarada, karşılıklı saygı ve güven içinde yaşamaya ve üzerinde anlaşılan bir siyasi süreç yolu ile kalıcı ve kapsamlı bir barışçı çözüme ve tarihsel uzlaşmaya varmaya çalışacaklardır. Buna uygun olarak, iki taraf aşağıdaki ilkelerde anlaşmışlardır.

Madde I: Görüşmelerin Amacı

Ortadoğu barış süreci içinde İsrail-Filistin görüşmelerinin amacı, diğer noktalar yanında, Batı Yakası ve Gazze'deki Filistin Halkı için Güvenlik Konseyinin 242 ve 338 kararlarına dayalı kalıcı bir çözüme varmak üzere bir yılı geçmeyecek bir geçici süre için Filistin Geçici Özerk otoritesini, seçilmiş konseyi ('Konsey') kurmaktır.

Geçici düzenlemelerin tüm barış sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğu ve kalıcı statü konusundaki görüşmelerin Güvenlik Konseyinin 242 ve 338 sayılı kararlarının uygulanmasına yöneleceği kabul edilir.

Madde V: Geçici dönem ve kalıcı statü görüşmeleri

1. Beş yıllık dönem Gazze ve Eriha'dan askerlerin çekilmesinden itibaren başlayacaktır.
2. Kalıcı statü görüşmeleri, geçici dönemin 3. yılının başlangıcından geç olmamak üzere, en kısa zamanda, İsrail Hükümeti ile Filistin halkı temsilcileri arasında başlayacaktır.
3. Bu görüşmeler geri kalan konuları, Kudüs, mülteciler, yerleşim merkezleri, güvenlik düzenlemeleri, sınırlar, diğer komşular ile ilişkiler ve işbirliği ve ortak ilgi konusu diğer sorunları kapsayacaktır.
4. İki taraf, kalıcı statü görüşmeleri sonuçlarının geçici dönem için yapılacak anlaşmalar ile önceden etkilenmemesi konusunda anlaşmışlardır.

7.Ürdün-İsrail Barış Anlaşması

26 Ekim 1994

Kral Hüseyin ile Başbakan Rabin arasında imzalanan barış antlaşması ile öngörülen başlıca konular şunlardır:

Ürdün-İsrail sınırı eski İngiliz Mandasının sınırı esas alınarak çizilecektir.

Her iki taraf birbirlerine karşı güç kullanmaktan ve tehdidinden veya diğerine karşı bir ittifaka girmekten kaçınacaktır.

Ekonomik kısıtlamalar ve boykot kalkacaktır.

Yerlerinden olmuş kişiler ve mülteciler sorunları çözümlenecektir.

İsrail, Ürdün'ün Kudüs'teki camiler konusundaki rolüne saygı duyar ve buna kalıcı statü görüşmelerinde öncelik verecektir.

Antlaşmanın onaylanmasında 1 ay sonra büyükelçilikler açılacaktır.

7.Birleşmiş Milletler Kararları

1- Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 4 Temmuz 1967 de aldığı 2253 sayılı karar:

Genel Kurul, İsrail'in kentin statüsünü değiştirmek amacıyla aldığı önlemlerin sonucunda Kudüs'te ortaya çıkan durumundan büyük endişe duyar ve bu önlemlerin geçersiz olduğu kanaatını belirtir;

İsrail'den şimdiye kadar almış olduğu önlemleri kaldırmasını ve bundan böyle Kudüs'ün statüsünü değiştirecek hareketlerden kaçınmasını ister.

2. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 14 Temmuz 1967'de aldığı 2254 sayılı karar: İsrail'in 2253 sayılı kararı uygulamamasını üzüntüyle karşılar ve önlemleri kaldırması ve bundan böyle Kudüs'ün statüsünü değiştirecek hareketlerden kaçınması istediğini tekrarlar.

3.Güvenlik Konseyinin 252 sayılı kararı (1968):

'İsrail tarafından alınan ve Kudüs'ün hukuksal statüsünü değiştirmeye yönelik olan, oradaki toprak ve taşınmaz mallara el koyma dahil, tüm yasama ve yürütme önlemleri ve kararları geçersiz olup bu statüyü değiştiremezler. İsrail şimdiye kadar bu gibi kararları acilen geri almalıdır ve Kudüs'ün statüsünü değiştirecek daha başka kararlar almaktan kaçınmalıdır.'

4. Güvenlik Konseyinin 1971 yılında aldığı 298 sayılı karar:

a. 1968 yılındaki 252 ve 1969 yılındaki 267 sayılı kararlarını teyid eder.

b. Kudüs Kenti'nin Statüsünü değiştirmeye yönelik olarak İsrail tarafından girişilen önlem ve hareketlerle ilgili olarak Birleşmiş Milletlerce alınan önceki kararlara İsrail'in uymaktan kaçınmasını takbih eder.

c. İsrail tarafından Kudüs Kenti'nin Statüsünü değiştirmek amacıyla alınan tüm yasama ve yönetim kararlarının, toprak ve malların kamulaştırılmasının, nüfus transferinin, işgal edilen kesimin birleştirilmesinin tümüyle geçersiz olduğunu ve statüyü değiştirmeyeceklerini en açık biçimde belirtir;
d. İsrail'den, Kentin Statüsünü değiştirmeye yönelik veya orada yaşayanların haklarını ve uluslararası toplumun menfaatlerini ya da hakça ve sürekli bir barışı etkileyebilecek nitelikte olarak Kudüs'ün işgal altındaki kesiminde evvelce alınmış bütün önlemleri ve girilmiş hareketleri geri almasını ve bundan sonra yeni hareketlere girişmemesini ister.

5. Güvenlik Konseyinin 1980 yılında aldığı 478 sayılı karar:
a. İsrail'in Kudüs konusunda 'Temel Yasayı' kabul etmesini ve bununla ilgili Güvenlik Konseyi kararlarına uymayı reddetmesini en güçlü ifadelerle kınar;
b. İsrail tarafından 'Temel Yasanın' kabul edilmesi devletler hukukunun ihlalidir ve Savaş Halinde Sivil Kişilerin Konusuyla ilgili 12 Ağustos 1949 tarihli Dördüncü Cenevre Sözleşmesinin Haziran 1967 den beri işgal edilen, Kudüs dahil, Filistin ve diğer Arap topraklarına sürekli uygulanmasını etkilemez;
c. İşgalci devlet olan İsrail tarafından alınan ve kutsal Kent Kudüs'ün karakterini ve statüsünü değiştirmiş olan veya değiştirmeye yönelik tüm yasal ve yönetimsel önlemlerin ve girişilen hareketlerin, özellikle son Kudüs hakkındaki 'Temel Yasanın' geçersiz olduğuna ve derhal kaldırılması gerektiğine karar verir;
d. Bu hareketin Ortadoğu'da kapsamlı, adaletli ve sürekli bir barışın sağlanmasına ciddi bir engel oluşturduğunu belirtir;
e. 'Temel Yasayı' ve Kudüs'ün karakterini ve statüsünü değiştirmeye yönelik olarak bu yasa gereğince İsrail tarafından alınan diğer kararları tanımamayı kararlaştırır ve Birleşmiş Milletlerin bütün üyelerini:
i) bu kararı kabul etmeye
ii) ve Kudüs'teki diplomatik misyon kurmuş olan devletleri Kutsal Kentten bu misyonları geri çekmeye davet eder.

7. Doğu Kudüs'teki Harem el-Şerif'te 1990 yılındaki olaylardan sonra Birleşmiş Milletlerde alınan kararlar

Güvenlik Konseyi'nin 672 sayılı kararı (1990)

'İsrail güvenlik güçleri tarafından girişilen şiddet hareketleri kınan-

maktadır. İsrail'in 1967'den beri İsrail'in işgal ettiği topraklara uygulanır nitelikte olan Savaş Sırasında Sivil Kişilerin Korunması ile ilgili 1949 Cenevre Sözleşmesi çerçevesindeki hukuksal yükümlülüklerine ve sorumluluğuna dikkatle uyması gerekir.'

Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 1994 Yılında Aldığı Karar:

İsrail'in Kutsal Kudüs Kenti'ne kanunlarını, hukukunu ve yönetimini empoze etme kararı kanunsuzdur, hükümsüzdür ve geçersizdir. Bazı Devletlerin Güvenlik Konseyinin 1980 yılında aldığı 478 sayılı karara aykırı olarak diplomatik misyonlarını Kudüs'e nakletmeleri ve bu karara uymaktan kaçınmaları üzüntüyle karşılanır. Bu devletler Birleşmiş Milletler Kararlarına uymaya davet edilir.

8. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 24 Nisan 1997 tarihli Olağanüstü Özel Genel Kurulunda kabul edilen karar

İşgal altındaki Doğu Kudüs'de ve işgal edilmiş Filistin topraklarının geri kalan kısmında İsrail'in hukuka aykırı hareketleri
Genel Kurul, 51/223 sayılı kararından sonra, İşgalci Devlet İsrail tarafından Doğu Kudüs'ün güneyindeki Jabal Abu Ghneim'de 18 Mart 1997'de yeni bir yerleşim merkezi inşaasına başlamasını, ayrıca Kudüs'de ve işgal altındaki Filistin topraklarının geri kalan kısmında hukuka aykırı İsrail hareketlerini bilerek,
Güvenlik Konseyinin 7 Mart 1997 Tarih ve 3745 sayılı toplantısında ve 21 Mart 1997 tarih ve 3756 sayılı toplantısında iki sefer de yukarıda belirtilen hareketler hakkında bir karar alamadığını üzüntüyle kaydederek,
Birleşmiş Milletlerin Filistin sorunu çözümleninceye kadar her yönü hakkında sürekli sorumluluğu bulunduğunu belirterek,
Güç kullanarak toprak kazanılmasının kabul edilemeyeceği ilkesini tekrarlayarak,
İsrailin son hareket ve önlemleri sonucu olarak, Kudüs dahil İşgal edilmiş Filistin topraklarındaki durumun ve Ortadoğu Barış Sürecinin karşılaştığı büyük güçlükleri de içeren Ortadoğu'daki genel durumun ciddi biçimde kötüleşmesini dikkate alarak, Güvenlik Konseyinin 242(1967), 338(1973) ve 425(1978) sayılı kararları temel olarak 1991'de Madrid'de başlamış olan Ortadoğu Barış Sürecine ve toprak karşılığı barış ve İsrail Hükümeti ile Filistin halkının temsilcisi olan Filistin Kurtuluş Örgütü arasında varılmış anlaşmaların ve taraflar arasında kabul edilmiş yükümlülüklerin tam ve zamanında uygulanmasına desteğini belirterek,
181(II) ve 51/223 dahil kendi ilgili kararlarını ve Güvenlik Konseyinin 252(1968), 446(1979), 452(1979), 465(1980), 476(1980),

478(1980), 672(1990) ve 1073 (1996) sayılı kararları dahil özellikle Kudüs ve işgal altındaki topraklarda yerleşim merkezleri konusu olmak üzere ilgili kararlarını hatırlatarak,
Uluslararası toplumun, Birleşmiş Milletler vasıtasıyla, Kudüs kenti sorunu ve bu kentin benzersiz ruhsal ve dini öneminin korunması konusunda Birleşmiş Milletlerin kararlarında öngörülmüş bulunan meşru bir ilgisi olduğunu tekrarlayarak,
1949 Dördüncü Cenevre Sözleşmesinin ve 1907 Lahey Kurallarının Kudüs dahil işgal altındaki Filistin topraklarına ve İsrail tarafından 1967'den beri işgal edilen diğer bütün Arap topraklarına uygulanabilir olduğunu teyid ederek,
1949 Dördüncü Cenevre Sözleşmesine taraf olan Devletlerin, Sözleşmesinin 1. maddesi gereğince, Sözleşmeye her koşulda saygı göstermek ve ona saygı gösterilmesini sağlamak yükümlülüğü olduğunu hatırlatarak,
1949 Dördüncü Cenevre Sözleşmesinin ısrarlı ve vahim biçimde ihlal edilmesinin yarattığı tehlikeler ve ondan doğan sorumlulukların bilinci içinde olarak,
Antlaşmalara ve Devletler Hukukunun diğer kaynaklarına saygı gösterilmesinin sağlanmasının uluslararası barış ve güvenliğin korunması için temel oluşturduğuna inanarak, ve Birleşmiş Milletler Yasasının dibacesi gereğince, adaleti ve antlaşmalardan ve Devletler Hukukunun diğer kaynaklarından doğan yükümlülüklerin sağlanması şartlarını kurmaya kararlı olarak,
Bu çerçevede, işgalci Devlet olan İsrail'in Devletler Hukukunu ısrarla ihlal etmesinin ve Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul Kararları ile taraflar arasında yapılmış antlaşmalara uymaktan kaçınmasının, Ortadoğu Barış Süresine zarar verdiğine ve uluslararası barış ve güvenliğe bir tehdit oluşturduğu kanısında olarak,
Kudüs dahil, işgal altındaki Filistin topraklarında silahlı İsrail yerleşimcilerinin hareketlerinden gittikçe daha fazla endişe duyarak,
Bu koşullarda, Genel Kurulun 337(V) (1950) sayılı kararına uygun olarak, Birleşmiş Milletler üyelerine uygun tavsiyelerde bulunmak amacıyla durumu incelemesi gerektiğini düşünerek,

1. İşgalci Devlet İsrail tarafından İşgal altındaki Doğu Kudüs'ün güneyindeki Jabal Abu Ghneim'de yeni bir yerleşim merkezi kurulmasını ve bütün işgal altındaki topraklarda İsrail'in giriştiği hukuka aykırı hareketleri kınar;
2. İşgalci Devlet İsrail tarafından alınmış olan ve Kudüs'ün karakterini, hukuksal statüsünü ve nüfus yapısını değişteren veya değiştirme amacını güden tüm yasama ve yürütme önlemlerinin ve hareketlerinin yok sayıldığını ve hiçbir geçerliliği olmadığını yineler;

3. 1967'den itibaren İsrail tarafından işgal edilmiş tüm topraklarda kurulmuş olan yerleşim yerlerinin hukuka aykırı olduğunu ve barışı engelleklerini yineler;
4. Kudüs'de Jabal Abu Ghneim'deki inşaatın ve diğer İsrail yerleşim faaliyetlerinin, oradaki tüm hukuka aykırı önlem ve hareketlerin derhal ve tamamen durdurulmasını ister;
5. İsrail'in 1949 Dördüncü Cenevre Sözleşmesinin 1967 den beri işgal edilmiş tüm topraklara hukuken uygulanabileceğini kabul etmesini, ve Birleşmiş Milletler Şartı gereğince ilgili Güvenlik Konseyi kararlarına uymasını ister;
6. İşgal altındaki Filistin topraklarının toprak bütünlüğünün korunması, Doğu Kudüs'e giriş- çıkış kısıtlamaları ve dış dünyaya gidiş geliş serbestliği dahil bu topraklarda kişi ve malların serbest dolaşımının garanti edilmesi ihtiyacının altını çizer;
7. Kudüs dahil, İşgal altındaki Filistin topraklarında İsrail'in hukuka aykırı faaliyetlerine ve özellikle yerleşim faaliyetlerine her türlü yardımın ve desteğin durdurulmasını ister;
8. Dördüncü Cenevre Sözleşmesine taraf olan Devletlerin, Sözleşmesinin 1. maddesi gereğince yükümlülüklerini yerine getirmek üzere, İşgalci Devlet olan İsrail tarafından Sözleşmeye uyulmasını sağlamak için, milli ve bölgesel düzeyde önlemler almalarını önerir;
9. Genel Sekreterden, durumu izlemesini ve bu kararın kabulünden sonra iki ay içinde kararın uygulanması konusunda ve özellikle Jabal Abu Ghneim'deki yeni yerleşim yeri inşaatının durdurulması ile ilgili olarak ve işgal altındaki Doğu Kudüs ve diğer işgal altındaki Filistin topraklarındaki diğer hukuka aykırı İsrail hareketleri hakkında bir rapor vermesini ister;
10. Taraflar arasındaki anlaşmaların titizlikle uygulanması gereğini ifade eder ve Barış Sürecini başlatanları, ilgili tarafları, ve tüm uluslararası toplumu Barış Sürecini canlandırmak ve onu başarıya ulaştırmak için tüm çabaları göstermeye davet eder;
11. Taraflar arasındaki Kalıcı statü görüşmelerinde Kudüs Kenti ile ilgili olarak varılacak kapsamlı, adil ve kalıcı çözümün yaşayanların din ve vicdan hürriyetini ve Kutsal Yerlere bütün din ve milliyetlere bağlı kişilerin sürekli, serbest ve kısıntısız biçimde girebilmelerini sağlamak üzere uluslararası garantiler altına alınmış hükümler içermesini önerir;
12. İlgili Birleşmiş Milletler kararları ve açıklamalarına uygun olarak, her tür ve biçimde terörü reddeder;
13. Onuncu Olağanüstü Toplantıyı geçici olarak erteler ve Genel Kurul Başkanını üye Devletler tarafından yapılacak istek üzerine toplantılara devam etme konusunda yetkili kılar.

6.
Bölüm

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE İSRAİL İLİŞKİLERİ

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

Meliha BENLİ ALTUNIŞIK*

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin en yeni ve aynı zamanda da tartışmalı yönü gittikçe gelişmekte olan Türkiye-İsrail ilişkileri olmuştur. Gerçekten de bu dönemde iki ülke arasında her alanda yakın diyalog ve işbirliği başlamış, daha da önemlisi bu yakınlaşmanın hem Türkiye'nin iç politikasına, hem de bölgedeki diğer ülkelerle ilişkilerine önemli yansımaları ve etkileri olmuştur.

Bu makalenin amacı öncelikle Türkiye ve İsrail arasında Soğuk Savaş sonrası dönemde artan ilişkileri analiz etmek ve bu yakınlaşmanın nedenlerini tartışmaktır. Ayrıca bu çalışmada iki ülke arasındaki yakınlaşmanın bölgesel ve, Türkiye açısından, içsel yansımaları ve etkileri de irdelenecektir. Ancak Soğuk Savaş sonrası döneme gelmeden önce iki ülke arasındaki ilişkilerin daha önceki dönemlerdeki seyrine de kısaca bir bakmak gerekmektedir.

ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü

İki Ülke İlişkilerinin Kısa Tarihi

Bilindiği gibi İngiltere İkinci Dünya Savaşı sonrasında Filistin'deki manda yönetimini bırakırken Filistin sorununu da Birleşmiş Milletler'e (BM) intikal ettirmiştir. BM Genel Kurulu da 29 Kasım 1947 yılında aldığı 181 sayılı ünlü Taksim kararı ile Filistin topraklarının kurulacak Filistin ve İsrail devletleri arasında paylaşılmasını öngörmüştür. Türkiye o zaman, Arap ülkeleri gibi, bu karara karşı çıkmıştır. Bunun en önemli nedeni Ankara'nın Sovyetler Birliği'ne ilişkin kendi güvenlik endişeleri olmuştur. Bu çerçevede Türkiye'deki karar vericiler hem bu dönemde genel olarak Arap ülkelerinin desteğini almaya çalışmışlar, hem de özellikle İsrail'i kuran sosyalist siyonistlere karşı güvensizlik duymuşlardır.[1] Dolayısıyla, Ankara'nın bu konudaki tavrını belirleyen unsurlar Batı ile ilişkileri ve Sovyetler Birliği'nden gelen tehdit algılaması olmuştur. Nitekim, Türkiye Taksim Planının Araplar tarafından kabul edilmemesinden sonra 1948'de ilan edilen İsrail devletini ilk tanıyan Müslüman ülke olmuştur. 28 Mart 1949'da Türkiye'nin İsrail'i *de facto* tanıması kararı Arap ülkelerinde tepki uyandırmıştır. O dönemde Türk hükümeti bu kararını, *"İsrail BM'ye üye olmuştur, dolayısıyla Türkiye de yeni kurulan bu devleti BM örgütünün evrenselliği prensibi çerçevesinde tanımıştır"* şeklinde açıklamıştır. Gerçekte asıl neden Cumhuriyetin kurulmasından sonra benimsenen Batıya dönük dış politika anlayışıdır. Bu anlayış Türkiye'nin İsrail'i tanımasını iki anlamda etkilemiştir. Öncelikle 1948 Savaşı büyük ölçüde Batının bu yeni devlete desteğini göstermiştir. Üstelik Ankara'nın en önemli müttefiki ABD de Türkiye'yi, tam da Truman Doktrini'nin açıklanmasından sonra kurulan bu devleti tanımak konusunda ikna etmiştir. Ancak bütün bunların yanında diğer bir neden de Ankara'nın Arap ülkelerine olan ilgisizliğidir. Birinci Dünya Savaşı'nın anıları henüz tazedir ve daha da önemlisi Cumhuriyeti kuran seçkinler için Batılı olmak

aynı zamanda geçmişten ve dolayısıyla bir anlamda Araplardan da uzaklaşmak demektir.

O tarihten bu yana da Türkiye ile İsrail arasındaki diplomatik ilişkiler, yaşanan bazı krizlere ve özellikle Arap ülkelerinden zaman zaman artan oranda gelen baskılara rağmen sürmüştür. Bu krizlerden ilki 1956 yılında Süveyş bunalımı zamanında yaşanmıştır. Kriz sırasında Ankara bir yandan İsrail'i kınamış, hatta o zaman henüz iki yıllık bir geçmişi olan Bağdat Paktı'nın toplantısında bu ülkeyi Ortadoğu'da barış ve düzene en büyük tehdit ilan etmiştir.[2] Bunun yanında istişarede bulunmak üzere büyükelçisini Tel Aviv'den çekmiş, ve daha sonra da 1957'de diplomatik ilişkiler maslahatgüzar/elçi düzeyine düşürmüştür. Ancak, öte yandan, Ankara İsrail'i tamamen gücendirmekten de çekinmiş, Tel Aviv'e durum açıklanmaya çalışılmış ve Ankara'nın dostça kalacağı da iletilmiştir. Bu çelişkili gibi görünen politikanın nedeni açıktır. Süveyş Krizi sırasında Türkiye, bir yandan zaten Nasır'ın başını çektiği Arap milliyetçilerinin çoktan eleştiri oklarının hedefi olmuş olan Bağdat Paktı'nı korumaya çalışmış,[3] öte yandan da önem verdiği İsrail'i tamamen karşısına almak istememiştir. Daha da önemlisi bu kriz sırasında Türkiye'nin uyguladığı politika ABD'nin politikasıyla da örtüşmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da da liderliğini kesinleştirmeye çalışan Washington, İngiltere, Fransa ve İsrail'in Mısır'a saldırılarını onaylamamış ve bu krizi Ortadoğu'da hegemonyasını pekiştirmek için kullanmıştır. Dolayısıyla Ankara'nın politikası Washington ile paralellik göstermektedir.

1950'li yılların ikinci yarısı Türkiye ile İsrail arasında stratejik işbirliğinin de doruk noktasına çıktığı yıllardır. Bu iki ülke, İran'la birlikte, bölgede Arap olmayan ülkeler arasında, Arap milliyetçiliğini ve Sovyet etkisini durdurmaya yönelik resmi olmayan bir ittifakın parçası olmuşlardır. Bu çerçevede özellikle istihbarat birimleri arasında oluşturulan işbirliği 1958 yılında daha resmi bir yapı kazanmıştır.[4] Bu dönemde Türkiye'nin İsrail ile

ticari ilişkilerinde de bir hızlanma yaşanmıştır. 18 Mart 1960'de iki ülke arasında imzalanan ticaret anlaşması bu gelişen ilişkilerin kurumsal çerçevesini oluşturmuştur.[5]

Ancak, 1960'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye'nin Ortadoğu politikası temelde değişmemekle birlikte bazı farklılıklar göstermeye başlamıştır. Bu değişim özellikle 1970'li yıllarda daha da belirgin hale gelmiştir. Yeni politikanın en önemli özelliği ise Türkiye'nin Filistin sorununda Filistinlilerin tezlerine yaklaşır bir tutum içine girmesidir. Ocak 1965'de dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin Senato'da yaptığı konuşmada bu yeni politikanın sinyallerini vermiştir. Erkin bu konuşmasında, Arap ülkeleriyle ilişkilerin Türk dış politikasının en önemli yönlerinden biri olduğunu belirtmiş ve *"Arap dünyasının ortak sorunları karşısındaki politikamız bugüne kadar yanlış anlaşılmıştır. İleride daha sağlıklı ilişkiler için bu yanlışlığın doğrusuyla düzeltilmesini faydalı görüyoruz"* demiştir.[6] Bu yeni değişimin ilk ifadesi iyi-niyet ziyaretleri şeklinde olmuştur. Örneğin, bir Türk delegasyonu Ocak 1965'de, Erkin'in Senato konuşmasının hemen ardından, Irak, Kuveyt, Ürdün, Suriye ve Lübnan'ı ziyaret etmiştir.[7] Bunun yanında, Ankara uluslararası forumlarda Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) açıkça desteklemeye başlamıştır. Ancak, asıl 1967 Arap-İsrail Savaşı Türkiye'ye bu değişen politikasını gösterme olanağı vermiştir.[8] Türkiye'nin savaşta kuvvet kullanılarak toprak edinilmesine karşı olduğunu açıklaması ve İsrail'i kınaması Arap başkentlerinden övgü almıştır. Daha da önemlisi, Ankara bu savaşta NATO üslerinin kullanımına izin vermemiş ve BM'de de Arap ülkeleriyle birlikte hareket ederek İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi için oy kullanmıştır Ancak, yine de Ankara İsrail'in varlığının da sorgulanamayacağını belirtmiştir.[9]

Yeni politikası çerçevesinde Türkiye bu dönemde bölgeyle ticari ilişkilerini de gözden geçirmeye başlamıştır. 1968'de Arap Ligi Ekonomik Konseyi aldığı bir kararla Türkiye'nin dış ticare-

tinde İsrail'in yerini Arap ülkelerinin almasını tavsiye etmiş, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de ertesi gün bir açıklama yaparak Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirmekten memnunluk duyacağını söylemiştir.[10] Bu çerçevede, Ankara İsrail ile imzaladığı ticaret anlaşmasını Nisan 1969'da iptal etmiştir.

Ekim 1973'deki Arap-İsrail Savaşından sonra Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkileri daha da iyileşmiştir. 9 Ekim 1973'de Ankara'daki Mısır ve Suriye büyükelçileri, Türkiye'den siyasi destek sağlamasını istemişlerdir. Ertesi gün dışişleri bakanlığından yapılan açıklamada, Türkiye'nin 'Arap topraklarının İsrail tarafından kuvvet yoluyla işgalini tasvip etmediğini ve kalıcı bir barışçı çözümün, ancak Arap milletinin meşru isteklerinin karşılanmasına bağlı olduğunu' bildirmiştir.[11] Üstelik, ABD'nin İsrail'e yardım yollamak amacıyla İncirlik Üssünü kullanmasına izin vermezken, Mısır ve Suriye uçaklarına yakıt ikmali yapmaya giden Sovyet uçaklarının hava sahasını kullanmasını engellememiştir.[12] 1973 Savaşında Türkiye diplomatik açıdan da yine Arapları desteklemiştir. BM oylamalarında Arap ülkeleriyle birlikte hareket etmiştir.[13] Daha da önemlisi, o güne kadar bağımsız bir Filistin devleti kurulması fikri üzerinde fazla durmayan Ankara, 1973'ten sonra bu noktaya da politikasında yer vermiştir.[14]

Gelişen siyasi ilişkilere paralel olarak bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik ilişkilerinde de gittikçe artan bir hareketlilik yaşanmıştır. Bu ülkelerin Türkiye'nin ihracatı içindeki yeri 1977'de %10.9'dan, 1982'de 37.6'ya yükselmiştir.[15] Aynı dönemde İsrail'in payı ise %0.4'ten %0.1'e düşmüştür. Ekonomik ilişkilerin başka bir yönü de Türkiye'den bu ülkelere daha çok müteahhitlik hizmetleri ve işgücü şeklinde gelişen servis ihracı olmuştur. Örneğin, 1973-1985 yılları arasında Suudi Arabistan, Libya ve Irak'da gerçekleşen müteahitlik hizmetlerinin toplam değeri 14.5 milyar dolardır.[16] Öte yandan

Irak petrolünün bir kısmını dünya pazarlarına taşıyan ve Türkiye'ye yılda 400 milyon dolarlık bir gelir getiren Kerkük-Yumurtalık boru hattı da açılmıştır. Türkiye özellikle 1970'li yıllarda Körfez ülkelerindeki bankalardan borç para da almaya başlamıştır. Örneğin, 1986 yılında bu rakam yaklaşık 350 milyon dolardır.[17] Bu dönemde ayrıca kültürel alanda da ilişkiler gelişmiş, karşılıklı kültür anlaşmaları imzalanmış, kültürel değişim programları ile öğrenci, öğretim üyesi, sanatçı değişimleri artmıştır.[18]

Türkiye'nin Arap ülkelerine karşı politikasında 1960'ların ortasından başlayarak yaşanan bu değişimin nedenleri şöyle özetlenebilir:

Öncelikle Türkiye'nin o dönemde karşılaştığı dış politika meseleleri, özellikle de Kıbrıs sorunu büyük ölçüde etkili olmuştur. 1963'teki kriz ve daha sonra da Türkiye'nin 1974 Kıbrıs müdahalesi ile ortaya çıkan tablo Ankara'nın bu konudaki uluslararası yanlızlığını açıkça ortaya koymuştur. Türkiye, bir taraftan başta ABD olmak üzere müttefikleri tarafından eleştirilirken, öte yandan BM oylamalarında da yalnız kalmıştır. Bu çerçevede Ankara bu konuda destek arayışına girmiş ve Arap ülkelerinin de böyle bir desteği sağlayabileceği umulmuştur.[19]

Bu yakınlaşmanın önemli nedenlerinden bir diğeri de Türkiye'nin Arap ülkelerinden artan ekonomik beklentileridir. Tüm petrol ithalatçısı ülkeler gibi, Türkiye de 1973-1974 petrol krizinden çok olumsuz biçimde etkilenmiştir. Aynı zamanda petrol fiyatlarının yükselmesi petrol üreten ülkelerin önemini artırmış ve petrol ihracatçısı bir ülke olan Türkiye için, bu ülkelerle ekonomik ilişkilerini geliştirmek önemli bir hedef haline gelmiştir. Yaşanan mali krizden ve ödemeler dengesi açığından kurtulmak üzere ihracatını arttırmaya çalışan Türkiye için, büyük petrol gelirleri olan bu ülkeler aynı zamanda iyi bir pazar olmuşlardır. Gerçekten Avrupa'da petrol fiyatlarının artmasıyla birlikte yaşanan durgunluk, Batı ülkelerine ihracatın hızını azaltırken, petrol üreten ülkelerdeki pazarların genişlemesi ile Kuzey Afrika ve Or-

tadoğu'ya ihracatta çok önemli gelişmeler olmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki bu dönemde de Türkiye'nin ekonomik ilişkileri tüm Ortadoğu ülkeleri ile değil, esas itibariyle petrol üreten ülkelerle artmıştır.

Özellikle 1970'lerde uluslararası sistemdeki değişiklikler de Türkiye'nin Arap ülkeleriyle yakınlaşmasını en azından kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. İki süper güç arasında yaşanan 'yumuşama' diğer ülkelerin dış politikalarında daha esnek olmalarını getirmiştir. Ankara, Kıbrıs sorunundan da çıkardığı derslerle, Ortadoğu bölgesinde kendi çıkarları ile ABD çıkarlarını ayırdetmeye başlamış ve gelişen uluslararası konjonktür de buna olanak sağlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'de 'çok taraflı dış politika' tartışmaları yapılmıştır. Arap ülkeleri de coğrafi yakınlık, tarihsel bağlar, siyasi ve ekonomik çıkarlar çerçevesinde böyle bir politikanın muhatabı olarak görülmüşlerdir.

O dönemde, bugünkü kadar olmasa da, iç politikanın Türkiye'nin Ortadoğu politikasını bir ölçüde etkilediği ileri sürülebilir. 1965'te iktidara gelen Demirel hükümeti Arap ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine özel bir önem vermiştir. 1971'e kadar iktidarı elinde tutan Adalet Partisi'nin en azından söylem düzeyinde bu politikaları Arap-Müslüman kardeşliği teması çerçevesine oturtmasının bu partinin o zamanki muhafazakar tabanına mesaj olduğu düşünülebilir. 1974'te kurulan yeni hükümetin koalisyon ortakları olan CHP ve MSP de farklı nedenlerle de olsa Arap ülkeleri ile ilişkileri arttırmak istemişlerdir. CHP'nin üçüncü dünyacılığı ve MSP'nin İslam kardeşliği teması Türkiye-Arap ülkeleri ve Türkiye-İsrail ilişkilerini bir ölçüde de olsa etkilemiştir.

Ortadoğu'nun bu dönemde değişen yapısı da Türkiye'nin bölge ülkeleriyle yakınlaşmasını kolaylaştıran başka bir etmen olmuştur. Gerçekten de 1967 Savaşından sonra bölgede radikal ülkelerin etkinliklerini kaybetmeleri ve muhafazakar ülkelerin güçlenmeleri süreci daha önceki dönemde yaşanan *'Arap Soğuk*

Savaşı'nı sona erdirmiştir. 1973-1974 petrol krizi ise tam anlamıyla bölgedeki muhafazakar ülkelerin etkilerini sağlamlaştırmıştır. Bütün bu gelişmeler önceki dönemlerde etkin olan radikal ülkeler tarafından pek istenmeyen Türkiye'nin bölge ülkeleriyle daha rahat ilişki kurabilmesini getirmiştir.

1980'lerde Arap ülkeleriyle ilişkiler özellikle ekonomik alanda oldukça gelişmiştir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Öncelikle 1980-1988 yılları arasında süren İran-Irak Savaşı yaşanan ihracat patlamasının başlıca nedenidir. Bunun yanında OECD ülkelerinde durgunluk ve 12 Eylül askeri darbesi sonucu Avrupa ile ilişkilerde genel olarak yaşanan sorunlar Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerine daha fazla önem vermesini gerektirmiştir. Bu iyileşmeye paralel olarak 1980'lerin ilk yarısında İsrail ile ilişkiler azalmaya devam etmiştir. 1980'de İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhakını ve Kudüs'ü İsrail devletinin ebedi başkenti ilan etmesini protesto etmek üzere, 28 Ağustos 1980'de Türkiye Doğu Kudüs'teki başkonsolosluğunu kapatmış ve ilişkiler en düşük düzeye (maslahatgüzar/ikinci katip düzeyine) indirilmiştir. Türkiye BM'de de bu kararı kınayan bir tutum içine girmiştir. Kenan Evren 1980'li yılların ilk yarısında çeşitli Arap ülkelerine yaptığı gezilerde sert bir üslupla *'bölgede istikrarsızlığın en büyük kaynağı'* diye nitelediği İsrail'i eleştirmiştir.[20] Gerçekten bu dönem Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir *'iniş ve duraklama'* dönemi olarak nitelendirilmiştir.[21]

Kısacası, 1960'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye Ortadoğu bölgesine karşı politikasında yapabildiğince bir 'denge' oluşturmaya çalışmıştır. Bir yandan Arap ülkeleriyle ilişkilerini iyileştirmeye çalışmış ve özellikle Filistin hareketini destekler bir tutuma girmiştir. Öte yandan, Arap ülkelerinden gelen bütün baskılara rağmen, İsrail'le ilişkilerini de, en alt düzeyde de olsa, sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde başta Arap-İsrail uyuşmazlığı olmak üzere bir çok bakımdan kutuplaşma ve kamplaşmaların yaşandığı bu bölgede böyle bir politika zaman

zaman zorluklarla karşılaşmış ve Ankara aslında iki tarafa da pek yaranamamıştır. Siyaset eksenli katılımların zorluğunun farkında olan Türkiye, bölge ile ilişkilerini daha çok ekonomik ilişkiler çerçevesinde yürütmüştür.

Gerçekten de Ankara'daki seçkinler için Arap dünyası ile siyasi ilişkiler gittikçe sorunlu bir hal almaya başlamıştır. Ankara bir yandan 1970'lerin ortalarından itibaren FKÖ'nün Türkiye'deki terörizmi desteklediğini zaman zaman iddia etmeye başlamıştır. Örneğin, 1976 yılında o zaman iktidar ortağı olan MSP'nin ısrarı ile FKÖ'nün Türkiye'de bir büro açması için görüşmeler başlamış, ancak 1979'a kadar bir sonuç alınamamıştır. O dönemde basında bunun nedenlerinden biri olarak Türkiye'nin *"Filistin gerilla kamplarında Türkiye aleyhtarı militanların yetiştirilmesini durdurma"* şartını ileri sürmesi gösterilmiştir.[22] Bu tür pürüzler nedeniyle ancak 5 Ekim 1979'da FKÖ'nün Ankara'da büro açmasına izin verilmiştir. Açılınca da FKÖ'ye İsrail'le aynı düzeyde temsil hakkı verilmiştir.

1980'li yılların ikinci yarısında ise Türkiye'nin özellikle komşuları Irak ve Suriye ile olan ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Ayrıca, siyasi ve askeri elitin en azından bir kısmı İran devriminden sonra bölgede yükselen siyasal İslami hareketten rahatsız olmuş, ülkedeki laik rejim karşıtı grupların gerek İran gibi devrimci, gerekse Suudi Arabistan gibi muhafazakar İslamcı rejimlerden destek gördükleri kuşkusunu taşımışlardır. Dolayısıyla 1970'lerin ortalarından başlayarak Ortadoğu bölgesi bir yandan Türkiye için artan ekonomik fırsatlar sunarken, bir yandan da Ankara'nın gözünde siyasi anlamda sorunlar yaratmaya başlamıştır. Ancak, ilginç olan nokta o dönemde Türkiye'nin, 1990'ların ortalarından itibaren yaptığının tersine, bu sorunları açıkça ortaya koymamasıdır. Bu konular ikili görüşmelerde gündeme getirilmiş, ancak Ankara -en azından görünürde- Ortadoğu ülkeleri ile geliştirdiği yakınlaşmayı sürdürmeye devam etmiştir. İleride de görüleceği gibi, gittikçe artan bu sorunlar -Soğuk Savaşın bitimin-

den sonra uluslararası sistemde ve bölgede yaşanan değişimler-içteki dinamiklerle birleşerek Türkiye'nin Ortadoğu politikasında önemli değişiklikler yapacaktır.

Bu gelişmelere paralel olarak 1980'lerin ortalarından başlayarak İsrail'le ilişkilerde bir iyileşme yaşanmıştır. 1985 yılından itibaren karşılıklı olarak daha üst düzeyde temsilciler görev yapmaya başlamış, böylece Ankara ve Tel Aviv arasındaki diplomatik ilişkiler 1980 öncesi düzeyine dönmüştür. İki ülke arasında bu dönemde öncelikle ticaret ve turizm gelişmiştir. Eylül 1987'de Türkiye ve İsrail dışişleri bakanları BM Genel Kurul'u toplantısında biraraya gelmişlerdir. Bu dönemde ayrıca İsrail'in Türkiye'ye istihbarat bilgileri verdiği de iddia edilmiştir.[23] Ocak 1986'da dönemin başbakanı Turgut Özal da İsrail'le teması sürdürmenin pratik bir gereklilik olduğunu öne sürmüştür. Özal Türkiye'nin Ortadoğu'nun problemlerinin çözümünde rol oynayabilmesi için İsrail'le de iletişimin açık olması gerekliliğini savunmuştur.[24] Ayrıca Özal Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini geliştirmek için de İsrail'le teması zorunlu ve gerekli görmüştür.[25] Dolayısıyla bu dönemde İsrail'e açılımın gerekli olduğu daha sık bir biçimde ortaya konmaya başlanmıştır. Ancak, denge politikasının bir devamı olarak yine 1988'de bağımsızlığını ilan eden Filistin devletini ilk tanıyan ülkelerden biri de Türkiye olmuştur.

Soğuk Savaş Sonrası Dönem

1990'lı yıllarda Türkiye-İsrail ilişkileri büyük bir hızla düzelmeye başlamıştır. Bu düzelmede 1990'lı yılların başında uluslararası sistemde ve bölgede yaşanan değişimlerin büyük bir rolü olmuştur. Soğuk Savaşın sona ermesi, Körfez Krizi ve 30 Ekim 1991'de Madrid'le başlayan Arap-İsrail Barış Süreci gibi gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkilerine de doğrudan etki etmiştir. Öncelikle Soğuk Savaş döneminde Batının, özellikle de ABD'nin yakın müttefiki olan iki ülke, Türkiye ve İsrail, kendilerini uluslа-

rarası sistemdeki bu değişime uydurma çabası içine girmişlerdir. İki ülkede de Soğuk Savaşın sona ermesi ile kendilerinin stratejik önemlerinin azalacağı kaygısına odaklı tartışmalar başlamıştır. Dolayısıyla ABD'nin özellikle Körfez Savaşından sonra Ortadoğu'da yaratmaya çalıştığı *'yeni düzende'* yer almak ve işbirliğine gitmek anlamlı görülmüştür. Barış Sürecinin başlaması ise Türkiye açısından bir rahatlama sağlamış ve daha önce uygulanmaya çalışılan *'denge'* politikasının nedenlerini ortadan kaldırmıştır. Gerçekten bu dönemde hemen hemen bütün bölge ülkeleri İsrail'le ilişkilerini *'normalleştirirken'* Türkiye'nin de bunu yapmaması düşünülemezdi. Zaten Ankara Arap ülkeleriyle en fazla yakınlaştığı dönemlerde bile İsrail'le ilişkilerini tamamen kesmemiştir ve, yukarıda da belirtildiği gibi, iki ülke arasındaki ilişkilerde 1980'lerin ortalarından itibaren bir düzelme yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle İsrail'le iyi ilişkiler kurarak ABD'deki Yahudi lobisinin desteğini kazanmak Türkiye'deki siyasi elit için çok cazip görülmüşür. Üstelik artık bir çok kişi 1960'ların ortalarından beri süren *'Arap yanlısı'* politikalardan Türkiye'nin beklediklerini elde edemediğini düşünmeye başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu politikaların bir nedeni Arap ülkelerinden Kıbrıs sorunu gibi dış politika sorunlarında destek alabilmekti. Ancak ne bu konuda ne de diğer konularda Ankara böyle bir destek görememiştir. Son tahlilde ilişkilerin en önemli yönünü oluşturan ekonomik ilişkilerde de, 1980'lerin ortalarından itibaren petrol fiyatlarının düşmesiyle bir duraklama ve hatta iniş yaşanmıştır.[26] Üstelik 1980'li yıllarda Suriye ve Irak'la Türkiye'nin çeşitli siyasi sorunları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bütün bu koşullar altında, Barış Sürecinin de başlamasıyla, Ankara İsrail'le ilişkilerini iyileştirmiştir.

Bu çerçevede Ankara, İsrail'le diplomatik ilişkilerini normalleştirerek büyükelçilik düzeyine yükseltmeye ve Doğu Kudüs'teki başkonsolosluğunu da yeniden açmaya karar vermiştir. Bu karar sonucu Türkiye'nin İsrail ile diplomatik ilişkileri, Filistin ile

eş zamanlı olarak, 31 Aralık 1991'de büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir. Kudüs başkonsolosluğunun görev alanı Doğu ve Batı Kudüs, Batı Şeria ve Gazze Şeridi olarak saptanmış ve Kudüs'ün Ankara tarafından ayrı bir *'entite'* olarak görüldüğünü İsrail ve Arap alemine vurgulamak amacıyla' da 1 Ekim 1992'de göreve başlayan Kudüs başkonsolosu doğrudan Ankara'daki dışişleri bakanlığına bağlanmıştır.

İlişkilerin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesinden sonra Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir hareketlenme olmuştur. Bu hareketlenmenin en önemli göstergesi ise iki ülke arasında hızla sayıları artan üst düzey ziyaretler olmuştur. İsrail'e ilk üst düzeyde ziyareti dönemin Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş, 1-4 Haziran 1992 tarihlerinde gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında İsrail'den Türkiye'ye yönelik yoğun turist akımı karşısında iki ülke arasında Turizm İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bunu takiben Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 13-15 Kasım 1992 tarihlerinde İsrail'e resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret bir Türk dışişleri bakanının İsrail'e ilk resmi ziyareti olmuştur. Görüşmelerde iki ülke arasında özellikle ticaret hacminin arttırılması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Müzakereler sonunda işbirliğinin çerçevesini ayrıntılı bir şekilde belirleyen bir *"Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğinin İlkeleri Muhtırası"* ile bir de *"Kültür, Bilim ve Eğitim İşbirliği Anlaşması"* imzalanmıştır. İsrail ile Türkiye arasında 1981 yılında geri çekilen askeri ateşeliklerin karşılıklı olarak büyükelçiliklere yeniden atanması da kararlaştırılmıştır. Öte yandan, İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, 14-17 Ocak 1994'de Türkiye'ye ilk resmi ziyaretini yapmıştır. Weizman'ın bu ilk yurtdışı ziyareti aynı zamanda İsrail ile Türkiye arasında cumhurbaşkanı düzeyinde gerçekleştirilen ilk resmi ziyaret olmuştur. Görüşmelerde iki ülke arasında ekonomik işbirliğini arttırmak amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalanması yönünde bir müzakere sürecinin başlamasına karar verilmiştir.[27] Daha sonra, İsrail Dışişleri Bakanı Shimon Peres 10-12 Nisan 1994 ta-

rihleri arasında Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Görüşmelerde Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin bölgesel çerçevede geliştirilmesi kararlaştırılmış ve ikili ilişkilerde de özellikle ekonomik işbirliği konuları üzerinde durulmuştur.

Kısacası, 1990'ların ortalarına kadar süren bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça gelişmiştir. Ancak bütün bunlara karşın Ankara'nın halen İsrail'le ilişkilerini geliştirmekte çekingen davrandığı ve bu ilişkileri Arap ülkeleriyle olan ilişkileriyle mümkün olan ölçüde dengede tutmaya devam ettiği iddia edilebilir. Gerçekten, Türkiye'deki seçkinler İsrail ile ilişkilerde siyasi ve güvenlik konularında işbirliği yerine, daha çok ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda ilişkileri geliştirmeyi, en azından görüntü olarak, yeğlemişlerdir. Bu dönemde, Türkiye'deki askeri ve diplomatik çevreler iki ülke arasında stratejik bir ilişkinin varlığını yadsımışlardır. Örneğin, Genelkurmay Başkanlığı genel sekreterlik ofisi 1992 yılında yaptığı bir açıklamada bu konuya ilişkin bir soruya *"Ortadoğu'nun gerçeklerinin ışığında Müslüman ve laik Türkiye İsrail ve Arap dünyası ile ilişkilerini dengede tutmaya büyük özen gösterir"* şeklinde cevap verilmiştir.[28] Gerçekten, Ankara bu dönemde hala İsrail ve Arap ülkeleri ile ilişkileri arasında bir denge sürdürmeye devam etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İsrail'le ilişkilerin Barış Süreci çerçevesinde geliştiği sık sık vurgulamış ve bölgesel perspektife ağırlık verilmiştir. Örneğin, 1992 yılında dışişleri bakanlığı İsrail'in 12 Filistinliyi sınır dışı etmesini kınamış ve İsrail'in Barış Sürecini aksatacak hareketlerden kaçınmasını istemiştir.[29] Yine, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Temmuz 1993'te İsrail'e yapacağı ziyareti İsrail'in Güney Lübnan'ı bombalaması üzerine ertelemiştir.

Öte yandan Ankara bu dönemde Arap ülkeleriyle de ilişkilerini geliştirmeye ve özellikle komşularıyla sorunlarını çözmeye özen göstermiştir. 1993'te dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin bir bölge gezisi yapmış, bu arada Yaser Arafat'la da görüşmüştür[30] Eylül 1993'te ise Arafat Ankara'ya gelmiş, Türki-

ye'nin o güne değin FKÖ'ye gösterdiği destek için teşekkür etmiş ve desteğini sürdürmesini dilemiştir. Ziyaret sırasında iki taraf arasında bir Kültür ve Eğitim anlaşması imzalanmış ve Türkiye FKÖ'ye 50 milyon dolarlık bir kredi açmıştır. Daha da önemlisi bu dönemde Suriye ile ilişkilerde de bir iyileşme yaşanmasıdır. Öncelikle iki ülke arasında yeni bir güvenlik protokolü imzalanmıştır. Çeşitli vesilelerle yapılan ikili görüşmeler sonucunda iki taraf da ilişkilerin her alanda iyiye gittiği konusunda açıklamalar yapmış ve özellikle Türkiyeli yetkililer PKK konusunda Suriye'nin artan bir işbirliği içinde olduğunu sık sık vurgulamışlardır. O kadar ki Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman ziyareti sırasında, Suriye ile mutlaka iyi ilişkiler geliştirmek zorunda olduklarını belirterek *"Türkiye Suriye ile aramızı bulsun"* demiştir.[31] Yine bu dönemde Körfez Savaşı sonrası Irak'ta yaşanan gelişmelerin anlamını kavramaya çalışan ve yaşanan belirsizlikten endişe duyan İran, Suriye ve Türkiye, Ankara'nın insiyatifi ile, bölgesel gelişmeleri, özellikle de Kuzey Irak'taki durumu görüşmek üzere, periyodik olarak üçlü toplantılar yapmaya başlamışlardır. Bu çerçevede Irak'ın komşuları bu ülkeler ABD'nin politikasına da artan bir kuşkuyla yaklaşmışlardır. Örneğin, 1993 yılında ABD'nin bir Irak saldırısı sırasında dönemin Başbakanı Demirel, Suriye Devlet Başkanı Esad'la görüşmek üzere Şam'a gitmiş ve görüşmeden sonra iki ülkenin de *"Irak'taki sivillere zarar verecek olaylara karşı"* oldukları belirtilmiştir.[32]

Dolayısıyla Türkiye'nin Körfez Krizindan hemen sonraki dönemde Ortadoğu politikasına bakıldığında, bu politikaya yön veren iki kavram ortaya çıkmaktadır: belirsizlik ve kuşku. Bir yandan Ankara'daki seçkinler Türkiye'nin Körfez Savaşından hiç de beklendiği gibi 'karlı' çıkmadığının, tam tersine Savaş sonrası gelişmelerin Türkiye için çeşitli sorunlar yarattığının farkına varmışlardır. Bu çerçevede Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin politikalarından da kuşku duymaya başlamışlardır. Gittikçe artan

bu güvensizlik ortamında komşularıyla ilişkilerini çözmeye çalışan Ankara, kendisiyle doğrudan ilgili bölgedeki gelişmeleri etkileyebileceğini ummuştur. Kısacası bu dönem bir arayış ve anlamlandırma dönemi olmuştur. İşte bu dönemde İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi de yine daha çok bölgesel gelişmelere bir tepkidir. Arap-İsrail Barış Süreci'nin doğrudan bir sonucu olan bu iyileşme, daha çok İsrail'in lokomotif rolü oynaması ile bir ivme kazanmıştır. Ankara ise halen özellikle siyasi ve askeri işbirliği konusunda çekingendir.

Ankara'nın Artan Güvenlik Kaygıları ve İsrail

Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesinde Başbakan Tansu Çiller'in Kasım 1994'te İsrail'i ziyareti bir çok bakımdan bir dönüm noktası olmuştur. Çiller bu gezisi sırasında gayriresmi Filistin dışişleri bakanlığı görevini gören Kudüs'teki Orient House'u ziyaret ederek Faisal al-Husayni başkanlığında bir Filistin heyeti ile görüşmüştür. Bu ziyaret İsrail'de bazılarını kızdırmış ve küçük bir kriz yaratmıştır.[33] Türk heyeti böyle davranarak Ankara'nın yıllardır Ortadoğu'da uyguladığı denge politikasını sürdürüyor izlenimi vermiştir. Ancak, gerçekte Çiller'in İsrail gezisinin önemi aslında bu geziyle iki ülke arasındaki ilişkilerin içeriğinin değişmeye başlamasından kaynaklanmaktadır. Bu ziyaret sırasında birçok anlaşma imzalanmıştır. Bunların en ilginci İsrail Havacılık Endüstrisinin Türk Hava Kuvvetleri'nin Fantom uçaklarını modernize etmesi ile ilgili $600 milyonluk anlaşmadır. Ayrıca bu gezi sırasında Çiller İsrail tarafına açıkça istihbarat alanında ve genel olarak *'terörizme karşı'* işbirliği önermiştir.[34] Onuruna verilen yemekte ise İsrail'den *'vaadedilmiş topraklar'* diye bahsetmiş, Atatürk ve Ben Gurion'u karşılaştırmış ve *"İslami teröre karşı işbirliği"* çağrısında bulunmuştur.[35] Genel olarak o dönemde PKK konusunda daha *'şahin'* politikalar izleyen ve ABD yönetimi ile de yakın ilişkiler içinde olan Çiller'in İsrail'le ilişkilerde güvenlik boyutuna önem verdiği söylenebilir.

Gerçekten 1994 yılının sonlarından itibaren Türkiye'nin İsrail'e karşı politikasında bir değişim gözlemlenebilir. Bu dönemde Ankara Tel Aviv'le siyasi ve stratejik ilişkiler kurmakta gittikçe daha az çekingen davranmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedeni Ortadoğu'da Körfez Savaşı sonrası ortaya çıkan gelişmelerin daha netleşmesi ve bu gelişmeleri Türkiye'deki karar vericilerin değerlendirme biçimleridir. Bu çerçevede *'ulusal çıkar'* yeniden tanımlanmış ve bu tanımlama Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve laik rejiminin tehdit altında olduğu ve bu tehditin de büyük ölçüde *'güneyden'* yani Ortadoğu bölgesinden geldiği saptaması üzerine oturmuştur. Böylece Ortadoğu bölgesi ile ilişkilerde güvenlik kaygıları ön plana çıkmıştır. Türkiye'nin Ortadoğu politikası içte yaşanan dinsel ve etnik kimlik çatışmalarının ipoteği altına girmeye başlamıştır. Kürt milliyetçiliğine dayalı terör ve radikal İslamcı hareketlerin nedenleri büyük ölçüde Ortadoğu ülkelerinin bu hareketleri desteklemeleri olarak görülmüş, dolayısıyla Türkiye'nin bu bölge ile ilişkileri bu çerçevede düzenlenmeye başlanmıştır. Kısacası, Türkiye'nin güvenlik hesaplarında daha önce öncelikli bir bölge olmayan Ortadoğu, 1990'lı yıllarda birinci dış güvenlik meselesi olarak ilan edilmiştir.[36]

Bu değerlendirmenin siyasi ve askeri elitin büyük bir çoğunluğu tarafından yapılmasına karşın, bunun sonucu olarak bölgeye ilişkin politikalarda köklü bir değişiklikliğe gidilmesi ve insiyatif alınması ordunun girişimi ile olmuştur. Genelkurmay bu dönemde karar verme sürecinde ağırlık kazanmıştır. 1990'lı yıllarda kurulan hükümetlerin zayıflığı ve siyasi istikrarsızlık ordunun bu rolü oynamasına olanak sağlamıştır.[37] Öte yandan, Ortadoğu bölgesinden kaynakladığı ileri sürülen bu sorunların hem ordunun kendisini bekçisi olarak tanımladığı laik rejime, hem de ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik olmaları ordunun müdahale etme isteğini arttırmıştır. Bütün bunların bir sonucu olarak bu dönemde ordu Ankara'nın Ortadoğu politikasının

belirlenmesinde alışılmışın çok üstünde doğrudan ve belirleyici bir rol oynamıştır. Gerçekten genelkurmay örneğin hem İsrail ile stratejik işbirliğinin geliştirilmesinde başat aktör olmuş, hem de ordu mensupları İsrail ve diğer Ortadoğu ülkeleriyle ilişkiler konusunda medyada ve çeşitli forumlarda alışılmadık sıklıkta ve açıklıkta beyanlarda bulunmuşlardır. Bu genel çerçeve Türkiye'nin Ortadoğulu komşuları, İran, Irak ve Suriye ile ilgili politikalarını belirlemiştir. Yine aynı şekilde, 1990'lı yılların ortalarından itibaren İsrail'le geliştirilen ilişkiler bu yeni anlayışın ve oluşumun bir sonucudur.

Bir yandan, Ankara'nın Kuzey Irak'taki gelişmelerden rahatsızlığı artarak sürmüştür. Körfez Savaşından sonra o bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu ve PKK'nın burada üslenmesi Türkiye'nin güvenlik endişelerini arttırmıştır. Daha da önemlisi Türkiye'deki siyasi ve askeri elit ABD'nin ve bu arada İsrail'in bu soruna ilişkin niyet ve politikaları konusunda da sürekli bir kuşku taşımışlardır. Bütün bunlar gittikçe artan bir *'güvensizlik'* ortamı yaratmıştır. Öte yandan Ankara'nın Suriye ile ilişkileri de hızlı bir biçimde krize girmiştir. İki ülke arasındaki karşılıklı güvensizlik 1990'ların başındaki diyalog ortamını sona erdirmiş ve Ankara bu dönemde Şam'ın PKK'ya verdiği desteği arttırdığını iddia etmiştir. Yine Şam'ın Aralık 1995'te su sorununu Batılı ülkeler ve Arap ülkelerinin dikkatine sunarak uluslararasılaştırma çabaları Ankara'yı alarma geçirmiştir. Daha da önemli bir gelişme, 1995'in yazında PKK'nın, Suriye'nin Türkiye'ye 1939'da verilmesini hiç bir zaman kabul edemediği Hatay'da faaliyet göstermeye başladığı ile ilgili iddialar olmuştur.[38] Bu çerçevede üç ayda bir yapılması gereken güvenlik ve işbirliği görüşmeleri Türkiye tarafından askıya alınmıştır. Suriye'nin ilişkilerin yeniden başlatılması için yaptığı çağrılara ise Ankara, 'Öcalan'ın Türkiye'ye iadesi ya da üçüncü bir ülkeye sınırdışı edilmesi, Lübnan'daki PKK faaliyetlerinin sona erdirilmesi için Türkiye-Suriye-Lübnan üçlü güvenlik işbirliği görüşmelerinin başlatılması'nı

şart koşmuş ve son olarak 1995 yılının Ekim ayında Ankara'da yapılan güvenlik ve işbirliği görüşmelerinde Türk heyeti Suriye heyetini çok sert bir uslupla uyarmıştır.[39] Ankara açısından bardağı taşıran son damla ise yine 1995 yılında Yunanistan ve Suriye'nin, Türkiye ile bir çatışma halinde Yunan uçaklarına Suriye hava sahasını kullanma hakkı veren, bir anlaşma imzaladığı haberlerinin ortaya çıkması olmuştur.[40]

Kısacası, 1990'ların ortalarında Türkiye'nin Suriye'ye karşı politikasını hızla sertleştirdiği gözlemlenebilir. Bu konuda Ankara'yı kaygılandıran başka bir konu da o sıralar Suriye ile İsrail arasındaki görüşmelerin sonuçlanmak üzere olduğuna ilişkin beklentilerin artması olmuştur. Bir yandan Arap-İsrail uyuşmazlığının barışçı bir yolla çözülmesini çıkarlarına uygun gören Ankara, öbür yandan özellikle Suriye ile İsrail arasındaki olası bir barışın Türkiye açısından etkileri konusunda daha karamsar olmaya başlamıştır. Bu çerçevede, İsrail'le barış yapmış bir Suriye'nin dikkatini ve gücünü Türkiye'ye çevirebileceğinden endişe edilmeye başlanmıştır. İsrail'le Suriye arasındaki görüşmelerde örneğin su konusunda Türkiye'nin su kaynaklarının da uzlaşma konusu edilmesi Ankara'yı rahatsız etmiştir.[41] Bu ve benzeri gelişmeler genelde Türkiye'yi İsrail ve ABD'nin Suriye'yi barış sürecinde tutabilmek için çok tavizkar davrandıklarını düşünmeye itmiştir.[42] İsrail'in Suriye ile görüşmelerinde Türkiye'nin güvenlik kaygılarını gözardı ettiğine inanan ve bu çerçevede kendi sorunlarıyla başbaşa kalmak istemeyen Ankara, daha aktif bir politika gütmeye doğru hızla yönelmiştir. İşte bu aktif politika bir yandan Suriye gibi PKK'yı destekleyen ülkelere karşı sertliği getirirken, bir yandan da İsrail'le daha da yakın bir ilişki kurmanın olası faydalarını Ankara'daki karar vericilerin görmesini sağlamıştır.

Bu gelişmelere paralel olarak Ankara'nın İsrail'le özellikle savunma alanındaki ilişkileri çok gelişmiştir. Bu anlamda ilk önemli adım 23 Şubat 1996'da imzalanan ancak kamuoyuna iki ay ka-

dar bir süre sonra açıklanan Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması olmuştur.[43] Daha sonra RefahYol döneminde Ağustos 1996'da imzalanan Savunma İşbirliği Anlaşması ile de bu alandaki işbirliği pekiştirilmiştir. Bu anlaşmalar çerçevesinde bu dönemde iki ülke arasında çeşitli silah alım-satımı ve ortak üretim projeleri gerçekleşmeye başlamıştır. Ayrıca iki ülkenin yetkilileri düzenli olarak bir araya gelerek bir *'stratejik diyalog'* da başlatmışlardır. Bütün bu gelişmeler bölgesel dengeler açısından iki ülkeyi de rahatlatmıştır. Bu çerçevede stratejik işbirliğinin bir amacı özellikle Suriye ve İran'a mesaj vermek olmuştur. Nitekim ABD'nin de desteklediği bu yakınlaşmadan bu ülkeler oldukça rahatsız olmuşlardır. Suriye ve İran dışında, Türkiye-İsrail stratejik işbirliği, değişen ittifak ihtimalleri ile merkezi rolünü kaybetmekten çekinen Mısır'ı da rahatsız etmiştir.

İsrail'de Mayıs 1996'da yapılan seçimler Türkiye ve İsrail arasındaki stratejik yakınlaşmaya yeni boyutlar eklemiştir. Bir taraftan yeni kurulan Netanhayu hükümetinin politikalarıyla gittikçe tıkanan Barış Süreci Türkiye ile İsrail ilişkilerinin iyice dikkat çekmesine yol açmış ve bölgedeki bazı ülkeler İsrail'in uzlaşmaz tutumunu Türkiye ile geliştirdiği ilişkiler ile açıklamaya başlamışlardır. Öte yandan, Netanhayu hükümetinin Suriye'ye karşı sert tutumu Ankara'yı bir ölçüde rahatlatmıştır. İşçi Partisi hükümeti döneminde gelişen stratejik işbirliğine rağmen İsrail'in Suriye ve Kürt sorununa ilişkin bakışlarını tam olarak desteklemediği konusundaki kaygılarını sürdüren Türkiye, yeni hükümetin Suriye konusundaki tavrını destekler görünmüştür. Bu çerçevede RefahYol döneminin DYP'li savunma bakanı Turhan Tayan'ın Mayıs 1997'de İsrail ziyareti sırasında İsrail'in 1967 Savaşında Suriye'den ele geçirdiği Golan tepelerini de gezi programına katması ilginçtir. Nitekim, Tayan'ın ziyaretinden bir süre sonra Netanyahu da PKK ve Suriye'nin bu örgüte verdiği destek konusunda açık beyanatlar vermeye başlamıştır.[44]

Bu politikalarla Ankara bir anlamda 1960'ların ortalarından itibaren ince ince kurduğu *'denge'* politikasının da sona erdiğini ilan etmiştir. Gerçekten Türkiye'deki karar vericiler tam da Arap-İsrail Barış Süreci teklemeye başlarken ve İsrail'de yeni kurulan Netanhayu hükümeti uzlaşmaz tavırlarını gittikçe arttırırken, İsrail'le bu yakınlaşmayı başlatmakta hiç bir sakınca görmemişlerdir. Bu yakınlaşma büyük ölçüde askerlerce tasarlanmış ve uygulanmıştır. Ancak ilginç olan nokta Türkiye-İsrail stratejik işbirliğinin Türkiye siyasal hayatının değişik aktörleri tarafından da desteklenmesi olmuştur. Örneğin, Refah Partisi dışındaki tüm belli başlı siyasi partiler İsrail'le güvenlik boyutunu da içeren ilişkiler kurulmasını desteklemişlerdir. Bu bağlamda, özellikle iki partinin yaklaşımı ilginç görülebilir. Birincisi, 1970'li yıllarda *'Arap yanlısı'* politikalarıyla bilinen Bülent Ecevit liderliğindeki DSP'dir. Gerçekten Ecevit ayrıca Türkiye'nin Ortadoğu politikasında ABD etkisinin azalmasını da yıllarca savunmuştur. Dolayısıyla diğer bölge ülkelerinin de bir hayli tepkisini çeken böyle bir yakınlaşmayı hoş karşılamaması beklenebilirken, bunun tam tersi olmuştur. Örneğin, Ecevit eşiyle birlikte 1995'de İsrail'i ziyaret etmiş, İsrail'in ekonomi, eğitim ve teknoloji alanlarındaki başarılarını övdükten sonra, tüm alanlarda Türkiye-İsrail arasındaki bağların gelişmesinin büyük önemi olduğunu vurgulamıştır.[45] Benzer bir şekilde MHP de geçmişte ideolojisinde ve söylemindeki İslami öğeler ve zaman zaman Yahudi düşmanlığına varan İsrail eleştirisine rağmen, bu dönemde gelişen Türkiye-İsrail ilişkilerini desteklemiştir. Yine ilginç bir örnek, daha çok milliyetçi-İslami bir söylemi benimseyen Fethullahçılar grubundan gelmiştir. Gerçekten bu gruba ait iletişim araçlarında İsrail ile ilişkiler eleştirilmemiş ve bu konuya özel bir ilgi gösterilmiştir. İsrail ile ilişkiler konusunda bu geniş koalisyonun oluşmasının nedeni bu ilişkinin Türkiye'nin temel güvenlik sorunları ile bağlantılandırılması olmuştur. Bu aktörler karşılaşılan sorunları çözmede İsrail ile yakınlaşmanın olumlu bir rol oynaya-

cağına inanmışlardır. Dolayısıyla asker ve sivil bürokrasinin dışında da Türkiye'deki siyasal hayatın bir çok aktörü bu yakınlaşmayı desteklemiştir. Belli başlı aktörlerden sadece Refah Partisi bu konsensusun dışında kalmıştır.

Bu yüzden Türkiye ve İsrail arasında gittikçe artan işbirliğine açıkça karşı olan tek başlıca siyasi parti konumundaki Refah Partisi'nin ana koalisyon ortağı olarak iktidara gelmesi, ilişkinin geleceğine ilişkin olarak soru işaretleri yaratmıştır. Gerçekten de 1990'lı yılların ortalarından itibaren İsrail'le yaşanan yakınlaşma Refah Partisi'nin iktidara gelmeden önce Ortadoğu politikası ile ilgili en çok eleştirdiği konuların başında geliyordu. Bu partinin iktidara gelmesiyle İsrailliler de dahil olmak üzere bazı çevrelerde Refah'ın bu anlaşmayı iptal edecek gücü bulunmasa dahi, uygulamayı yavaşlatabileceğinden, dolayısıyla etkisini azaltacağından, kuşkulanılmıştır. Öte yandan, örneğin Suriye'nin de Refah Partisi iktidarından en başta beklediği İsrail'le yapılan askeri anlaşmayı iptal etmesi olmuştur.[46] Ancak RefahYol hükümeti bu konuda da var olan politikayı değiştirmediği gibi, İsrail'le ilişkiler bu dönemde daha da ilerlemiştir. İktidara geldikten kısa bir süre sonra RefahYol hükümeti daha önce görüşmeleri başlayan, ancak kendi hükümetleri döneminde sonuçlanan 54 Fantom uçağının modernizasyonu anlaşmasını imzalamıştır.[47] Yine görüşmelerine daha önce başlanan Serbest Ticaret Anlaşması bu hükümet sırasında Meclis'ten geçirilmiştir.[48] Daha da önemlisi bu dönemde iki ülke arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyen ve araştırmacıların karşılıklı eğitimini öngören Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması 28 Ağustos 1996'da imzalanmıştır. Erbakan Türkiye'yi ziyaret eden İsrail dışişleri bakanı David Levy'i kabul etmiş ve basın önünde İsrail'i eleştiren tavrının içeride devam etmediği ve sıcak bir görüşme olduğu basına yansımıştır.[49] Refahlı yetkiler bu konuda *"ikili ilişkileri çıkarlar yönlendirir"* diyerek pragmatizm örneği vermişlerdir.[50] Belki diğerleri kadar ilgi çekmeyen ancak çok daha önemli bir husus da Re-

fah Parti'li bazı milletvekillerinin çeşitli vesilelerle İsrail'i ziyaret etmeleri ve Ankara'da yapılan İsrail'in kuruluşu kutlamalarına katılmaları olmuştur.[51]

Haziran 1997'de iktidara gelen Anasol-D hükümeti de RefahYol gibi İsrail'le ilişkilerin rotasında hiç bir değişiklik yapamamıştır.[52] Nitekim, hükümetin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra başlattığı komşularla ve Arap dünyası ile diyalog politikasından ve bu çerçevede İsrail'le ilişkilerin arka planda kaldığı iddialarından ordunun rahatsız olduğu söylentileri yayılmıştır. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in son İsrail gezisi sırasında basına verdiği bir demeç bu söylentileri doğrular niteliktedir: *"Türkiye'de bazı çevrelerin bizim komşu ülkelerle daha iyi ikili ilişkiler kurma çabalarımızın İsrail'le ilişkilerimizi zayıflattığını iddia ettiklerini biliyorsunuz. Ama, tam tersine, bunun böyle olmadığını İsrail başbakanının kendisi söylemiştir."*[53]

Cem'in İsrail gezisinin kendisi de hükümetin ve Türkiye'nin açmazlarını göstermesi bakımından ilginçtir. Ankara, bir yandan Barış Sürecinin artık neredeyse kopma noktasına geldiği bir dönemde, dışişleri bakanını İsrail'e göndermiş ve bu ülke ile ilişkilerini özellikle savunma alanında daha da geliştirmeye devam etmiş, öte yandan yeni dönemde başlanmış ve devam ettirilememiş Arap ülkelerine açılma politikasını da görünürde sürdürmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Türkiye'nin Araplarla İsrail arasında oynayabileceğini iddia ettiği köprü rolü, hem İsrail açıkça ABD'den başka kimsenin böyle bir rol oynamasına izin vermeyeceğini ilan ettiği için, hem de Türkiye'nin böyle bir rolün gereği olduğu şekilde Araplarla iyi ilişkileri olmadığı için, gerçekçi bir politika olarak görülmemektedir.

Cem'in bu gezisinden sonra Türkiye-İsrail ilişkileri gelişmeye devam etmiştir. Temmuz 1998'de Başbakan Mesut Yılmaz İsrail'i ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında iki ülkenin ABD ile birlikte yeni bir deniz manevrası yapacağı ilan edilmiştir. Yine bu gezi sırasında iki ülke arasındaki savunma işbirliği daha da derin-

leştirilmiştir. Suriye rejiminin gezisini eleştirdiği kendisine hatırlatıldığında ise Yılmaz *"Açıkçası Suriye rejiminin ziyaretim hakkında nasıl yorum yaptığı beni hiç ilgilendirmiyor. Herkes bu ülkenin Türkiye'ye karşı düşmanca amaçlarını biliyor"* diye yanıtlamıştır. Bu açıklama hükümetin ilk iş başına geldiğinde başlattığı Ortadoğu'daki komşularıyla diyalog politikasının sona erdiğinin de açık bir göstergesi olmuştur. Nitekim Ekim 1998'de Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerde gerginlik artmış ve yaşanan kriz Öcalan'ın Suriye'den ayrılması ve 19-20 Ekim'de iki ülke arasında imzalanan Adana Mutabakatı ile Şam'ın Ankara'ya PKK konusunda çeşitli taahhütler vermesi ile sona ermiştir.

İkili İlişkilerin Çeşitli Boyutları

1990'lı yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin önemli bir yönü çeşitli boyutları birarada içermesidir. Öncelikle, yukarıda da belirtildiği gibi, ekonomik ilişkiler başından beri iki ülke arasındaki yakınlaşmanın önemli bir yönünü oluşturmuştur. Bu ilişkilerin kurumsal ve hukuki çerçevesini çizmek üzere çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bunlardan en önemlisi 14 Mart 1996'da imzalanan ve 1 Mayıs 1997'de yürülüğe giren Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Alanı Anlaşmasıdır. Bu anlaşmayla ilgili görüşmeler 1994 yılında başlamasına rağmen, özellikle Türkiye'deki tekstilcilerin rekabetinden çekinen İsrail'deki tekstil sanayiinin karşı koyması yüzünden, oldukça uzun ve zorlu geçmiştir. Sonunda bu sektöre bir geçiş dönemi verilmesi ile anlaşma imzalanabilmiştir. Sanayi ürünlerini ve başlangıç olarak kararlaştırılan bir kısım tarım ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsayan anlaşma, iki ülke arasında 2000 yılına kadar serbest ticaret alanı oluşturulmasını öngörmektedir. Bu anlaşma Türkiyeli işadamları tarafından sadece İsrail pazarına girmek için değil, aynı zamanda ABD, Filistin ve Ürdün pazarlarına da sıçrama tahtası olarak görülmüştür.[54]

Bu hukuki çerçeve içinde gelişen Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinin en önemli boyutu ticari ilişkilerdir. 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki ticaret sürekli bir büyüme eğilimi göstermiştir. (Bkz. Tablo 1) İlk defa 1994 yılında ticaret hacmi Türkiye'nin lehine gerçekleşmiştir.[55] 1997 yılında bir yıl öncesine göre Türkiye'nin ihracatı %54 artmış, aynı dönemde ithalat %19 yükselmiştir. Serbest Ticaret Anlaşmasını yürürlüğe girmesi ile ticari ilişkilerin daha da artacağı düşünülebilir.

İkinci önemli alan daha çok İsrail'den Türkiye'ye gelişen turizmdir. (Bkz. Tablo 2). Ancak daha çok 'kumarhane turizmi' şeklindeki bu turizmin Türkiye'deki gazinoların kapanması ile bir duraklama dönemine girmiştir. Son olarak, yatırım alanında daha sınırlı bir gelişme olmuştur.[56] Mart 1996'da imzalanan Karşılıklı Yatırımların Teşviki ve Korunması Anlaşması'nın Ağustos 1998 yılında yürürlüğe girmesi ile bu alanda da bazı gelişmeler olabileceği düşünülebilir. Ekonomik ilişkilerde başka bir alan da tarımsal işbirliğidir. İsrail'in tarıma dayalı sanayilerde, sulama sistemleri, tohum ıslah birimleri ve verimi arttırıcı diğer tekniklerde oldukça ileri bir teknolojiye sahip olması bu alanda işbirliğini cazip kılmaktadır. Gerçekten de özellikle GAP İdaresi Başkanlığı ile İsrail'deki kuruluşlar arasındaki ilişkiler son yıllarda hızla gelişmektedir. Son olarak, özellikle İsrail'in girişimi ile Ankara ve Tel Aviv Orta Asya ve Kafkasya'da ortak yatırımlara girişmektedirler.[57] Kısacası, iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin daha da gelişmesi için halen bir potansiyel bulunmaktadır. Ancak iki ekonomi de sonuçta birinci planda özellikle Avrupa'ya yönelmiş durumdadır.

Bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerin en önemli boyutu stratejik/askeri işbirliği olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi bu ilişkilerin çerçevesini iki anlaşma oluşturmaktadır. 23 Şubat 1996'da imzalanan Askeri Eğitim Anlaşması karşılıklı olarak pilotların eğitim uçuşları gerçekleştirilmesini, ortak tatbikatlar yapılmasını ve istihbarat alışverişini öngörmektedir. Bu çerçevede

anlaşmanın imzalanmasından beri iki ülke pilotları periyodik olarak diğer ülkede eğitim uçuşlarını gerçekleştirmektedirler. Yüzölçümü az, dolayısıyla da *'stratejik derinliği'* olmayan İsrail için pilotlarının Türkiye'de eğitim uçuşları yapmasının önemi açıktır.[58] Türkiye açısından ise pilotların bu anlaşmayla İsrail'in üstün olduğu elektronik uçuş teknikleri konusunda eğitim görecekleri iddia edilmiştir. Öte yandan, 26 Ağustos 1996'da imzalanan Savunma İşbirliği Anlaşması iki ülke arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyen ve araştırmacıların eğitimini öngörmektedir. Bu anlaşmaların dışında Ankara ile Tel Aviv arasında *'terör güvenlik ve diğer bölgesel sorunları'* görüşmek üzere düzenli bir 'stratejik diyalog' da başlatılmıştır.[59]

İki ülke arasında artan stratejik işbirliğinin bir başka boyutunu da askeri alımlar oluşturmuştur. Önümüzdeki 20-25 yılda $150 milyarlık bir harcamayı içeren oldukça pahalı bir modernizasyon programına başlamış olan, ancak Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin içteki bazı baskılar nedeniyle örtülü ambargo uyguladığı Türkiye için İsrail iyi bir kaynak olarak görülmüştür. Dolayısıyla, Pentagon'un da onayıyla,[60] Türkiye İsrail ile çeşitli askeri alımları ve modernizasyonu içeren anlaşmalar imzalamıştır. Ayrıca, Ocak 1998'de İsrail açıklarında Türkiye, İsrail ve ABD'nin katıldığı ve sadece bir *'arama ve kurtarma'* tatbikatı olarak ilan edilen dört saatlik deniz tatbikatı Türkiye ve İsrail arasındaki, ABD tarafından da desteklenen stratejik yakınlaşmanın boyutlarını göstermesi bakımından sembolik anlamda da olsa önemli olmuştur.

Son olarak, Soğuk Savaş sonrası dönemde gelişen Türkiye-İsrail ilişkilerinin başka bir boyutu da insan bazında ilişkilerin de bu dönemde oldukça gelişmesidir. Yukarıda bahsedilen turist akınının yanında bir çok alanda bu bazda kontaklar kurulmuştur. Bu çerçevede özellikle önemli bir gelişme iki ülke üniversiteleri ve araştırma kuruluşları arasında geliştirilen işbirliğidir. Gerçekten son yıllarda gerek akademisyen ve öğrenci değ-

şimi şeklinde olsun, gerekse karşılıklı çeşitli bilimsel toplantılar düzenlenmesi konusunda olsun Türkiye ve İsrail arasında örneğine pek sık rastlanılmayacak yoğunlukta bir iletişim yaşanmaya başlanmıştır.

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu özellikle güvenlik kaygıları bakımından Türkiye'nin dış politikasının en önemli parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla, Ankara'nın Ortadoğu politikalarını artık sadece Türkiye'nin Batı'yla ilişkilerinin bir uzantısı olarak tanımlamak mümkün değildir. Türkiye'deki siyasi ve özellikle de askeri elit ülkenin toprak bütünlüğü ve laik rejimin sürekliliğine karşı algıladıkları tehditler bağlamında Ortadoğu'da Türkiye'ye özgü çıkarlar tanımlamış ve dış sınırlamalar olanak verdiği ölçüde bu doğrultuda politikalar üretmeye ve hareket etmeye çalışmıştır. İsrail'le ilişkiler de işte bu çerçeve içinde gelişmiştir. İki kutuplu uluslararası sistemin sona ermesiyle yaşanan değişimlerin iki ülke arasında yakınlaşma yaratacağı beklenirken, 1990'ların ortalarından itibaren yaşanan olağanüstü yakınlaşma ancak bu yeniden tanımlama çerçevesinde gerçekleşebilirdi. Öte yandan, bütün bunlar Türkiye'nin 1960'ların ortalarından itibaren yürütmeye çalıştığı *'denge'* politikasının da sonu olmuştur. Gerçekten Ankara, tam da Arap-İsrail Barış Süreci tökezlemeye başlarken, Arap ülkelerinin bir çoğundan ve İran'dan gelen eleştirileri çok fazla dikkate almadan açıkça İsrail'le ilişkilerini görülmemiş boyutlarda geliştirmekte bir sakınca görmemiştir.

İki ülkedeki karar vericiler Soğuk Savaş sonrası dönemde bir çok alanda çıkar birlikteliği görmüşlerdir. Genel anlamda bu dönemde ABD için stratejik önemlerini korumaya çalışırken, özelde de bölgede yaşanan İslami radikalizme karşı işbirliği yapmak istemişlerdir. Ayrıca İsrail bir yandan böyle bir yakınlaşmayla Su-

riye'yi çembere alarak Ortadoğu Barış Sürecindeki tutumunu etkilemek istemiş, öte yandan en büyük tehlike olarak gördüğü İran'ı da rahatsız etmeyi ummuştur. Türkiye ise böyle bir işbirliğiyle özellikle Suriye'ye gözdağı vermek istemiş, bu arada böyle bir yakınlaşmanın, İsrail kadar olmasa da, İran'a karşı bir caydırıcılık unsuru olmasını da olumlu karşılamıştır. Bütün bunların yanında silah alım-satımının ve ticari ilişkilerin artmasını iki ülke de çıkarlarına uygun görmüşlerdir.

Ancak iki taraf için de bu işbirliğinin sınırları zamanla ortaya çıkmıştır. İsrail açısından bakıldığında çeşitli sınırlılıklar söz konusudur. Öncelikle zaten yeteri kadar sorunu olduğunu düşünen Tel Aviv bir de Türkiye'nin sorunlarında taraf olmak istememektedir. Örneğin, son yıllarda PKK ile igili demeçlere rağmen, İsrail bu konuda en azından açıkça Türkiye'nin politikaları ile ilişkilendirilmek istemiyor görünmektedir. Bunun bir nedeni İsrail'in bir de PKK'nın hedefi olmak istememesi ve İsrail'de hem kamuoyunda hem de karar vericiler arasında Kürt milliyetçiliğine geleneksel olarak olumlu bakılmasıdır. Ayrıca, Tel Aviv Ankara ile stratejik işbirliğinin Türkiye ile Yunanistan arasında bir ihtilaf durumunda kendisini zor duruma sokacağından çekinmektedir. Yunanistan'da ve Kıbrıs'ın Rum kesiminde sıkça ortaya konan bu konudaki endişelerden rahatsız olmaktadır. Nitekim 1998 yazında Yunanistan'la ilişkiler Kıbrıs'a yerleştirileceği iddia edilen S-300 füzeleri yüzünden gerginleşince, İsrail'de Türkiye ile ilişkilerin bu konuda getirdiği ve getirebileceği zorluklar hem basında, hem de karar vericiler arasında sıkça tartışılmıştır. Kısacası, İsrail bu konuda da taraf olmadığı bir uyuşmazlığın içine düşmek istememektedir. Ayrıca, yine İsrail'in iki ülke arasındaki yakınlaşmanın Türkiye'de çok fazla iç politika malzemesi yapılmasından da hoşlanmadığı görülmektedir. Son olarak, hükümetin değilse bile özellikle İşçi Partisi'nin ve muhalefetteki bazı grupların Türkiye ile ilişkilerin Barış Süreci'ne bir alternatifmiş gibi görünmesinden ve Suriye ile ilişkileri daha da bozma-

sından rahatsız oldukları gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, İşçi Partisi lideri Ehud Barak'ın Mubarek'le bir görüşmesinde Esad'a Türkiye ile ilişkilerin Suriye'ye karşı olmadığı mesajını göndermesi ilginçtir.[61]

Türkiye açısından bakılınca ise durum aslında benzerdir. Ankara için hemen göze çarpan iki sınırlama vardır. Birincisi, halen temelde Kuzey Irak ve Suriye konusunda iki ülkenin çıkar birliğinin sınırlı olmasıdır. Gerçekten, Türkiye'nin aksine, İsrail'in Kuzey Irak'taki durumdan rahatsız değil hatta memnun olduğu söylenebilir. Öte yandan, İsrail'de bir çok kişinin de söylediği gibi İsrail eninde sonunda Suriye ile bir barış yapacaktır. Burada da İsrail'in çıkarları, İşçi Partisi hükümetleri döneminde ortaya çıktığı gibi, Türkiye ile çok paralel olmayabilir. Suriye ile Ekim 1998'de yaşanan kriz sırasında İsrail'in sessiz kalması ve Golan Tepelerinde daha önce yapılacağı açıklanan askeri harekatı ertelemesi Ankara'da bazı çevrelerde bu konudaki kuşkuları tekrar arttırmış görünmektedir. İsrail'in bu tutumu Türkiye'yi daha fazla Arap eleştirisinden korumayı amaçlamış olsa bile, bu olay bu konuya ilişkin olarak var olan bazı algılamaların -ilişkilerin ulaştığı boyuta rağmen- sürmesini göstermesi açısından ilginçtir. Ankara açısından ikinci bir sınırlayıcı faktör özellikle iç politika açısından Barış Sürecinin kesintiye uğramasının yaratacağı sıkıntılar olabilir. Ancak, geleneksel olarak Türkiye'de kamuoyunda Filistin sorunu ile yakından ilgilenilmesine ve Filistinlilere sempati duyulmasına rağmen, Barış Sürecinin kesintiye uğraması Türkiye-İsrail yakınlaşmasına eleştirileri arttırmamıştır. Bugün bu yakınlaşmaya tamamen karşı çıkanlar, Barış Süreci başladığında da karşı çıkanlardır. Son yıllarda Türkiye'deki siyasal hayatın her alanında görülen kutupların ve duruşların yeniden belirlenmesi genelde Türk dış politikasına, özelde -ve belki de en çok- Türkiye'nin Ortadoğu politikasında yansımalarını bulmuştur. Dolayısıyla, Türkiye-İsrail yakınlaşmasına yaklaşımı her şeyden daha çok ülkedeki laik-İslamcı ve milliyetçilik tartışmaları etkile-

mektedir. Yine de Filistin sorunu Türkiye-İsrail ilişkilerini sınırlayıcı bir potansiyel taşımaktadır. Bu açıdan 1999 yılı içinde Filistin Otoritesi'nin Filistin devletini ilan etmesi durumunda Ankara'nın tavrını gözlemek ilginç olacaktır.

Ayrıca Türkiye'nin daha uzun vadede ortaya çıkabilecek sınırlılıkları da vardır. Sadece güvenlik gözlüğünden bakılsa bile Ankara'nın genelde Ortadoğu politikasını, özelde de İsrail ile ilişkilerini bu boyutta ve meydan okurcasına geliştirmesi bazı sakıncalar doğurabilir. Reelpolitik açısından anlamlı gibi görünen bu tür stratejik yakınlaşmalar sonuçta güvensizlik ortamını daha da arttırabilirler. Ekim 1998'de Suriye ile yaşanan krizin Ankara lehine sonuçlanması Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşmasının bir meyvesi olarak görülebilir. Ancak Şam'ın İsrail'le bu derece bir yakınlık içine girmemiş olsa dahi Türkiye'nin askeri gücünü dikkate alarak politika geliştirmesi zaten beklenirdi. Ayrıca her şeye karşın Suriye hala dikkatini birinci derecede güneye, yani Lübnan ve İsrail'e yoğunlaştırmış bulunmaktadır. Dolayısıyla Suriye İsrail'le bir barış anlaşması imzalarsa bunun Türkiye açısından önemli sonuçları olacaktır. Ayrıca Suriye yapılan Adana Mutabakatı ile elindeki tüm kartları vermemiştir, Esad rejimi bu kartları tekrar oynacağı uygun bir ortamı bekliyor görünmektedir. Bu sırada Şam Barış Sürecinin askıya alınmasıyla bölgede etkinliğini daha da arttırmaktadır. Bir yandan İran'la 1980'lerin başından itibaren, zaman zaman sorunlu olan, yakınlaşmasını pekiştirmekte, öte yandan da Mısır ve Suudi Arabistan ile Körfez Savaşının hemen ertesinde başlayan ancak kısa ömürlü, resmi olmayan bir bloğu canlandırmaktadır. Öte yandan Türkiye ile İsrail arasında ilişkilerin bu derece artması, Ankara'nın Tahran'la hemen devrim sonrasında bile karşılıklı pragmatizmle yürüttüğü ilişkilerini zora sokmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin güvenlik kaygıları artarak sürmüş ve manevra alanı da çok kısıtlanmıştır. Daha da önemlisi ise, İsrail'le ilişkiler de dahil olmak üzere, Ankara'nın Ortadoğu politikasının bu dönemde içerdeki tartışma ve

sorunların ipoteği altına girmiş olmasıdır. Bu gelişme ne iç politika, ne de dış politika sorunlarının sağlıklı olarak tartışılmaması sonucunu doğurmaktadır. Burada unutulmaması gereken şudur: Türkiye artık istese de, istemese de Ortadoğu bölgesinde bir aktör olarak ortaya çıkmıştır, dolayısıyla *ad hoc* tepkiler ve kısa vadeli politikalar yerine, uzun vadeli politikalar oluşturmalı ve bölgedeki yerini başkalarının politikalarına tepki olarak değil, kendisini görmek istediği gibi tanımlamalıdır. Aynı şekilde bölgede halen Soğuk Savaş yıllarını anımsatan karşılıklı stratejik bloklaşmalar tansiyonu arttırırken, genel güvenliği de gerçekte azaltıcı etkiler yapabilecektir. Sonuçta böyle bir ortamdan da bölge insanının fayda görmeyeceği açıktır.

Tablo 1 Türkiye-İsrail İkili Ticareti ($ 1000)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
1989	30.799	60.567	-29.768	91.366
1990	46.505	62.516	-16.011	109.021
1991	78.669	78.047	622	156.716
1992	90.089	97.075	-6.986	187.164
1993	80.238	121.794	-41.556	202.032
1994	178.079	125.890	52.189	303.969
1995	239.769	166.635	73.134	406.404
1996	254.569	192.038	61.928	446.004
1997	391.457	229.282	162.175	620.739
1998	478.631	282.749	195.882	761.380

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı.

Tablo 2 Türkiye'yi Ziyaret Eden İsrailli Turist Sayısı (1,000 kişi)

				Değişim (%)
1995	1996	1997	1998 (*)	1999 (*), (**)
301.074	254.445	263.423	238.298	47.182

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı
* Turizm Bakanlığı
** İlk 4 ay

Notlar

Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası, 1945-70* (Ankara: A. Ü. SBF Yayınları, 1972) s. 32; Amikam Nachmani, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the Mediterranean* (London: Frank Cass & Co. Ltd., 1987); Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu, 1945-1958* (İstanbul: Boyut Yayınları, 1997), 94-95; Hakan Yavuz, 'Turkey's Relations with Israel', *Dış Politika (Foreign Policy)*, Cilt: 5, No: 3-4, (1990) s. 45.

Mahmut Bali Aykan, 'The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy From the 1950s to the 1990s' *International Journal of Middle East Studies,* Cilt: 25, No: 1, Şubat 1993, s. 93.

3 Ancak Türkiye'nin bu çabası başarısız olmuş, özellikle Süveyş Krizi'nden sonra bölgede Arap milliyetçiliğinin etkisi ve Nasır'ın nüfuzu artmış, dolayısıyla da Bağdat Paktı'na eleştiriler devam etmiştir.

Bu projeyi ilk defa ABD'nin mi, yoksa İsrail'in mi ortaya attığı konusunda farklı görüşler vardır. Irene Gendzier, *Notes from the Minefield: United States Intervention in Lebanon and the Middle East, 1945-1958* (New York: Columbia University Press, 1997), ss. 374-375. Bu dönemde Türkiye, İsrail ve İran arasındaki ilişkiler için bkz. Samuel Segev, *The Iranian Triangle* (New York: Free Press, 1988).

Öte yandan 1970'ler öncesinde Arap ülkelerinin Türkiye'nin genel ihracatı içindeki ortalama payı %2'den azdı. Türkiye pazarının Arap ülkelerinin ihracatı içindeki ortalama payı ise yaklaşık %3'tü. Fadhil Chalabi, "Prospects for Arab-Turkish Economic Cooperation," *The Arab World and Turkey: Economy and Regional Security,* (Amman: Arab Thought Forum, 1997) s. 42-43.

6 *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı,* Cilt. 6, 1965, s. 230.

7 *A. y.,* s. 231.

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970),* ss. 154-160.

Yüksel Söylemez (der.) *Foreign Policy of Turkey at the United Nations, Between the Years 1966-1972,* Cilt. I (Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayını, 1973) ss. 306-9 ve 314.

10 *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı,* Cilt. 9, 1968, s. 152.

Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, Cilt 13, 1973, 1975, s. 184.

Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy" s. 97

Mehmet Gönlübol ve Ömer Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası,* Cilt. 2, (Ankara: SBF Yayınları, 1987) s. 595.

A. y., s. 595.

Türkiye'nin bu dönemde Arap ülkelerine başlıca ihracatı yiyecek, mamul madde, bazı kimyasal maddeler ve makinalardır.

Chalabi, "Prospects for Arab-Turkish Economic Cooperation", s. 2.

17 *A. y.*, s. 2.

18 Mehmet Gönlübol ve Ömer Kürkçüoğlu, *"1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası"*, Mehmet Gönlübol, et. al. Olaylarla Türk Dış Politikası, Cilt: 1 ve 2, s. 597.

Kıbrıs sorununun o dönemde Türk dış politikasına etkileri için özellikle bkz. Kemal Karpat et. al., *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1971* (Leiden, E.J. Brill, 1975).

Hasan Cemal, 'Ortadoğu'da Türkiye', Sabah, 5 Aralık 1997. Ancak, Araplarla açıktan bir yakınlaşmayı sürdürürken, askeri yönetimin, İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgali sırasında FKÖ kamplarında Türk militanları yakalamasından ve çeşitli bilgiler sağlamasından memnun olarak, bu ülkeyle özellikle istihbarat alanında işbirliği içine girdiği de iddia edilmiştir. Bkz. George E. Gruen, 'Turkey and the Middle East after Oslo 1', Robert O. Freedman (der.) *The Middle East and the Peace Process: The Impact of Oslo Accords* (Florida: University Press of Florida, 1998).

Hakan Yavuz, 'Turkey's relations with Israel', s. 246.

Cumhuriyet, 14. Mayıs. 1976.

Hakan Yavuz, "Turkey's Relations with Israel", ss. 48-49.

Mahmut B. Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy" s. 103.

Alan Makovsky, "Israeli-Turkish Relations: A Turkish 'Periphery Strategy'? Henri Barkey (der) *Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East* (Washington, D.C.: US Institute of Peace, 1996), ss. 150-151.

Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatının oranı 1987 yılında %27'den, 1993'de %14'e düşmüştür. Öte yandan aynı dönemde bu ülkelerden yapılan ithalatın oranı %19'dan %11'e düşmüştür.

Türkiye ile İsrail arasında ekonomik ilişkilerin ve ticaretin geliştirilebilmesi için gerekli hukuki altyapının tamamlanması amacıyla üç anlaşmanın imzalanması kararlaştırılmıştır. Bunlar: Çifte vergilendirmenin önlenmesi anlaşması; Yatırımların korunması ve karşılıklı teşviki anlaşması; Ekonomik, ticari ve teknik işbirliği anlaşmasıdır.

28 *Turkish Daily News (TDN)*, 16 Kasım 1992, s. 1 ve 7.

29 7 Ocak 1992 Anadolu Ajansı, *Foreign Broadcast Information Services-Western Europe* (bundan sonra FBIS-WEU) 8 Ocak 1992, s. 56

30 *Cumhuriyet,* 25 Aralık 1993; Milliyet, 28 Aralık 1993.

31 *Hürriyet,* 27 Ocak 1994.

32 *Middle East Monitor,* Ocak 1993, Cilt. 23, No. 1, s. 3.

33 Jerusalem Qol Yisra'el, 5 Kasım 1994, *Foreign Broadcast Information Services-Near and South East* (bundan sonra FBIS-NES) 7 Kasım 1994, s. 36 Çiller'in *'terörizme karşı işbirliği'* İsrail tarafını Türkiye'nin Kürt sorununa angaje olmak istemedikleri için rahatsız etmiştir. Bir taraftan PKK'nın hedefi haline gelmek istemeyen, öbür taraftan da özellikle 1970'lerden beri Irak'taki Kürt hareketi ile yakın ilişkisi olmuş İsrail tarafının ısrarı ile 'terörizme karşı işbirliği' yerine, uyuşturucu ve organize suça karşı işbirliği

anlaşması imzalanmıştır. Amikam Nachmani, "The Remarkable Turkish-Israeli Tie" *Middle East Quarterly,* Cilt. 5, No. 2 (Haziran 1998).

35 Alan Makovsky, 'Israeli-Turkish Relations: A Turkish 'Periphery Strategy'?, s.152; *Jerusalem Post,* 3 Kasım 1994.

36 Örneğin, bkz, Şadi Ergüvenç, 'Turkish Security and the Middle East', *Dış Politika,* C. 19, No. 3-4, (1995).

37 1990-1998 yılları arasında dokuz hükümet işbaşı yapmıştır.

38 *Hürriyet,* 17 Eylül 1995.

39 *Sabah,* 9 Haziran 1997.

40 Suriye dışişleri bakanı al-Şara Yunanistan ile bir savunma anlaşması imzaladıkları haberini yalanlamıştır. 32. Gün, *SHOW TV,* 2 Temmuz 1996. *Hürriyet,* 26 Şubat 1996 s. 12, Ferai Tınç 'The US Gets Involved in Euphrates Waters,' from the "Footnote" Column), *FBIS-WEU,* 28 Şubat 1996, s. 27.

Örneğin, Ocak 1996'da İsrail'i ziyareti sırasında dışişleri bakanlığı müsteşarı Onur Öymen *"eğer Suriye ile teröre olan desteğini kesmeden bir anlaşma imzalanırsa, Barış Sürecindan cesaret alan Suriye, terörü desteklemeye devam eder ve bu desteği arttırabilir"* diyerek Ankara'nın kaygılarını dile getirmiştir. *Yeni Yüzyıl,* 15 Ocak 1996.

43 Anlaşmanın metni olduğu öne sürülen bir metin Türkiye'de ilk olarak *Aksiyon* dergisinde (18-24 Mayıs 1996) daha sonra da *Hürriyet* gazetesinde yayınlamıştır (14. 7. 1996).

44 Alain Gresh, 'Turkish-Israeli-Syrian Relations and their Impact on the Middle East' *Middle East Journal,* Cilt: 52, No: 2 (Bahar 1998).s. 193. Ayrıca, bkz. Mehmet Ali Birand, 'Netanhayu Gözüyle Türk-İsrail Anlaşması', *Sabah,* 26. Mayıs. 1997.

George E. Gruen, 'Turkey and the Middle East After Oslo 1' s. 179.

Mehmet Ali Birand, 'Refah'tan Herkesin Beklentisi Var', *Sabah,* 5 Temmuz .1996.

47 *Radikal,* 7 Aralık 1996.

48 Anlaşma 13 hayır oyuna karşı, 195 evet oyuyla Meclis'te kabul edildi. *Yeni Yüzyıl,* 5 Nisan 1997.

49 *Cumhuriyet,* 10 Nisan 1997.

50 *Yeni Yüzyıl,* 2 Temmuz 1996

51 Örneğin, bkz. *Yeni Yüzyıl* 23 Ocak 1997

52 Bu hükümetin Ortadoğu politikası için bkz. Meliha Benli Altunışık, 'Güvenlik Kıskacında Türkiye ve Ortadoğu' Gencer Özcan ve Şule Kut (der) *Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar: En Uzun On Yıl* (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998)

Alparslan Esmer, 'Caught in the Mideast Quandary', *Turkish Probe,* 11 Temmuz 1998.

54 *Yeni Yüzyıl,* 6 Ocak 1998.

55 Türkiye İsrail'e makina ve techizat; dayanıklı tüketim malları; muhtelif gıda ürünleri; dayanıksız tüketim malları ihraç ediyor. İsrail'den ise çeşitli gıda maddeleri; maden ve maden cevheri; taze meyve ve sebze; narenciye

ürünleri; makina; elektrik ürünleri; kimyevi maddeler; kauçuk ve plastik; kağıt mamulleri; tekstil ve hazır giyim ürünleri alıyor.

[56] Şubat 1998 tarihi itibariyle Türkiye'de 23'ü hizmetler, 11'i imalat sanayii, 3'ü madencilik ve 1'i de tarım alanında olmak üzere 38 İsrailli firma faaliyet göstermektedir. Ülkeye giren toplam yabancı sermaye içinde İsrail'in yatırımlarının oranı 1997 yılı itibariyle %0,07 civarındadır.

İsrail'in Orta Asya ve Kafkaslar'la ilişkileri için bkz. Bülent Aras,'Post-Cold War Realities: Israel's Strategy in Azerbaijan and Central Asia' *Middle East Policy,* Vol. 5, No. 4 (Ocak 1998).

[58] Bu anlaşmayı eleştiren bazı ülkeler bu uçuşlarla İsrail'in Suriye ve İran hakkında istihbarat toplamayı da amaçladığını iddia etmişlerdir. Bu iddialar hem Türkiye hem de İsrail tarafından reddedilmiştir.

[59] Sami Kohen, *Milliyet,* 21 Ocak 1994.

[60] Alain Gresh, 'Turkish-Israeli-Syrian Relations and their Impact on the Middle East'

[61] Ha'aretz (İngilizce baskısı) 16 Haziran 1998. Yine Barak'ın danışmanlarından olan ve 1980'li yıllarda İsrail'in Ankara'daki maslahatgüzarı Alon Liel bir demecinde 'Türkiye'nin de Barış Süreci'ni ikili ilişkilerden tümüyle ayıracağını sanmıyorum' diyerek aynı kaygıları dile getirmiştir.

7.
Bölüm

TÜRKİYE
ve
HAZAR DENİZİ PETROLLERİ

TÜRKİYE
ve
HAZAR DENİZİ PETROLLERİ

Süha BÖLÜKBAŞI*

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, 29 Ağustos 1995'te, Türk devletlerinin Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki zirve toplantısında yaptığı konuşmada Ankara'nın Azeri, Kazak ve Türkmen petrol ve doğalgaz boru hatlarının Türkiye üzerinden geçmesi ile neden ilgili olduğunu belirtti. Demirel'e göre Türkiye esasen ekonomik çıkarlar peşinde değildi. Ankara daha çok Hazar Denizi devletlerinin Rusya'ya olan ekonomik ve politik bağımlılıklarının azaltılmasıyla ilgileniyordu. Demirel *"herhangi bir bağımlılıktan kaçınmaları bu devletlerin stratejik, ekonomik ve politik çıkarlarınadır, Türkiye'nin petrol ve doğalgaz boru hatlarına olan yaklaşımı bu bağlamda değerlendirilmelidir"* demişti.[1] Bu ifade Ankara'nın bölgeye yönelik politikalarını nasıl ve hangi faktörlere dayalı olarak belirlediğine işaret etmektedir.

Türkiye'nin Hazar Denizi sorunu hakkındaki politikası, Sovyetler'in yıkılması sonrasında Türkiye, Rusya ve İran arasında Hazar'ı çevreleyen yeni bağımsız olmuş Türk devletleri üzerindeki rekabetleriyle yakından ilgilidir.[2] Türkiye, ne Rusya'nın ne de

* ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü

İran'ın bu devletlere yönelik politikalarının Türkiye'nin ulusal çıkarlarına yardım etmeyeceğini düşünmektedir. Ankara, Rusya'nın bölgedeki eski ayrıcalıklı ve üstün statüsünü yeniden ele geçirme peşinde olduğuna ve İran'ın bölge ülkelerinin Batı ve Türkiye ile işbirliği yapmasını engellemek için harekete geçtiğine inanıyordu. Bu üç devlet arasındaki karmaşık ilişki Hazar Denizi'nin statüsü konusundaki tutumlarında, Hazar havzasındaki ülkelerin petrol ve doğalgazlarını taşıyacak olan boru hatlarının güzergahları ve petrolü dünya pazarlarına taşıyacak tankerlerin yanaşacağı terminaller konusundaki rekabette kendini göstermektedir.

Bu makale, boru hatları anlaşmazlığında ve Hazar'ın statüsü konusunda Türkiye'nin politikalarını gözden geçirecek ve bölgeye yönelik Rusya ve İran'ın amaçlarının Türkiye'den algılama biçiminin Ankara'nın politikasını nasıl etkilediğini inceleyecektir. Ankara'nın hareket etmek zorunda kaldığı jeopolitik çerçeveyi şekillendiren faktörleri belirlemek için Rusya ve İran'ın Hazar Denizi konusundaki politikaları da tartışılacaktır. Ayrıca bu makale, Hazar kıyısındaki Türk devletlerinin iç ve dış politika düşüncelerine de Ankara'nın politikalarını etkilediği oranda değinecektir.

'Yüzyılın Kontratı'

20 Eylül 1994 günü Bakü'de, British Petroleum Company (BP) önderliğindeki petrol şirketleri konsorsiyumu Azerbaycan devlet petrol şirketi SOCAR (State Oil Company of the Azerbaijan Republic) ile 8 milyar dolarlık üretim paylaşımı anlaşması imzaladı. 30 yıl süreli bu anlaşma 1997'ye kadar günde 80.000 varil üretim öngörüyor ve bu üretimin sonunda günde 700.000 varile ulaşması bekleniyordu. Ayrıca anlaşma Hazar Denizi'ndeki tahmini rezervleri 3.8 milyar varil olan Azeri, Çirak ve Güneşli petrol yataklarının geliştirilmesini de öngörüyordu.[3] Genelde *'yüzyılın kontratı'* olarak bilinen bu anlaşmadaki diğer yatırımcılar şunlardı: Amerika'dan Amoco (% 17), Pennzoil (% 4.8), Unocal (% 9.5), ve Exxon (% 5); Rusya'dan Lukoil (% 10); Nor-

veç'ten Statoil (% 8.5); Japonya'dan Itochu (% 7.45); İngiltere'den Ramco (% 2); Türkiye'den TPAO (% 6.75); Suudi Arabistan'dan Delta (% 1.6); ve Azerbaycan'dan SOCAR (% 10).

Bakü ile Batılı petrol şirketleri arasındaki müzakerelerin geçmişi Azerbaycan'ın bir Sovyet cumhuriyeti olduğu 1990 yılına kadar gider.[4] Sonunda bu müzakereler 1993 yılında meyve vermeye başlamış ve SOCAR'ın 1993 yılı Eylül'ünde Rus ve İran petrol şirketlerini kapsamayan bir uluslararası konsorsiyumla anlaşma imzalaması gündeme gelmiştir. Yaygın bir inanca göre Azerbaycan'ın Türkiye taraftarı cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in Rusya karşıtı politikaları ve Rusya'yı petrol anlaşmasından dışlaması Haziran 1993'te meydana gelen ve Elçibey'i deviren darbenin sebebidir. Darbeden sonraki birkaç hafta içinde, darbenin Rusya yanlısı lideri Suret Hüseyinov'dan iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev, Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (Azerbaijan International Operating Company, AIOC) ile anlaşmayı yeniden müzakere ederek Rusya'nın Azerbaycan'ın Hazar Denizi petrol kaynaklarından bağımsız olarak yararlanmasına ve petrolü pazarlamasına daha olumlu bir şekilde yaklaşacağını ümit ederek Rus petrol şirketi Lukoil'e AIOC'nın yüzde 10 hissesini verdi.

Rusya'nın Azerbaycan'ın Hazar Denizi petrollerini işletmesine muhalefeti Ruslar'ın bölgeye yönelik farklı amaçlarının varlığı ile açıklanabilir. Rusya'nın asıl amacı bölgede nüfuzunu korumaktı. Zamanın dışişleri bakanı Andrei Kozyrev ve gelecekteki dışişleri bakanı Yevgeny Primakov, Hazar Denizi'ndeki Rus çıkarlarının korunması hakkındaki gizli bir memorandumu imzalamaya Yeltsin'i ikna etmişlerdi.[5] Dolayısıyla, bu eğilim petrol ihracatını ve petrol bölgelerinin geliştirilmesini Rusya için *'olmazsa olmaz'* bir hayati menfaat olarak görmektedir ve Türkiye, ABD ve diğerleri gibi *'dış güçlerin'* Rusya'nın arka bahçesine karışmasının aleyhindedir.

Başbakan Victor Chernomyrdin ve Rus petrol endüstrisi bürokrasisi tarafından temsil edilen karşıt bir görüş ise Rusya'nın

çıkarlarını Batıyı Hazar Denizi devletlerinin imzaladığı anlaşmaların dışında tutmakta değil, Rus petrol ve gaz şirketlerini Batılı konsorsiyumlarla birlikte Azeri, Türkmen ve Kazak petrol anlaşmaları içine dahil etmekte görmektedir.[6] Yönetici elit arasındaki görüş farklarına rağmen, Rusya, Hazar havzası devletlerinin çeşitli konsorsiyumlarla imzaladığı çeşitli kontratlarda önemli paylar elde etti. Ancak yukarıda sözü edilen kimselerin Rus politikasını etkilemesine ve Rusya'nın çeşitli Hazar Denizi anlaşmalarına katılmasına rağmen, Rusya devamlı surette Hazar'a kıyısı olan devletlerin arasında Hazar'ın hukuki statüsünü belirleyen bir antlaşma olmaksızın bütün bu kontratların hukuken bağlayıcı olmadığını iddia etmeye devam etti.

Çatışan eğilimler Rusya'nın çeşitli bürokratik unsurlarının eylemlerinde görülebilmektedir. 1995 Mayıs'ının sonlarında Rusya Federasyonu Petrol ve Enerji Bakanı Yuriy Shafranik Bakü'yü ziyaretinde *'yüzyılın kontratına'* olan tavrını olumlu olarak ilan etmiş ve *"Hazar Denizi'nin statüsü hakkında herhangi bir sözü haksız"* bulmuştur.[7] Benzer şekilde, AIOC antlaşmasının imzalanmasından sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e göre, Rusya Başbakanı Victor Chernomyrdin 'Rusya'nın antlaşmanın uygulanmasını engellemeyeceğini' garanti etmiştir.[8] Ancak bir aydan biraz fazla zaman geçtikten sonra Rusya dışişleri bakanlığı Bakü, Aşkabat ve Almatı'ya notalar göndererek, bu ülkelerin Hazar Denizi'nin statüsünü belirleyen bir anlaşma olmadan petrol şirketleri ile yaptıkları -Rus petrol şirketlerinin de dahil olmasına rağmen- tek taraflı düzenlemeleri eleştirdi: *"(istenmeyen) durumlara ait bütün sorumluluk, maddi zararlar da dahil olmak üzere, Hazar Denizi'nin uluslararası anlaşmalarla ortaya konulan hukuki tabiatını ve zorunluluklarını gözardı ederek tek taraflı adımlar atanlarındır.... Rusya Federasyonu düzeni tekrar kurmak ve bu tür tek taraflı eylemlerin sonuçlarını ortadan kaldırmak için gerekli tedbirleri almak*

hakkını saklı tutmaktadır.... Kaçınılmaz olarak, Rus tarafının ikazlarına rağmen Hazar Denizi'nin şu andaki hukuki rejimini baltalayacak tek taraflı eylemlerin kanunsuzluğunu ve kabul edilemez doğasını gözardı eden taraflar olumsuz sonuçlarla karşılaşacaklardır."[9] AIOC ile anlaşma imzalanmasından önce Rusya dışişleri bakanlığı, British Petroleum'un (BP) AIOC'ye katılmasını önlemesi için İngiliz hükümetine de bir nota göndermiştir: *"Hazar'ın statüsü Rusya'nın iştirakı ile tartışılmalıydı."* İngiltere Rusya'nın protestosuna aldırmamıştır.[10]

İran ise belirsiz olarak nitelenebilecek bir politika izlemiştir. Tahran Azerbaycan'ın Türkiye taraftarı Cumhurbaşkanı Elçibey'e karşı düşmanca bir tutum benimsemesine rağmen, Haziran 1993'te Elçibey'in yerine geçen Aliyev'e karşı daha ılımlı hale gelmiştir. Tahran'ın gözüne girmekte çıkarı olduğunu düşünen Aliyev, sürekli olarak, Bakü'nün Tahran'la petrol üretimi ve pazarlaması alanlarında işbirliğine dayalı verimli ilişkiler kurmak niyetinde olduğunu söylemiştir. Aliyev sözüne sadık kalarak 12 Kasım 1994'te SOCAR'ın AIOC içindeki %20 payının 5'ini İran'a devretmiştir.[11] Ancak, AIOC ABD'nin muhalefeti dolayısıyla bu transferi geri çevirmiş ve böylece Azerbaycan'ın Hazar ile ilgili konularda Rusya'ya karşı Tahran'ın desteğini sağlama çabası suya düşmüştür.[12]

İran'ın AIOC'nin % 5'lik payını almasının iptal edilmesinden sonra, İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti sert tepki göstermiş ve *"bu Azerbaycan'ın çıkarına olmayacaktır"* demiştir. Velayeti'nin sözleri, AIOC'nin kararı ile hayal kırıklığına uğrayan İran'ın Azeri petrol projesinin hukuki olmadığı konusunda artık Rusya tezine yakınlaşacağını işaret etmekteydi. Velayeti daha sonra Hazar Denizi devletlerinin henüz bölgenin enerji ve deniz kaynaklarını ticarete açmak konusunda hukuki bir çerçeve üzerinde anlaşmadığım söyleyerek, *"AIOC anlaşması bölgenin hukuki statüsü belirlenmeden geçerli değildir"* demiştir.[13]

Türkiye ve Boru Hatları

Türkiye, TPAO'nun AIOC'ye katılımı dolayısıyla teknik olarak Azeri tarafında kabul edilebilirse de, Hazar'ın hukuki statüsü hakkındaki tartışmalara iştirak etmemiştir. Ankara Hazar konusundaki tartışmalara doğrudan katılmamaktadır çünkü bir kıyı devleti değildir. Bundan başka son yıllarda Türkiye ve Rusya arasındaki sürtüşmeler ciddi bir şekilde artmıştır. Önemli bir sürtüşme konusu Azeri petrolünü taşıyacak petrol boru hattı konusunda iki ülke arasında devam eden rekabet ile ilgilidir. Moskova, boru hattı konusunda Türkiye'nin iddiasını 'arka bahçesindeki' çıkarlarına bir tehdit olarak algılamaktadır.

Bu yüzden -aşağıda tartışılacağı gibi- Rusya, Türkiye'nin Haziran 1994'te petrol tankerlerinin Türk Boğazları'ndan geçişini sınırlayan yeni düzenlemeler kabul etmesini, Hazar havzası ülkelerinin hidrokarbon kaynaklarını kendi toprakları ve sonunda Boğazlar yoluyla ihraç etme teklifinin çekiciliğini azaltmak için bir girişim olarak algılamıştır. Ankara ise, Rusya'nın kendi boru hatları teklifleri üzerindeki ısrarını Rusya'nın bölgedeki hegemonyasının yeniden canlandırma yönünde bir adım olarak değerlendirmiştir.

Türk devlet adamları birçok defalar Rusya'yı açıkça yeni sömürgeci bir güç olarak suçlamıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 29 Ağustos 1995'te şöyle demiştir: *"Bu (Türki) ülkeler (Rusya) ile iyi ilişkiler uğruna bağımsızlıklarından taviz vermemelidirler. Kardeş cumhuriyetler önlerinde engel olmadan dünya pazarlarına doğrudan girebilmelidirler. Herhangi bir bağımlılıktan kaçınmaları onların stratejik, ekonomik ve politik çıkarlarınadır. Türkiye'nin petrol ve doğalgaz boru hatlarına olan yaklaşımı bu bağlamda değerlendirilmelidir."*[14]

Bir başka münasebetle konuşan Devlet Bakanı Necmettin Cevheri şöyle demiştir: *"Azeri petrolü için inşa edilecek boru hattı sadece Türkiye için değil, bölgedeki diğer ülkeler için de önem*

taşımaktadır. Kapılarını Batı'ya açan birkaç yeni bağımsız olmuş devlet vardır. Bu devletlerle ilgilenmek zorundayız, yoksa çökmüş bir birlik canlanabilir."[15]

Boru hatları üzerindeki Türk-Rus rekabeti aslında Sovyetler sonrası dönemde bozulan ilişkilerle yakından ilgilidir. Önemli bir gösterge Rusya'nın Rus toprakları üzerindeki ayrılıkçı Kürt örgütlerinin faaliyetlerine gösterdiği hoşgörüdür. PKK'nın siyasi kanadı olan ERNK Şubat ve Ekim 1994'te Moskova'da iki konferans düzenlemiştir.[16] 30 Ekim-1 Kasım 1995'te PKK'nın kontrolü altındaki *'sürgündeki Kürt Parlamentosu'* Moskova'daki Rusya parlamentosuna ait binalardan birinde bir oturum düzenlemiştir. Türkiye'nin protestolarına rağmen Ruslar bu faaliyetleri engellemek için hiçbir şey yapmamıştır.[17]

Moskova, Rus yönetimine karşı oluşan Çeçen isyanında Ankara'nın suç ortaklığından şüphelenmektedir. İstanbul'da yarı diplomatik Çeçen temsilciliğinin engellenmeyen propaganda faaliyetleri Rusya'nın öfkeli protestolarına neden olmuştur.[18] Moskova, ayrıca Çeçen mülteci gruplarının Türk topraklarında toparlanma çabalarını ve Azerbaycan ve Gürcistan yoluyla lojistik destek yollama girişimlerini yeteri kadar engellemediği için Türkiye'yi eleştirmiştir.[19]

Bir başka ihtilaf konusu da, Rusya'nın Nisan 1995'te Rusya Avrupası ve Kafkaslar'daki asker ve ağır silah limitlerini belirleyen 1990 AKKA Antlaşması ile bağımlı olmadığını ilan etmesidir.[20] O zamanki Savunma Bakanı Pavel Grachev, Çeçenistan'daki çatışmadan önce de, Kuzey Kafkasya'daki artan gerginliklerle başa çıkabilmek için AKKA Antlaşması'nın izin verdiği kuvvetlerden daha fazlasına ihtiyaçları olduğunu söylemiştir.[21] Rusya'nın bölgedeki varlığını güçlendirmek için Kuzey Kafkasya Askeri Bölgesi'ni yeniden örgütlemesi Rusya'nın hareketini yersiz olarak algılayan Türkiye'yi endişelendirmiştir. Kıdemli bir Türk diplomatının sözleriyle ne Türkiye *"ne de üç zayıf güney Kafkasya cumhuriyeti Moskova için bir tehdit teşkil etmektedir"*[22]

Rus askerlerinin, son yıllarda Gürcistan ve Ermenistan'a barışı ve sınırları korumak ya da ikili bir savunma anlaşması çerçevesinde dönmesi ile birlikte Ankara'nın Rusya'nın amaçları hakkındaki şüpheleri güçlenmiştir. Haziran 1992'deki ateşkes anlaşmasının bir parçası olarak, Güney Osetya'da çoğunluğu Rus olmak üzere bir BDT askeri gücü AGİT şemsiyesi altında üslenmiştir.[23] Haziran 1994'te BM, AGİT ve Rusya'nın bir ateşkes anlaşması kabul ettirmesinden beri Abhazya'da da 1.500-2.000 arasında Rus askeri vardır.[24] Ermenistan, Şubat 1993'te Rus askerlerinin varlığını hukuki olarak kabul etmiş ve Türk-Ermeni sınırı da dahil olmak üzere Ermenistan'ın *'uluslararası'* sınırını savunmakla görevlendirmiştir.[25] Haziran 1994'te Ermenistan Rusya ile, Rusya'nın Erivan ve Gümrü'deki askeri üslerini resmen tanıyan bir anlaşma imzalamıştır.[26] Mart 1995'te Ermenistan bu üsleri Rusya'ya 25 yıllığına kiralamıştır.[27] Bu üç güney Kafkasya cumhuriyeti arasında sadece Azerbaycan, Rus askeri varlığına şu andaki ateşkes sınırlarını dondurup Dağlık Karabağ ve çevresindeki Azeri toprak kayıplarını -Dağlık Karabağ dışındaki büyük Azeri toprak parçaları da dahil olmak üzere- daimi hale getirebileceğini düşünerek direnmiştir. Buna rağmen, Karabağ anlaşmazlığının çözümü hakkındaki Rus barış planları Rus birliklerinin barış gücü olarak konuşlandırılmasını şart koşmaktadır.[28]

Petrol Boru Hattı Rekabeti

20 Eylül 1994'teki *'Yüzyılın Kontratı'*, o zamandan beri bu iki devletin iki farklı boru hattı güzergahını desteklemelerinden dolayı Ankara ve Moskova'yı daha da rekabete itti. Her iki taraf da kendi boru hattı opsiyonlarını Azerbaycan ve Kazakistan'ın petrollerini ihraç etmeleri için en iyi yol olarak sundu.

Rusya'nın teklifi iki parçadan oluşmaktadır. Bunlardan biri, Kazakistan'ın Tengiz petrol bölgesinden ve Tihoretsk (Novorossisk'in 120 km doğusunda) üzerinden Rusya'nın Karadeniz

limanı Novorossisk'e kadar 1.500 km uzunluğunda ve 1.8 milyar dolar değerinde bir petrol boru hattının yapımını gerektirmektedir. Günde 600.000 varil petrol taşıma kapasitesi olacak bu boru hattı, Hazar Denizi'nden Azeri petrolünü taşıyacak olan 1.400 km'lik Bakü-Tihoretsk boru hattı ile birleşecektir.[29] Ankara, Azeri ve Kazak petrolünü taşıyacak tek bir Rus boru hattının Moskova'nın bölgedeki gücünü artıracağına inanarak buna karşı etkin bir kampanya başlatmıştır. Türkiye'nin Türk boru hatlarından alacağı geçiş ücreti fikri jeopolitik hesaplar yanında ikinci derecede gelmektedir. Çünkü, eğer Azeri ve Kazaklar sadece Rus boru hatlarına bağımlı kalırlarsa Ankara'nın bölgedeki yeni bağımsız olmuş Türk devletleri ile olan ilişkilerini geliştirme ümidi önemli ölçüde kırılacaktır.

Ankara, Novorossisk'teki petrol depolama kapasitesinin büyük miktarlardaki Rus, Kazak ve Azeri petrolüne yetmeyeceğini iddia etmektedir. Şu anda Sibirya petrolü tarafından kullanılan tanker yükleme tesisinin yıllık 32 milyon tonluk kapasitesi ve Novorossisk limanının kışın birkaç ay donduğu gözönüne alınırsa, limandaki tesislerde önemli genişlemeler gerekmektedir. Türk uzmanlar artan üretim miktarıyla başa çıkabilmesi için varolan Rus boru hattı ağının yenilenmesi ya da değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler.[30] Sadece Kazakistan şu andaki yıllık 400.000 varillik üretimini 2000 yılında 1 milyon varil düzeyine çıkarmayı ummaktadır.[31]

Türkiye, Rus boru hattı ağının genişletilmesi yerine, Hazar Denizi'nden Akdeniz'e ulaşacak ve 2.5-3 milyar Dolara malolacak kendi boru hattı opsiyonunu teklif etmektedir. Bu boru hattı Kazak petrolünün (ya Rus Kafkasya'sı üzerinden ya da Hazar Denizi altından döşenecek bir boru hattı ile) Bakü'ye transferini de öngörmektedir. Orada birleşen Azeri ve Kazak petrolü Gürcistan, Ermenistan ya da İran üzerinden günlük 900.000 varil kapasiteli bir Türk boru hattı ile Doğu Akdeniz petrol terminali Ceyhan'a taşınacaktır. Türk uzmanlar terminalin günlük 2.4 milyon varillik

kapasitesinin Hazar petrolünü ve yeniden başlaması muhtemel Irak petrol ihracatını karşılayacağını iddia etmektedirler.[32]

Kısmen Türk boru hattı opsiyonunun çekiciliğini arttırmak için ve kısmen de Novorossisk'in kullanılmasının Türk boğazlarında yaratacağı yoğun tanker trafiğin potansiyel tanker çarpışmalarına ve yangınlarına yol açarak İstanbul'u tehlikeye maruz bırakacağının samimi endişesi ile Ankara, bu suyolunun petrol tankerleri tarafından kullanılmasına kısıtlamalar getirdi. 1936'da Boğazlar'daki seyrüsefer kurallarını belirleyen Montrö Konvansiyonu imzalandığı sırada Boğazlar'dan yılda sadece birkaç yüz gemi geçmekteydi. Şu an bu suyolundan yılda ortalama 40.000 gemi geçmektedir, ve bu gemilerin tonajı eskiye oranla 19 kat daha fazladır. 300 m. uzunluğundaki süper tankerler bile Boğaz'ı sık sık katetmektedirler. Boğazlar, keskin dönüşleri, kuvvetli akıntıları, sis ve kötü hava şartları sık sık kazalara yol açan zig zaglı bir suyoludur. 1994'teki büyük bir tanker çarpışmasında 30 kişi ölmüş, Boğaz'a tonlarca petrol dökülmüş ve bir hafta süren yangın Boğazlar'ın trafiğe kapanmasına yol açmıştır.[33] BM'ye bağlı Uluslararası Denizcilik Örgütü daha sert yasaklamaları (büyük gemilere geçme yasağı gibi) reddetse de, Türkiye'nin Boğazlar'a girişi sınırlamasına izin vermiştir. 24 Kasım 1994'te yürürlüğe giren yeni kurallara göre Boğazlar'a giren her gemi kılavuz kaptan almak zorundadır ve boyu 200 metrenin üzerindeki her gemi bölgede gündüz seyretmelidir.[34]

Moskova yeni kuralların 1936 Montrö Konvansiyonu'nun barış zamanında seyir serbestliği prensibini ihlal ettiğini iddia etse de, bunlara zor kullanarak karşı çıkmaya çalışmamıştır.[35] Rusya kısıtlanmış geçiş zorluğu ile başa çıkmak için 1994 yılında Bulgaristan'ın Karadeniz limanı Burgaz'dan Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki limanı Alexandroupolis'e bir boru hattı döşenmesini teklif etmiştir. Bu Rusya'nın Boğazlar'ı kullanmadan petrol ihraç etmesini sağlayabilecekse de, tankerleri iki defa doldurup boşaltmak yüzünden iki kat yakıt ve zaman harcanması gerekti-

ğinden daha masraflı olacaktır. Rusya, Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki finans sorunları yüzünden 600 milyon dolarlık Burgaz-Alexandroupolis hattı 1994'ten beri beklemektedir.[36] Son Rus alternatifi Hazar petrolünü Hırvatistan üzerinden nakletmeye dayanmaktadır. Rus petrol boru hattı işletmecisi Transneft, Hırvatistan petrol şirketi INA ile Rusya'dan Ukrayna yolu ile Orta Avrupa'ya petrol taşıyan Druzba hattına bağlanan Hırvat boru hattının iyileştirilmesi için görüşmeler yapmaktadır. Hırvat opsiyonu Rusya'ya şu anda varolan ihracat ağını kullanmasını ve petrolü Adriyatik'e nakletmesini sağlayacaktır.

Erken Petrol Üretimi İhtilafı

AIOC, petrol boru hatları üzerindeki Türk-Rus rekabetine rağmen, ana ihracat hattı hakkındaki kararını 1998 yılına ertelemiştir. Ancak AIOC 1995'te, Hazar'dan 1996'nın sonlarına doğru çıkarılması beklenen -günde 80.000 varil- *'erken üretim petrolü'*nün hangi yolla nakledileceğine karar vermiştir. Üretim gerçi 2010 yılına kadar günde 700.000 varile tırmanacaktır, ama 2000 yılların başına kadar daha küçük miktarlarda olmaya devam edecektir.

Eylül 1994'ten beri Ankara, Bakü-Ceyhan hattının en ekonomik ve siyasi açıdan en sağlıklı seçim olacağına dair AIOC ve Azerbaycan hükümetini ikna etmeye çalışmaktadır. AIOC için ham petrolü Akdeniz'e ulaştırmak daha az maliyetli olacak ve Azeriler Rusya'ya olan bağımlılıklarını önemli ölçüde azaltmış olacaklardır. Ancak tamamlanması için boru hattının İran, Ermenistan ya da Gürcistan üzerinden geçmesi gereklidir. ABD hükümetinin İran'ın iştirakına olan muhalefeti İran seçeneğini şimdilik elemektedir.

Azeriler ile Ermeniler arasında süren düşmanlık nedeniyle de Azerbaycan'ın Ermenistan'ın projeye katılmasına karşı olması, Gürcistan'ı Bakü-Ceyhan hattı için *"kaçınılmaz ortak"* olarak belirlemektedir. AIOC erken üretim petrolünün hattı için müzake-

relerde bulunmaya başlayınca, Ankara AIOC'nin 926 km'lik Bakü-Batum hattını kabul etmesi için güçlü bir lobi girişimi başlatmıştır. Gürcistan ile Azerbaycan arasında Sovyet döneminden kalma boru hattının işlevsel hale gelmesi için 140 km'lik bir ekleme yapılmasına ihtiyaç vardır. Türkiye'nin beklentisi, erken üretim için Gürcistan hattının kabulü durumunda, Batum'dan Ceyhan'a bir boru hattı inşa edilmesi ve Azeri ham petrolünün önemli bir bölümünü Türkiye üzerinden ihraç etmektir.[37]

Rusya ise, Bakü'den Novorossisk'e sadece 27 km'lik yeni boru döşenmesini gerektiren mevcut 1.400 km'lik bir başka Sovyet dönemi boru hattının kabul edilmesine çalışmıştır.[38] Yılda 4-5 milyon ton gibi sınırlı miktardaki erken üretim petrolü konusunda anlamlı bir avantajı olmamasına rağmen, Rusya, Karabağ sorununda arabuluculuk yapan AGİT Minsk Grubu'nun eş-başkanlarından biri olması nedeniyle artan politik gücüne güvenmektedir.[39] Rusya'nın Ermenistan ve Gürcistan'daki askeri varlığı, AIOC anlaşmasının meşruiyeti hakkındaki çekinceleri ve yakın çevredeki Rus nüfuzu AIOC ve Azerileri ekonomik faktörler yanında politik faktörleri de hesaba katmak konusunda etkilemektedir. SOCAR Başkan Yardımcısı İlham Aliyev'in de işaret ettiği gibi, *"petrolün taşınacağı yolu seçme sorunu Azerbaycan için ekonomik değil, politik bir karardır."*[40]

Sonunda, AIOC Rusya ve Türkiye'nin artan baskıları sonucunda bir uzlaşma seçeneği yönünde seçimini yaptı ve 9 Ekim 1995 günü erken üretim petrolünün Gürcistan ve Rusya üzerinden iki boru hattı ile ihraç edileceğini ilan etti.[41] AIOC'nin karar sürecine katılan birçok kimse çift hat seçiminin Azeri petrol ihracatı üzerindeki Rus hegemonyasını önlemeye yönelik olduğunu belirtmiştir. ABD de iki hat fomülünü kabul etmesi için AIOC ve Azerbaycan liderliği üzerinde etkin bir lobi faaliyetine girişmişti. 1995 Ekim'inin başlarında Başkan Clinton Azeri Cumhurbaşkanı Aliyev ile 25 dakikalık bir telefon görüşmesi yaparak, ABD'nin Azerbaycan için en iyisinin çift boru hattı seçe-

neği olduğuna inandığını söyledi.[42] Fikir, dünya pazarlarına çıkış için Rusya'ya bağımlı olmak istemeyen, ama aynı zamanda yüzyılın anlaşmasında Rusya'ya bir rol verme formülüyle Rusya'nın düşmanlığını önlemek isteyen Azeriler'e çekici gelmişti.

AIOC'nin kararı Türkiye'de Rusya'nın petrol ihracatı sürecinden diğer ülkeleri dışlama çabalarına karşı bir zafer olarak ve Rus ekonomik hegemonyasının yakın çevrede kırılması olarak algılandı. Ancak Ankara'nın sevinci kısa sürdü. Ankara Gürcistan yolu için lobi yaparken 2,5 yılı ödemesiz 8,5 yıl vadeli ve yıllık yüzde 7.25 faizli bir kredi teklif ederek Bakü-Batum boru hattının restorasyonu ve ek bir hatla uzatılmasını finanse edeceğine söz vermişti. Bu çok avantajlı teklif Türk hazinesi ve politik risk garantileri ile desteklenmişti. Ayrıca Ankara, yıllık 4-5 milyon ton arasındaki erken üretim petrolünün tamamını almayı teklif etmişti.[43]

Ancak Türk teklifinin birkaç şartı vardı.Buna göre:

1) Boru hattı konsorsiyumunda çoğunluk Türkiye'de olmalı (hisselerin yüzde 51'i Türkiye'ye ait olarak);
2) Uzun vadeli boru hattı AIOC tarafından Bakü-Ceyhan olarak tanınmalı;
3) Boru hatlarının yıllık kapasitesinin üst sınırı 6 milyon ton olmalıydı.

Bu son şart, Türkiye'nin, Gürcistan hattının daha geniş bir kapasitede olması halinde uzun vadede ana boru hattı olarak tanınmasından ve Bakü-Ceyhan hattının luzumsuz hale gelmesinden çekindiğini gösteriyordu.

Planladığı tarihten daha önce boru hattının asıl güzergahı üzerinde bir taahhütte bulunmak istemeyen AIOC 27 Şubat 1996'da boru hattının finansmanı konusundaki Türk şartlarını reddetti. Bunun yerine AIOC, tüm ilgili tarafları Bakü-Batum projesinin finansmanı için yeni teklifler getirmeye davet ettiğini ilan etti.[44] Türkiye teklifinin reddedilmesi üzerine Gürcistan yolunu desteklemekten vazgeçti. Türkiye'nin kararını etkileyen bir başka faktör de Rusya ile Kazakistan'ın Nisan 1996'da Tengiz

bölgesinden Novorossisk'e uzanan bir boru hattının inşası üzerinde anlaşmalarıdır. Eğer düşünülen boru hattı Novorossisk'in kapasitesini önemli ölçüde artırırsa, Bakü Rus boru hattının Azerbaycan'ın uzun vadeli ihracat ihtiyacını karşılayabileceğini düşünebilirdi.[45] Türk dışişleri bakanlığı sözcüsü Türkiye'nin Bakü-Batum hattı için desteğini sona erdirdiğini açıklarken, bundan sonra Ankara'nın Hazar petrolü için ana hat olarak hizmet etmesi düşünülen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı konusunda Gürcistan ve Azerbaycan ile anlaşmaya çalışacağını söyledi. Eğer gerçekleşirse, Ankara bu boru hattının hem Azeri ve hem de Kazak petrol ihracatını karşılayacağını düşünmektedir.[46]

Kazak Petrolü, Türkmen Gazı ve Ankara

Sovyetler sonrası Türk-Rus rekabeti, Hazar Denizi kıyıdaşı Kazakistan ve Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz boru hatları üzerinde de devam etmiştir. İran da, coğrafi konumunun avantajından yararlanmayı ümit ederek, Almatı ve Aşkabat'a çeşitli ortaklıklar teklif etmiş ve Türkmen gazının bir Türk-İran boru hattı ile Avrupa'ya ihraç edilmesi için Ankara ile işbirliğine istekli gözükmüştür.

Rusya, 1993'ten beri yürüttüğü havuç ve sopa politikasının bir sonucu olarak Kazakistan'ın Tengiz petrol bölgesi boru hattı konusunda İran ve Türkiye'nin çok önüne geçmiştir. Tengiz petrol bölgesi 6-9 milyar varil yüksek kaliteli kanıtlanmış petrol rezevi ile dünyanın en büyük petrol bölgelerinden biridir. ABD firması Chevron Sovyetler Birliği'nin çökmesinden önce 1990'da müzakerelere başlamış ve Nisan 1993'te Chevron ile Kazakistan arasındaki bir ortaklık olan Tengizchevroil çalışmaya başlamıştır. Ortaklık süresince yatırım miktarı 20 milyar ABD doları olacaktır.[47]

Chevron şu ana kadar bölgenin geliştirilmesi için 700 milyon dolar civarında bir yatırım yapmış, ancak 1995'te üretimin ihracında kullanılan Rus boru hatlarındaki problemler yüzünden ya-

tırım oranını düşürmeye karar ermiştir. Chevron ve Kazakistan'ın 17 Mart 1993'te Rus hükümeti ile günde 130.000 varil petrol ihracı için Rus boru hattı ağına giriş konusunda anlaşmalarına rağmen, Rusya sürekli olarak Tengiz petrolünün boru hatlarına girişini engellemiştir.[48] Moskova, boru hatlarının kullanılmasını kısıtlayarak ve bazan tamamen durdurarak, bu boru hatlarının kullanılması karşılığında Kazakistan'ın petrol ve gaz projelerinden elde ettiği kazancın önemli bir oranını kendisine teslim etmesi yönünde Almatı'ya baskı uygulamıştır.[49] Moskova ayrıca Almatı'nın kendisine keşif ruhsatlarında öncelik tanıması için ve Chevron-Tengiz projesine katılmasına izin vermesi için ısrar etti.[50]

Rusya'nın kozları etkiliydi. Başlangıçta Rusya, Kazakistan, Umman Petrol Şirketi (OOC) ve Chevron'u kapsayan Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (Caspian Pipeline Consortium, CPC) başından beri CPC ile asıl arzedici olan Tengiz-Chevron imtiyazları arasındaki taşıma ve boru hattının mülkiyeti konularında anlaşmazlık yüzünden işlevini kaybetmişti.[51] Chevron 1994'ün sonlarına doğru CPC'den çekilince konsorsiyum geri kalan üyeler arasında yeniden yapılandı. Ancak 1996'nın ortalarına kadar CPC finans sağlamayı başaramadı.[52]

27 Nisan 1996'da CPC, asıl üyeler olan Rusya, Kazakistan ve Umman'ın yanısıra sekiz büyük petrol şirketini de kapsayacak şekilde genişletildi. Yeni CPC Tengiz'den Novorossisk'e 1.500 km'lik bir boru hattı yapmayı kabul etti.[53] Ayrıca, bir Kazakistan-Chevron ortak girişimi olan Tengizchevroil hisselerinde de değişme oldu. Nisan 1996'da Kazakistan kendi hisselerinin yarısını bir başka Amerikan petrol şirketi olan Mobil'e satmayı kabul etti.[54]

Yeni CPC'nin kurulduğu bir yıldan daha az bir süre önce, Ağustos 1995'te zamanın Türk başbakanı Tansu Çiller Almatı'yı Türk boru hattını seçmeye yönlendirmek için son bir atılım yaptı. Ancak, görüşmeler Kazak cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in petrolün başlangıçta Rusya'nın Karadeniz terminallerine nakledilmesindeki ısrarı yüzünden başarısızlıkla sona erdi.

Cumhurbaşkanı ancak daha sonra ana hattan Türkiye'ye ayrı bir hat çekilebileceğini söyledi. Kazak tarafı ayrıca Türk boru hattına da Ruslar'ın ortak olarak katılması gerektiğini söyledi.[55]

Başbakan Akezhan Kazhageldin ve dışişleri bakanı Kassymjomart Tokaev de dahil olmak üzere diğer Kazak görevlileri farklı zamanlarda, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'den ek bir boru hattının da geçmesinin gerekliliğini ifade ettiler.[56] Ancak, görülebilir gelecekte Türkiye'nin Tengiz Projesi'ne ancak küçük bir katılımı olabilecektir. Almatı'nın Tengiz bölgesi petrolü Tengiz-Novorossiisk hattı ile ihraç edileceğinden Kazakistan'ın Hazar Denizi petrolü de çıkarıldığı zaman, ek bir boru hattı gerekli olana kadar, Rus boru hattıyla ihraç edilecektir.

İran Türkiye'den daha başarılı olmuş gibi gözükmektedir. Ekim 1996'da Tahran ile Almatı petrolü takas (swap) etmek üzere anlaştılar. Başlangıç olarak Kazaklar günde 40.000 varil ham petrolü Hazar yoluyla İran limanları olan Bender Anzali ve Neka'ya gönderecekler, buradan İran'ın boru hattına girecek olan petrol Tebriz ve Tahran'daki rafinerilerde işlenecektir. Bu petrol Kuzey İran'da tüketilecektir. Karşılığında, Tahran kendi üretiminden aynı miktardaki petrolü Basra Körfezi terminallerinden ihraç edecektir.[57] Uzun vadede günlük ihracat miktarının günde 120.000 varil olması planlanmaktadır. Bu miktar geçen yıllarda Kazakistan'ın Rus boru hatlarından ihraç ettiği miktarın iki katıdır. Her ne kadar ABD Kongresi 5 Ağustos 1996 tarihli, İran yaptırımları olarak da bilinen, kararı ile ABD'li olmayan şirketleri İran'daki petrol ve doğal gaz projelerinde 40 milyon doları geçen yeni yatırımlar yaptıklarında cezai müeyyideler ile tehdit etse de, ABD hükümeti İran ile Tengizchevroil takas sözleşmesinin 1996 yasasının kapsamı içinde olmadığını ilan etmiştir. Bununla beraber, Tengizchevroil'in yabancı ortakları olan Chevron ve Mobil, İran ile takas edilecek petrolün kendilerine ait olmadığını ve Kazak hükümetinin payından kaynaklanacağını ifade etmişlerdir.[58]

Türkiye'nin bölgesel petrol ve gaz projelerine dahil olma çabaları Türkmenistan'da da boşa çıkmıştır. 1994 yılında eski ABD Dışişleri Bakanı Alexander Haig kendine ait ABD-BDT ortaklığı ve Wavemeg şirketleri ile Türkiye, İran, Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya ile bir uluslararası konsorsiyum oluşturduğu zaman Ankara için gelecek parlak görünüyordu.[59] Konsorsiyum boru hatlarının fizibilite çalışmalarını, finansmanını ve diğer teknik detayları değerlendirmek için kurulmuştu. Proje, Türkmen gazı için İran ve Türkiye'den geçerek sonunda Viyana ve Avrupa pazarlarına ulaşma amacı taşıyan 3.500 km'lik bir boru hattı öngörüyordu. Hattan başlangıç olarak 2 milyar metreküp gaz geçecek ve bu miktar 2020 yılında 28 milyar metreküpe ulaşacaktı.[60] Türkiye 2010 yılında ihtiyacı olacak 30 milyar metreküp gazın en az yarısını Türkmen boru hattından sağlamayı bekliyordu.[61]

6-7 milyar dolara mal olacak ve tamamlanması 6 yıl alacak olan proje İran'ın iştirakı sorunu yüzünden hala tasarı aşamasındadır. Tahran'ın katılacağı herhangi bir projeye ABD yönetiminin koyduğu muhalefet boru hattının yapımı için gerekli olan finansmanda boşluk doğurdu. Eğer Tahran boru hattının 1.450 km'lik İran kesiminin tamamının uluslararası şirketlere ait olmasına izin verseydi ABD projeyi kabul edebilirdi ama Tahran bunun için pek istekli görünmemektedir.[62]

Rusya'nın uluslararası konsorsiyuma iştirakı pazarlık gücü hakkında çok şey söylemektedir. 1994 yılı başlarında boru hattı projesinden dışlanması ihtimali ciddi bir boyut alınca, Moskova Türkmenistan'ın Avrupa'ya Rus boru hattından yaptığı doğal gaz ihracatını keserek İran, Türkiye, Türkmenistan ve Kazakistan karşısında durumunu güçlendirerek konsorsiyuma davet edilmesini sağlamıştır.[63] Alexander Haig'in projesinin ABD muhalefeti sonucu başarısızlığa uğraması aslında Rusya'nın konumunu daha da güçlendirmiştir.

Şubat 1996'da Rus anonim şirketi *'Gazprom'* ile Türkmenistan Petrol ve Gaz Bakanlığı arasında hidrokarbon rezervlerini çı-

karma tekeli yanısıra, Türkmen doğal gazının BDT ülkelerine gönderilmesi için anlaşmalar yapma hakkını da elde etmiş olan *'Turkmenrosgas'* kuruldu.[64] Ağustos 1996'da % 45 hissesi Rusya'da olmak üzere Türkmen-Rus anonim ortaklığı (TRAO) kuruldu. Hisselerin çoğunluğunun Aşkabat'ın elinde olmasına rağmen, TRAO şirketi bütün Türkmen gazını BDT'nin içinde ve dışında satma yetkisiyle donatıldı.[65]

Moskova kadar şanslı olmamakla beraber Tahran da Aşkabat ile bir sözleşme geçekleştirdi. Ağustos 1996'da iki ülke, Türkmen doğal gaz bölgesi Körpece'den Kuzey İran'a kadar 40 inçlik bir boru hattı döşenmesini gerektiren bir doğal gaz takas anlaşması imzaladılar. Bu boru hattı İran'ın kuzey doğusundaki Saraks'dan başlayarak kuzey batıdaki Reşt'te bitmek üzere 30 inçlik bir boru hattı ile birleşecekti. İnşa edilecek 180 km'lik boru hattı 200 milyon dolara mal olacak ve iki yıl içinde tamamlanacaktı. Başlangıç kapasitesi 2 milyar metreküp olacak, ancak kuzey İran'daki tüketime bağlı olarak 8-9 milyar metreküpe kadar yükselecektir.[66] Bu boru hattı ile artık İran kendi doğal gazını ülkenin güneyinden kuzeyine göndermek zorunda da kalmayacak, Basra Körfezi'nden ihraç edecektir. 1997'nin Aralık ayında Türkmen-İran boru hattı vaktinden önce tamamlanmış ve kullanıma açılmıştır.

İran'ı Türkmenistan'a bağlayan Meşhed-Saraks-Tecen demiryolunun Mayıs 1996'da açılmasıyla Tahran bir başka zafer daha kazandı. Bağlantıyı sağlamak için Tahran 1992'den beri sınıra kadar 165 km'lik, Aşkabat da kendi iç hatlarını batı komşusuyla bağlamak için 130 km'lik demiryolu döşemişti. İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin söylediği gibi *'İpek Yolu Demiryolu'* Tahran'ı sadece Türkmenistan'la bağlamakla kalmayıp bütün Orta Asya BDT devletleri ile de bağlamış oldu.[67]

Demiryolu başlangıç olarak yıllık 500.000 yolcu ve 2 milyon ton yük kapasitesine sahip olacaktır. Türkiye de Van gölü civarında 100 km'lik bir ek demiryolu hattı döşeyerek Türk demir-

yolu şebekesini İran ile birleştirmek ve Orta Asya'ya karadan ulaşım avantajını elde etmek etmek istemektedir. İran Türkiye'nin bu bağlantısı için istekli gözükmekle beraber, yeni elde ettiği Orta Asya'nın dünyaya açılan tek BDT üyesi olmayan penceresi konumunu kaybetmek istemeyebilir.[68] Her halükârda Ankara'nın Hazar ve Orta Asya pazarlarına girişi yine üçüncü bir tarafin iyi niyetine bağlı kalmıştır. Bu durumda Rusya'nın değil ama İran'ın işbirliği gereklidir.

Rusya Hazar'da Kaybettiğini Telafi Ediyor

Rusya dışişleri bakanlığı son zamanlara kadar Hazar Denizi'nin 'tek bir eko-sisteme sahip kapalı bir su havzası olduğunu, kaynakları geliştirme de dahil olmak üzere bütün konuların ve faaliyetlerin tüm Hazar Denizi ülkelerinin katılımı ile çözülmesi gerektiğini iddia ederek Moskova'nın Hazar'daki petrol ve doğal gaz anlaşmalarından dışlanmasını engellemeye çalışmıştı.[69]

Ruslar, 1991 öncesi dönemde Hazar'ın hukuki statüsünün Sovyetler Birliği ile İran arasında yapılan 1921 ve 1940 antlaşmaları ile tanımlandığını iddia etmektedirler. Bu anlaşmalara göre Hazar Denizi *"her iki ülkenin iç su havzası"* ve dolayısıyla *"yabancı gemilere kapalı"* olarak tanımlandı. Anlaşmaların balıkçılık hakları ve Hazar'a kıyısı olmayan ülkelerin gemilerinin Hazar'da seyrüsefer etmemesi konularında olmasına rağmen, Rusya 1991'den sonra bu anlaşmaların, yabancı şirketlerin doğal kaynakların çıkarılmasına katılmalarını tüm Hazar ülkelerinin mutabakatına bağladığını ve Hazar petrolünün ihracından elde edilecek kâra Hazar'a kıyısı olan tüm devletlerin iştirakını öngördüğünü ileri sürdü.[70]

Azerbaycan, Kazakistan ve son zamanlarda Türkmenistan Rus tezine karşı gelerek, Hazar'ın kapalı bir deniz olduğunu ve kıyı devletlerinin kendi kara sularında ve ekonomik bölgelerinde egemen olmaları gerektiğini ileri sürdüler.[71] Ayrıca, daha önce

Moskova'nın kendisinin kıyı ülkelerinin mutabakatına aldırmadığını ve 1949'dan beri Hazar'da gerçekleştirdiği petrol üretimi için İran'ın iznini almadığını iddia ettiler.[72] Bundan başka, SSCB Petrol Endüstrisi Bakanlığının 1975'te Hazar'ın Sovyet bölümünü parçalara ayırmasının hukuki dayanakları olduğunu belirttiler. 1975-1991 arasında her Sovyet cumhuriyetinin kendi bölgesinde petrol üretmesi öngörülmüştü.[73]

12 Kasım 1996'da Rusya, Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkelerin dışişleri bakanları toplantısında -1993 sonrası politikasını terk ederek- Moskova'nın sınırlı olmakla beraber, sektörel bölünmeyi kabul etmeye hazır olduğuna işaret ederek yeni bir çözüm formülü sundu. Dışişleri Bakanı Yevgeniy Primakov Rusya'nın her kıyı devleti için 45 millik ekonomik bölge tanımaya hazır olduğu ifade etti. Bundan başka Moskova, 45 milin ötesinde halen çalışmakta olan kuyulardaki petrol ve gaz rezervlerinin kazanılmış hak sayılıp işleten ülkelere ait olmasını da kabul edebileceği mesajını verdi. Ancak geriye kalan ve henüz işletilmeyen kaynaklar beş Hazar Denizi ülkesi tarafından oluşturulacak anonim şirketler tarafından *"ortaklaşa sahiplenilmeliydi."*[74]

Primakov ayrıca *'çift teklif'* sistemi ile kıyıdaş devletlere, Hazar devleti olmayan ülkelere kıyasla, gelecekteki tüm petrol ve gaz anlaşmalarında öncelik sahibi olma hakkının verilmesini teklif etti. Başka bir deyişle, Primakov tarafından çerçevesi çizilen ortak kullanım hakkı Rusya'ya diğer ülkelerin maden kaynaklarını paylaşma hakkını, Batılı şirketler tarafından üstlenilen üretim projelerinde önemli bir pay kapma imkanını, ihracat hatlarının Rusya'dan geçmesini ve genel olarak Hazar Denizi'ndeki petrol ve gaz üretiminde Rusya'nın çıkarlarına riayet edilmesi için diretebilmesini sağlayacaktı. Böylece Moskova, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Batılı şirketler ile bağımsız anlaşmalar yapmalarını sınırlama yeteneğine kavuşacaktı. Moskova İran'ı da Hazar Denizi ortaklığına katarak bölge devletlerinin hareket sahasını daha da daraltacaktı.[75]

Aynı gün, İran, Kazakistan ve Türkmenistan dışişleri bakanları Primakov'la Hazar'ın Rus formülüne göre bölünmesini destekleyen bir bildiri imzaladılar. Azerbaycan Rus planında sınırları belirleyen çizginin kendi rezervlerinin ortasından geçtiğini iddia ederek imzalamayı reddetti. Beş ülkenin herkesin kabul edebileceği bir formül üzerinde anlaşması bu nedenle gelecekteki toplantılara kalmıştır.[76]

14 Kasım 1996'da İran, Rus ve Türkmen dışişleri bakanları Hazar Denizi'ndeki maden kaynaklarının geliştirilmesinde işbirliği için bir memorandum imzaladılar. Bu belge her üç ülkenin ulusal bölgelerini geliştirecek ortak bir şirketin kurulması için planlar ortaya koymaktadır. Şirkete katılan kıyı devletleri şirkette eşit paylara sahip olacaktır. Kurucu belgelerin de yakında imzalanacağı duyurulmuştur.[77]

Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar'ın bölünmesi hakkındaki yeni Rus tezini destekleme kararı, Hazar'ın tam olarak paylaşılmasınnda ısrar etmenin gerçekçi olmadığına ve yeni Rus formülünün -en iyi seçenek olmamakla beraber- devletler için geniş ulusal bölgeler kurduğuna karar verdiklerini göstermektedir. Ruslar'ın sürekli baskı ve şantajları karşısında, kısmi paylaşma formülü ehveni şer olarak algılanmıştır. Yeni Rus teklifinden önce de bütün Hazar'a kıyısı olan eski Sovyet devletleri çok taraflı petrol ve gaz konsorsiyumlarının Rusya'yı da kapsamasına karar vermişlerdi. Bakü Moskova'yı Hazar petrolleri ile ilgili tüm konsorsiyumlara katılmaya davet etmişti. Nazarbayev Nisan 1996'da Rus ve Kazak şirketlerinin Hazar'ın maden kaynaklarının kullanılmasında güçlerini birleştireceklerini ilan etti.[78] 1992 ve 1993'te Batılı şirketlerle kendi bölgesindeki petrol kaynaklarının keşfi ve geliştirilmesi konusunda tek başına müzakerelere giren ve Hazar'ın paylaşılması için çağrıda bulunan Türkmenistan, 1995 yılında petrol ve gaz projelerine Rusya'nın katılmasının kaçınılmaz olduğu fikrine ulaştı.[79]

Ancak Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın tutumlarında ince farklılıklar vardır. Bakü, Rusya'ya büyük tavizler vermeye ve Rus boru hatlarını kabul etmeye hazırdır ancak hâlâ daha ortak kullanım bölgesinin olmaması ve Hazar'ın tamamının kıyıdaş ülkeler arasında paylaşımı gerektiği üzerinde ısrar etmektedir. Almatı yeni Rus kısmi paylaşım formülünü kabul etmiş, ancak 45 millik ulusal bölgesindeki haklarını -kurulmuş bulunan- Hazar şirketine devretmeyi kabul etmemektedir. Aşkabat -İran ve Rusya gibi- Hazar şirketini ve kısmi paylaşımı kabul etmiştir. Türkmenler büyük ihtimalle eğer Rus katılımı kaçınılmaz ise bunun çok uluslu bir bağlamda gerçeklemesinin daha iyi olabileceğini düşünmektedir.

Tahran için kısmi paylaşım ve Hazar petrol şirketi iyi haberlerdir ve İran ikisini de kabul etmiştir. Kendi bölgesinde az petrol yataklarına sahip İran, 1991'den beri de pek ulusal paylaşımdan yana değildi. Ancak Tahran'ın Eylül 1994'teki *'Yüzyılın Kontratından'* dışlanması, bu ülkeyi Hazar'ın kaynaklarının ortak sahipliği konusunda tamamen Rusya'nın doğal müttefiği haline getirmiştir.[80] Bu çözüm ekonomik açıdan kârlı olmaktan başka, Tahran'a Hazar Denizi projelerine -İran'ın eleştirdiği- Amerikan ve Türk firmalarının katılımını engelleyecek veto gücünü verecektir.

Sonuç

Bakü Haziran 1995'te, Mayıs 1996'da, Aralık 1996'da ve Ocak 1997'de çeşitli uluslararası konsorsiyumlarla dört anlaşma daha imzaladı. Rusya bu konsorsiyumların ya kurucu üyesidir ya da daha sonraki bir tarihte katılması beklenmektedir. Rus petrol şirketi Lukoil 9 Haziran 1996'da, 85-120 milyon tonluk rezerve sahip Karabağ bölgesini geliştirecek olan konsorsiyumun en büyük hissesini almıştır.[81] Yine Lukoil 11 Mayıs 1996'da 1.8 milyar varil rezervli olduğu tahmin edilen Şah Denizi alanından da bir hisse almıştır.[82]

14 Aralık 1996'da SOCAR, ABD, Japon ve Suudi Arabistan şirketlerinden oluşan bir konsorsiyumla iki deniz petrol alanının daha geliştirilmesi için 2 milyar dolarlık ve 25 yıllık bir anlaşma imzaladı: Bunlar Dan Ulduzu ve Aşrafi idi. Bu rezervlerin 150 milyon ton petrol ve 50 milyar metreküp doğalgaz içerdiği tahmin ediliyor. Rusya henüz bu konsorsiyuma katılmamış olsa da Bakü gelecekte Rusya'nın da bir hisse elde etmesine sıcak bakmaktadır.[83]

Ocak 1997'de SOCAR ile bir grup Fransız firması arasında *'Lenkoran-Taliş Denizi'* alanı için bir anlaşma daha imzalandı. 30 yıllık anlaşma konsorsiyuma 420 km karelik bir alanda petrol üretme hakkı vermektedir. Alanın kapasitesinin 100 milyon ton petrol olması beklenmektedir. Anlaşma Rusya dahil olmak üzere diğer tarafların da katılmasına açıktır.[84]

Eylül 1994'te Amerikan baskıları sonucu *'Yüzyılın Antlaşmasından'* dışlanan İran, Amerikan katılımı içermeyen Şah Denizi alanı konsorsiyumuna %10 hisse ile katılmıştır. Ayrıca Azeriler Ekim 1995'te İran'a Hazar Denizi'nde kuyu açmak için petrol ve gaz ortaklığı teklif ettiler, ancak İran istekli gözükmedi.[85] Azeriler Rus nüfuzunu dengelemek için Tahran'la ilişkileri geliştirmeye ihtiyaç olduğuna inanıyorlar. Ancak bu zor olabilir. 1995 yılında Azeriler'in en büyük projesinden dışlanmadan önce Tahran Bakü'ye Hazar Denizi'ndeki Azeri, Çirak ve Güneşli alanlarından günde 80.000-100.000 varil petrolü İran'ın kuzeyindeki rafinerilerinde kullanmak için bir takas anlaşması teklif etti. Tahran karşılığında eşit miktardaki İran ham petrolünü Körfez limanlarından konsorsiyumun müşterilerine satacaktı. Tahran uzun vadede konsorsiyumun bu yolla günde 260.000 varil petrol ihraç etmesine yardım edebileceğini söylemişti. İran ayrıca Türkiye'deki Ceyhan terminaline kadar gidecek bir Azeri-İran boru hattı da önermişti.[86] Ancak konsorsiyuma dahil olması reddedildikten sonra Tahran muhalif bir tutum benimsedi ve teklifini geri çekti. Kıdemli bir petrol bakanlığı görevlisi olan Seyyid Mehdi Hüsey-

ni, ABD'nin İran'ı bir ambargo ile cezalandırmayı ve konsorsiyumdan uzak tutmayı amaçladığını, ancak Azeri petrolünü pazarlamak söz konusu olduğunda ise İran'ı *'kendi çıkarları için kullanmak'* istediğini söyledi.[87] Bu sözler aslında ABD'nin İran'a yönelik tutumunu doğru yansıtmamaktadır, çünkü ABD İran'ın her türlü katılımına karşıydı. Tahran teklifini geri çektikten sonra Hazar'daki Rus tezine daha çok sarıldı ve kaynakların ortak kullanımı üzerinde ısrar etmeye başladı.

ABD'nin İran'ın katılımına olan muhalefeti, Türkmen doğal gazının Türkiye ve Avrupa'ya ihracatı için doğal gaz boru hattı projesini de rafa kaldırdı. Tereddütsüz bir ABD muhalefeti ile karşılaşan Aşkabat, Türkmen gazını Rus boru hattı ağı ile ihraç etmek için Moskova ile bir anonim şirket kurma konusunda anlaştı.

İran'a Amerikan vetosu Tengiz petrolünü ihraç etmek için Rus boru hattına alternatif bulma konusunda Kazakistan'ın şansını da etkiledi. Tahran, İran'ın Körfez'deki terminallerinde ya da Türkiye'nin Akdeniz'deki Ceyhan terminalinde son bulacak olan bir Kazak petrol boru hattı için topraklarından geçilmesine karşı değildi.[88] Ancak bu seçeneğin ABD muhalefeti yüzünden mümkün olmayışı Kazakistan'ın 1996'da Tengiz-Novorossisk hattını görülebilir bir gelecek için ana ve tek yol olarak seçmesinde etkili olmuştur.

Ankara, İran'ın boru hattı projelerinden dışlanmasından dolaylı ama ciddi bir şekilde dezavantajlı çıkmıştır. Türkmen doğal gaz boru hattının, Kazak ve Azeri petrol boru hatlarının İran topraklarından geçmesi engellenince Türkiye de kaybedenler arasında yer almıştır. Bu durum aslında Moskova'ya yaramaktadır. Böylece Rusya Hazar devletlerini petrol ve doğal gaz projelerinden taviz almak konusunda daha kolay baskı altında tutabilecek ve çıkarılan petrol ve doğal gazı ihraç etmek için Rus boru hattı ağını kullanmaya mecbur edebilecektir.

Ankara için ümit verici bir gelişme 13 Ağustos 1996 tarihli, Tahran'ın Türkiye'ye 23 yıllık bir dönem için 23 milyar dolar

değerinde doğal gaz sağlamayı üstlendiği Türk-İran doğal gaz anlaşmasıdır. Tebriz ile Ankara arasında inşa edilecek hattın kapasitesi Türkiye'ye söz verilen 10 milyar metreküpün iki katından fazla olan 22 milyar metreküptür. Fazla kapasite İran ve Türkmen doğal gazının Avrupa'ya ihracı için kullanılabilir. ABD yönetimini kızdıran bu ikili anlaşmanın sonucu olarak Ankara Türkmenistan'ın, arzu ettiğinden daha az miktarda olmakla beraber, dünya pazarlarına açılmasını sağlayabilir.[89] 1997 yılının başlarına gelindiğinde görünen odur ki, Türkiye'nin Hazar petrolünün üretimi ve ihracatında önemli bir rol oynama girişimi Hazar devletlerine karşı daha çok pazarlık kozu bulunan Moskova tarafından engellenmiştir. Eğer şartlar eşit olsaydı, yeni bağımsız olmuş bu devletler tereddüt etmeden Türkiye hattını tercih ederlerdi. Ancak Rusya, coğrafi avantaj, siyasi-askeri nüfuz ile petrol ve gaz projelerinin hukukiliğini tartışma konusu yapma kabiliyeti nedeniyle havuç ve sopa politikasını başarıyla uygulamıştır. 1996 yılında Rusya Azerbaycan hariç tüm kıyı ülkelerinin kabul ettiği yeni bir Hazar Denizi hukuki rejimi tezi ile bir zafer daha kazanmıştır.

Ankara Moskova ile düşmanca ilişkilere sahip olmayı istememektedir. Aslında ekonomik düzeyde ilişkiler çok iyi durumdadır. Türk firmaları Rusya'da milyarlarca dolarlık projelere katılmakta ve ikili ticaret, Rus askeri satışları da dahil olmak üzere büyük rakamlara ulaşmaktadır.[90] Ancak başka alanlardaki çıkar çatışmaları Türkiye'nin Rusya'yı ürkütmesine yol açmıştır. Hazar petrolleri ve gazının ihracı için Ankara'nın Türk boru hatlarında ısrar etmesi, ve 1994 yılından itibaren Boğazlar'da yeni geçiş kurallarının yürürlüğe konması Moskova'nın Türkiye'yi *'yayılmacı'* bir ülke gibi görmesine katkıda bulunmuştur. Türkiye ise Rusya'nın Hazar petrollerinde baş rol oynamak istemesini *'Rus emperyalizminin'* hortlaması olarak algılamaktadır. Hazar Denizinden önemli miktarda petrol ihracı birkaç yıl içinde gündeme geleceği için boru hatları konusundaki tercihler kısa bir

süre içinde belirecektir. İki tarafın üzerinde uzlaşmaya varmadığı çözümlerin taraflardan birini hayal kırıklığına uğratacağı kesindir. Bu nedenle şu andaki ikili ekonomik ilişkiler ne kadar tatmin edici olursa olsun, uzun vadede münasebetlerin ciddi yaralar alması mümkündür.

Notlar

Turkish Probe, Ankara, 1 Eylül 1995, s. 5.
Sabit Bagirov, 'Azerbaijani Oil: Glimpses of A Long History', *Perceptions*, Ankara, Cilt.1, No.2 (Haziran-Ağustos 1996); Middle East Economic Digest (Bundan sonra: MEED), 30 Eylül 1994, s.7; *Hürriyet*, İstanbul, 28 Mart 1995; Itar-Tass, Moskova, 10 Nisan 1995, *Foreign Broadcast Information Service, Central Eurasia* (Bundan sonra: FBIS-SOV), 11 Nisan 1995, s. 82.

3 Eugene Khartukov ve Olga V. Vinogrodova, 'Former Soviet Union: Another Poor Pear,' *World Oil*, Cilt. 215, No.8 (Ağustos 1994), s. 76.
Bagirov, 'Azerbaijani Oil...' s. 35.
Bkz. Robert V. Barylski, 'Russia, The West, and the Caspian Energy Hub,' *The Middle East Journal*, Cilt.49, No.2 (İlkbahar 1995).
Bkz., *a.y.*
Segodnya, Moskova, 1 Haziran 1995, s. 2, FBIS-SOV, 2 Haziran 1995, s. 1.

8 Turkish Probe, Ankara, 21 Temmuz 1995, s. 8.

9 Interfax, Moskova, 24 Ekim 1994, *FBIS-SOV*, 25 Ekim 1994, s. 65.

10 Azadlık, Bakü, 12 Temmuz 1994, s. 6.

11 *MEED*, 25 Kasım 1994, s. 28.

12 *MEED*, 17 Şubat 1995, s. 30.

13 *MEED*, 21 Nisan 1995, s. 22; AFP, Paris, 8 Nisan 1995 *FBIS-SOV*, 10 Nisan 1995, s. 67.

14 *Turkish Probe*, 1 Eylül 1995, s. 5.

15 *Turkish Probe*, 3 Kasım 1995, s. 13.

16 *Turkish Daily News*, 24-25 Şubat ve 2 Kasım 1994; *Cumhuriyet*, İstanbul, 23 Ekim 1994 ve 3 Kasım 1994.

17 *Turkish Probe*, 3 Kasım 1995.

18 *Turkish Probe*, 26 Ocak 1996, s. 18.

19 Itar-Tass, 15 Nisan 1995, BBC, *Summary of World Broadcasts* (Bundan sonra: BBC, SWB), S1/1.; *Turkish Probe*, 21 Nisan 1995, s. 4.
Turkish Probe, 26 Ocak 1996, s. 20; *Turkish Probe*, 21 Nisan 1996, s. 4.
Elizabeth Fuller, 'Stopping the Shooting Is Only Half of Battle,' *Transition*, 12 Ocak 1996, s. 26.

22 Bkz. Fuller, *a.y.*

23 'Russia' TV Channel, 25 Şubat 1993, *BBC, SWB*, SU/1624, 27 Şubat 1993, C 2/s. 1.
Itar-Tass, Moscow, 22 Haziran 1994, *FBIS-CEU*, 23 Haziran 1994, s. 54; *RFE/RL News Briefs*, 28-31 Nisan 1994, s. 8.
Turan, Bakü, 3 Nisan 1995, *FBIS-CEU*, 5 Nisan 1995, s. 73.
Nevasimiya Gazeta, Moscow, 14 Ocak 1994, s. 3.; Turan, Bakü, 28 Temmuz 1994, *FBIS-CEU*, 29 Temmuz 1994, s. 38.

27 *The Washington Post*, 10 Ekim 1995; *MEED*, 20 Ekim 1995, s. 31.;

Segodnya, Moscow, 14 Mart 1995, s. 3, *FBIS-CEU,* 4 Nisan 1995, s. 1; Sovetskaya Sibir, Novosibirsk, 18 Şubat 1995, s. 6, *FBIS-CEU,* 27 Şubat 1995, s. 45.

28 *Turkish Probe,* 21 Temmuz 1995, s. 9.

29 *MEED,* 8 Temmuz 1994, s. 33.

30 *MEED,* 28 Nisan 1995, ss. 1-4.

31 *MEED,* 28 Nisan 1995, ss. 1-4.

32 *MEED,* 3 Haziran 1995, s. 24.

33 *MEED,* 27 Mayıs 1994, s. 16.

34 *New Europe,* Washington, D.C., 17-23 Kasım 1996, s. 3; *Pipeline News,* No.37, Pt.I (19 Kasım 1996), ss. 12-13.

Pipeline News, Washington, D.C., No.37, Pt.I (19 Kasım 1996), s. 9.

MEED, 17 Şubat 1995, 30. s.; *Middle East Economic Survey* (Bundan sonra: MEES), 13 Şubat 1995, s A11.

Gürcüler Bakü'den Batum'a uzanan boru hattının şu andaki günlük 20.000-40.000 varilden 80.000-140.000 varile çıkartılabileceğini iddia etmektedir. *MEED,* 28 Nisan 1995, s. 3.; *MEED,* 20 Ekim 1995, s. 31; *Turkish Probe,* 17 Mayıs 1996, ss. 19-20.

38 *MEED,* 20 Ekim 1997, s. 31.

39 Bkz. Turan, Bakü, 6 Aralık 1994, *FBIS-CEU,* 7 Aralık 1994, s. 55.

40 Gunay, Bakü, 3 Haziran 1995, s.2, *FBIS-CEU,* 9 Haziran 1995, s. 86.

41 MEED, 20 Ekim 1995, s. 31.

42 Bkz. *a.y., The Washington Post,* 10 Ekim 1995; *MEED,* 20 Ekim 1995, s. 19; *Turkish Probe,* 17 Mayıs 1996, ss. 19-20.

MEED, 20 Ekim 1995, s. 31; *Turkish Probe,* 17 Mayıs 1996, ss. 19-20.

Turkish Probe, 17 Mayıs 1996, ss. 19-20; *MEED,* 24 Mayıs 1996, s. 23.

Turkish Probe, 17 Mayıs 1996, ss. 19-20.

Bkz. *a.y.*

'The Politics of Oil in the Caucasus and Central Asia', *Adelphi Paper,* No.300 (1996), s. 37.

48 Petroleum Finance Company, 'Pipeline Politics in Central Asia and the Caucasus', Focus on Current Issues, (Mayıs 1993) ss. 5-7; *MEES,* 6 Mayıs 1996, Cilt.39, No.32, s. A9.

49 Blank, *a.y.* s. 383.

50 *RFE/RL Daily Report,* 6 Nisan 1994 ve 10 Nisan 1994.

51 Yeni konsorsiyum şöyle oluşmuştur: Rusya Hükümeti: %24, Kazakistan Hükümeti: %19, Chevro0n (ABD): %15, Lukoil (Russia): %12.5, Mobil (ABD): %7.5, Rosneft (Russia): %7.5, Umman Hükümeti: %7, Agip (İtalya): %2, British Gas: %2, Oryx (ABD): %1.75, Munaigaz (Kazakistan): %1.75. Bakınız: *MEED,* 10 Mayıs 1996, s. 18; Delovaya Nedelya; Almatı, 3 Mayıs 1996, ss. 1,5, *FBIS-CEU,* 8 Mayıs 1996, ss.54-55.

52 CPC'ye her katılımcının şirkette %25 hissesi olmakla beraber Chevron'un finansmanın %50'sini karşılaması beklenmektedir. *MEES,* 6 Mayıs 1996, s. A9.

Interfax, Moscow, in English, 2 Şubat 1995 *FBIS-SOV,* 3 Şubat, 53;

MEES, 6 Mayıs 1996, s. A9.

54 Kazakh Television First Program Network, 27 Nisan 1996, *FBIS-CEU,* 29 Nisan 1996, s. 58-59.

55 *Turkish Probe,* 18 Ağustos 1995, s. 7; *MEED,* 25 Ağustos 1995, ss. 29-30.

66 *MEES,* Cilt.39, No.2, 9 Ekim 1995, s. A15; Kazakh Television Network, Almatı, 6 Nisan 1995, *FBIS-CEU,* 11 Nisan 1995, s. 70.

MEED, 1 Kasım 1996, s. 38.

New Europe, Washington, D.C., 17-23 Kasım 1996, ss. 1,42. Bkz. *MEES,* Cilt:39, No.36, 3 Haziran 1996, ss. A7-A8.

59 MEED, 27 Ocak 1995, s. 14.

60 MEED, 28 Nisan 1995, s. 4; MEED, 2 Eylül 1994, s. 24.

61 MEED, 7 Ekim 1994, s. 3.

62 Interfax, Moscow, in English, 14 Mart 1996, ss. 59-60; *MEED,* 28 Nisan, s. 4.

Turkish Daily News, 21 Haziran 1994; Blank, a.y., s. 383; Itar-Tass, Moscow, 5 Nisan 1994, *FBIS-CEU,* 6 Nisan 1994, s. 46.

64 Finansovye Izvestiya, Moscow, 27 Şubat 1996, s.2, *FBIS-CEU,* 4 Mart 1996, 97.

65 Segodnya, Moscow, 9 Ağustos 1996, s. 4, *FBIS-CEU,* 12 Eylül 1996, s. 93.

66 MEES, Cilt.39, No.39, 24 Haziran 1996, s. A7; *MEED,* 21 Temmuz 1995, s. 10.

Turkish Probe, 17 Mayıs 1996, ss. 17-18; *MEES,* Cilt.39, No.34, 20 Mayıs 1996, s. A7.

68 Bkz. *a.y.*

69 Financial Times, 31 Mayıs 1994; *MEED,* 28 Nisan 1995, s. 3; Stephen Blank, 'Russia's Real Drive to the South', *Orbis,* Cilt.39 (Yaz 1995), ss. 369-370; Robert V. Barylski, 'Russia, the West and the Caspian Energy Hub', s. 223.

Barylski, 'Russia, the West...' s. 223; Blank, 'Russia's Real...', s. 370.

Bkz. *a.y.*

Zerkalo, Bakü, No.19, 20 Mayıs 1995, ss. 1,3; *FBIS-CEU,* 2 Haziran 1995, ss. 2-3.

Bkz. *a.y.*

New Europe, 17-23 Kasım 1996, ss. 1,42; *Pipeline News,* 19 Kasım 1996, No.37, Pt.I, ss. 5-8; Itar-Tass, 12 Kasım 1996, *BBC, SWB,* SU/2769, s. G/3.

Pipeline News, No.37, Pt.I, 19 Kasım 1996, ss. 5-8; *MEES,* Cilt.39, No.61, 25 Kasım 1996, ss. A9-A10.

76 Bkz. *a.y.*

77 Bkz. *a.y.*

78 Panorama, Almatı, 3 Mayıs 1996, s. 5, *FBIS-SOV,* 13 Mayıs 1996, ss. 68-69; Bkz. *MEES,* Cilt.39, No.32, 6 Mayıs 1996, s. A10.

79 Itar-Tass, Moscow, 10 Mart 1995, *FBIS-SOV,* 10 Mart 1995, s. 2; Interfax, Moskova, 18 Şubat 1996, *FBIS-CEU,* 20 Şubat 1996, ss. 75-76.

[80] *MEED,* 2 Haziran 1995, s. 13.

[81] Karabağ konsorsiyumunda hisseler şu şekildedir: Lukoil (Rusya): %32, Agip (İtalya): %30, Pennzoil (ABD): %30, *SOCAR* (Azerbaycan): %7.5. Bkz. Interfax, Moskova, 9 Haziran 1995, *FBIS-CEU,* 12 Haziran 1995, s. 95.

[82] Şah Denizi konsorsiyumu şu şekildedir: BP (İngiltere): %25.5, Statoil (Norveç): %25.5, Elf Aquitaine (Fransa): %10, Lukoil (Rusya): %10, OIEC (İran): %10, TPAO (Türkiye): %9. Bkz. *MEED,* 24 Mayıs 1996, s. 14. Konsorsiyum şu şekildedir: Amoco (ABD): %30, Unocal (ABD): %25.5, Itochu (Japonya): %20, SOCAR (Azerbaycan): %20, Delta (Suudi Arabistan): %4.5. Bkz. *Omri Daily Digest,* 16 Aralık 1996.

[84] *Reuter,* Paris, 13 Ocak 1997. Fransız petrol grubu Elf Aquitaine %65 hisse, bir başka Fransız şirketi Total SA %10 hisse ve SOCAR %25 hisse aldı.

[85] *MEED,* 27 Ekim 1995, s. 31.

[86] *MEED,* 2 Haziran 1995, s. 12.

[87] Bkz. a.y., s. 13; Irna, Tahran, 15 Mayıs 1995, *FBIS-CEU,* 16 Mayıs 1995, s. 82.

[88] *MEED,* 28 Nisan 1995, s. 2.

[89] *Turkish Probe,* 16 Ağustos 1996, ss. 2-3; *MEED,* 30 Ağustos 1996, s. 25.

[90] *Turkish Probe,* 27 Ocak 1995, ss. 9-10.

İki kutuplu uluslararası sistemin sona ermesi ve bunun bölgedeki yansımalarından biri olan Körfez Krizi, Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyayı derinden etkiledi ve Ankara'yı bölgeye ilişkin politikalarını yeniden gözden geçirmeye zorladı.
Ve Türkiye 1990'lı yıllarda Ortadoğu bölgesinde aktif bir aktör olarak ortaya çıktı.

Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile ilişkileri söz konusu olduğunda tarih, kimlik, ve güvenlik boyutlarının ön plana çıktığı açık. Bu üç faktör daha önceki dönemlerde de önemli olmakla birlikte, 1990'lı yıllarda Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerini temelden etkilemeye başladı. Öncelikle 'tarihin yükü' bu ilişkilerde belirgin bir şekilde hisssedilir hale geldi.

Bu kitap,
Türkiye İsrail yakınlaşmasından Hazar petrollerine, Basra Körfezinin güvenliğinden İran'la devrim sonrası ilişkilere, su sorunundan Arap-İsrail ilişkilerine kadar, bölgeyi ilgilendiren konular üzerine, uzmanlarca hazırlanmış makalelerden oluşuyor.

ISBN 975-521-328-7

9"799755"213285"